

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2019

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
2019

Obsah

■ EDITORIAL

Kaleidoskop historické sociologie

Bohuslav Šalanda

5–9

■ STUDIE

Mapping the History of Sociology: Places, Positioning, Dominance and Marginality in an Emerging Discipline

Christoph Reinprecht – Nora Walch – Jiří Šubrt

11–27

Mediální kurace jako praxe paměti: Situační analýza mnemonických praxí mládeže

Tomáš Karger

29–50

Iráčtí jezídé: Případová studie redefinice genderových rolí

Karel Černý

51–74

Ujguři – starobylý národ, nebo produkt sovětské národnostní politiky?

Petr Kokaisl

75–91

■ KULATÝ STŮL

Adaptační procesy a jejich aktéři v modernizující se Evropě

Luďa Klusáková a kol.

93–116

■ PŘEDNÁŠKA

Max Weber, Islam, and Rationalization: A Comparative View

Toby Huff

117–128

■ PROJEKT

Historická sociologie mobility ve venkovském mikroregionu

Bohuslav Šalanda

129–138

■ GLOSA

Haydena Whita – živé písanie o dejinách

Juraj Šuch

139–145

■ RECENZE

Hynek Jeřábek: *Paul Lazarsfeld and the Origins of Communications Research* (Adam Coman)

147–149

Jan Štemberk: *Pěšky, na lyžích, na kole, lodí či autem. K dějinám československé turistiky v letech 1945–1968*

(Pavel Mücke)

149–151

David Remnick: *Král světa: Vzestup a pád Muhammada Aliho*

(Karel Černý)

151–155

Kaleidoskop historické sociologie

Někdy mne napadá kacírská myšlenka, že by bylo možné obejít se bez původních obořů, které jsem vystudoval. Ale nakonec i těch, v nichž jsem až dosud s různou měrou intenzity účinkoval. Ovšem tak daleko jako Michel Foucault se v nejbližší době rozhodně nedostanu. Když totiž 2. prosince 1970 nastupoval na Collège de France, měl za úkol pronést povinnou nástupní řeč. Jako téma svého právě zahajovaného působení na katedře uvedl *Dějiny systémů myšlení*, čímž chtěl shrnout své předchozí bádání od *Dějin šílenství po Archeologii vědění*. Do hry se dále měly dostat také „jevy obecného mínění“, nehledě na „schopnost dívat se dovnitř nebo do hloubky“. Mimochodem, *Dějiny šílenství* se v kontextu svého hlavního tématu a pod jeho zorným úhlem zaměřovaly na vznik a přeměny vztahů, strategií, mechanismů a institucí, pomocí nichž se západní kultura jako sféra rozumu profiluje proti ne-rozumu.

Vždycky, když mi do cesty vstoupí nějaké otázky, hledám uklidňující zákoutí či niky, které mi odkrývají netušené obrazy. Vytvářejí jakýsi kaleidoskop či dětskou skládačku. Tuto optickou hračku vytvořil Francouz Alfonse Giroux a patentovat si ji nechal už roku 1818. Kaleidoskop připomínající malý dalekohled nazval „transfigurátor“, nebo se mu také říkalo „francouzské brýle“. Pomalým otáčením vznikají pravidelné vizuální kreace; z roztroušených zlomků se rýsují fascinující výtvoary a pestrobarevné obrazy.

Právě na vizuální materiál kaleidoskopu nápaditě naráží francouzský filozof a teoretik umění Georges Didi-Huberman [2006: 112–119], jenž v této souvislosti dále akcentuje „bludnou montáž“ a demontáž struktury věcí vůbec. Přitom nemusí jít pouze o výtvarné umění, tedy o esteticky působící tvary, malbu nebo fotografii, nýbrž i další doklady minulosti. Didi-Huberman v narážce na Marca Blocha píše, že historie není v pravém slova smyslu věda o minulosti, neboť minulost existuje jen skrze své „přecezení“. Odkazuje při této příležitosti rovněž na Waltera Benjamina a jeho pojetí „materiální archeologie“. Podle něj existují materiální stopy, poté zbytky a nakonec odpady dějin, přičemž v potaz se bere i miniaturní svět.

Excelentně by se jistě o shora naznačených otázkách vyjádřila filozofka a vizuální teoretička Michaela Fišerová, která v této debatě podotýká, že fotografie je pokládána za jeden z nejvěrohodnějších obrazů, na které se historikové odvolávají. Nabízí pak příklad historika Jacquese Le Goffa, který byl toho názoru, že kdyby fotografie existovala již dříve, obohatilo by se tím poznání středověku. Nejen to – dodávám ve smyslu Clauda Lévi-Strausse, že třeba jen pětiminutový film by jistě výrazně pozměnil poznání starověkých Athén.

V tomto duchu vedla Michaela Fišerová [2015] diskuzi s francouzskými badateli, hlavně teoretiky obrazu, načež poukázala na sdílení viditelného jako politiku vizualizace neviditelného. Samotný výše zmíněný Georges Didi-Huberman se stal „objektem“ jejího rozhovoru. Rád bych vyslovil přání, zda bych pro změnu zase já nemohl prostřednictvím

časopisu *Historická sociologie* rozmlouvat s Michaelou Fišerovou o jejich dalších setkáních, objevech apod.

Určitě by bylo možné publikovat na stránkách *Historické sociologie* díla dalších badatelek a badatelů, které a kteří se pohybují ve stejně zajímavých badatelských oblastech. Patří mezi ně třeba Helena Bendová [2016], která nejednou výstižně pojednala o počítačových hrách. Dnešního čtenáře, ať už odborníka či laika, určitě zaujmou otázky umění počítačových her, sociální a institucionální kontext digitální hravosti, specifika herního vyprávění (respektive obecná problematika ludologie a naratologie), designerské i hráčské improvizace apod. Doplněme ještě, že kolegyně Bendová působí v Centru audiovizuálních studií na FAMU, věnuje se hlavně dějinám a teorii filmu. Pozoruhodný výsledek její práce představuje sborník *Společenské vědy a audiovizí* [2014], jež sestavila spolu s Matějem Strnadem.

Na pomezí řady oborů dnes vzniká komplexní studium širší modifikace textů, kde se odrážejí různé podoby textuality. Do takto koncipované, otevřené hry vstupuje sama literatura v podobě četných svých druhových a žánrových variant, především jako literatura populární, pokleslá, masová a lidová, včetně folkloru. Zcela jistě by se k tomuto historickému „polohování“ textů mohla vyslovit Sylva Fišerová [2012; 2016]. Ve středu jejího zájmu je totiž klasická řecká literatura, náboženství a filozofie, stejně tak úžeji antický román, chápaný právě jako zárodek populární literatury.

Od dob Norberta Eliase je zřejmé, že historická sociologie představuje výzkumnou orientaci, která se nezaměřuje jen na „velké dějiny“, ale nachází svůj předmět i v oblastech spojených s mikro- a mezourovňi sociální reality. Předmětem jejího odborného zájmu se stávají nejen politické události, ekonomické trendy, konflikty nebo krize, ale také proměny každodennosti. Tudy ostatně vede i má vlastní současná cesta, ke které patří téma motorizace. Dějiny automobilismu a turismu mají v „ostrém merku“ Ivan Jakubec [například 2018] a Jan Štemberk. Vysokou poznávací úroveň má rovněž jejich společná monografie o cestovním ruchu v protektorátu Čechy a Morava (1939–1945) [Jakubec – Šternberk: 2018]. Na základě rozsáhlých archivních pramenů se tu věnují domácímu a zahraničnímu cestovnímu ruchu, ubytovacím a stravovacím službám, dopravě a dalším předpokladům.

Nelze než vrátit se s badatelskou pokorou „zpátky na zem“, zvláště když obrovský rozsah současného vědění se dále násobí. A to se nebavíme o tom, zda třeba i kvalitní výzkum vůbec přiláká odpovídající pozornost. Proniknout skrze mlhu všeobecné zahlcenosti by mohl například způsob života středověkých monastických korporací. Nejen oborové čtenáře by dnes dokázalo upoutat téma ticha, které představovalo integrální součást vnitřního života řeholních komunit. S odvoláním na výše zmíněného Foucaulta se dá konstatovat, že všechno má své dějiny, což se týká i podob mlčení (jeho genealogie) v mnišské tradici. Na tomto poli dosáhla onoho nesnadného úspěchu Radka Těšínská Lomičková se svou knihou vydanou v nakladatelství Karolinum. Jakkoliv se na první pohled může zdát, že jde o pouhý dílčí úkol, závaznost tématu se tím nijak nesnižuje.

V přehledu kýžené časopisecké účasti pozoruhodných soudobých výzkumníků neopomeňme folkloristiku v podání Petra Janečka [například 2017] a Jana Pohunka [2015]. Oba badatelé se pohybují (byť každý trochu jinak) v oblasti studia moderních legend. Zároveň ovšem pozor, folkloristika není věda o čistém myšlení, o věcech racionálních, nýbrž o ryzím iracionálu, tedy o pověrách. Folkloristiku lze tudíž nejlépe chápat jako vědu o vymyšleném – co si lidé všechno vymysleli pro zábavu a poučení. Dnes už nikoho jen trochu zvědavějšího nepřekvapí, že lidská mysl může být (a v časech sociálních sítí typu

Insta Stories skutečně je) strukturována narací. V tomto směru není třeba se obávat myšlenky, že narativy jsou cosi primárního, neredukovatelného, svým způsobem primitivního. Folkloristika se také na pozadí příběhových struktur zabývá studiem rozmanitých textuálních elementů, proč bychom se tedy měli bát tematologie? Právě takovéto textuální elementy fungují jako „story“, jinak řečeno zakládají pojetí akce, souvisejících stavů myslí, citění a gest. Nepřekvapí tudíž, že existuje tisíce potencialit motivů a k dispozici jsou národní a mezinárodní katalogy prozaického folkloru.

V naznačených souvislostech nelze zapomenout na Jana Luffera [2014], který výrazně přispěl k poznání českých i evropských tradičních pověstí, přičemž sestavil také příslušný katalog. České pohádky zase nápaditě vřadil do mezinárodních souvislostí Jaroslav Otčenášek [2012; 2019]. A výše jmenovaný Petr Janeček je autorem rozsáhlé knihy *Mýtus o Pérákovci. Městská legenda mezi folklorem a populární literaturou* [2017], kde tuto fiktivní postavu probírá v širokém českém a evropském kontextu.

Dnes ovšem povětšinou běží o zcela odlišné polohování textů, což se dotýká i mého zájmu o historickou sociologii textů, k níž se úzce přimyká etnografie čtení. V jejím rámci zkoumáme konkrétní čtenářské praktiky a taktiky, takže ve výsledku vše vyhlíží trochu jako pověstná bríkoláž – kombinace nejrůznějších přístupů, ne nepodobná modifikačním hrátkám s kaleidoskopem.

Hlavní je dokázat si poradit, aby věci fungovaly, ať už na materiálním a praktickém, nebo mentálním a teoretickém poli. Opravit, upravit, zadržovat, heftnout, to nejspíš můj předek František Šalanda (1882–1919) velmi dobře uměl. Nedokázal se ale přesto dostat ze zajateckého lágru v ruské Střední Asii, ve Skobelevu, kde v únoru 1919 zemřel na náказ. Abych byl spravedlivý, můj otec Bohuslav také ledacos šikovného svedl, snad jsem se tedy já sám tak úplně neodrodil.

Řečený František Šalanda měl kromě klempířství železářský krámk s domácími potřebami, a stal se tak svým způsobem šířitelem inovací na venkově, zejména jako distributor velocipedů, jak se tehdy říkalo jízdním kolům. Dochovala se dokonce jeho (bohužel nekvalitní) fotografie před vlastním krámkem; z té doby více rodinných snímků naneštěstí není k dispozici. Uvedený fotografický dokument byl zařazen do stati, která v tomto čísle *Historické sociologie* naznačuje problematiku studia (auto)mobility ve venkovském mikroregionu na Poličsku. Vysvětleme ještě, že lidé na vesnici se tenkrát tak často nefotografovali, neboť snímky byly dosti drahé.

Zůstávám skromný a konstatuji, že v tomto čísle se lze začíst do důležitějších textů, které se týkají různých oblastí. Za zvýšenou pozornost stojí hned první článek Christopa Reinprechta, Nory Walchové a Jiřího Šubrtu o méně známé kapitole rakouské sociologie, v níž se uplatňuje slibná perspektiva topografie vědy. Operuje se zde s pojmy vědecké pole, místo, lokalizace, figurace a v neposlední řadě tu nalezneme dnes všudypřítomnou síť. Dále k problematice paměti se nápaditě vyjadřuje Tomáš Karger ve svém příspěvku o situační analýze mnemonických praxí mládeže. Takřka kmenový autor Petr Kokaisl ve svém pojednání poukázal na etnické procesy v Kyrgystánu, v němž Ujguři tvoří „dvě odlišné části jednoho národa“. Jinak Karel Černý pojednal ve své studii o iráckých jezidech a připravil do tisku přednášku Tobihu Huffa o Maxovi Weberovi, islámu a racionalizaci.

Do *Historické sociologie* se snažíme zařazovat různé časopisecké žánry, a to nejenom recenze a glosy, nýbrž i diskuzní fórum. Žánr „Kulatého stolu“ pod vedením Ludi Klusákové tentokrát reprezentuje 16 autorů debatujících o adaptačních procesech a jejich aktérech

v modernizující se Evropě. Konečně za redakční úspěch považujeme také skutečnost, že se nám podařilo získat Juraje Šucha pro glosování díla nedávno zesnulého historika Haydena Whitea.

Jedna z věcí, které zaslouží, aby byly v tomto kontextu připomenuty, je samotný vznik našeho časopisu, který začal vycházet před deseti lety (tehdy ještě v Nezávislém centru pro studium politiky v Kolíně). Jeho počátky byly organicky spojeny s dalším významným aktem, jímž bylo v roce 2009 otevření magisterského studijního programu Historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. K charakteristickým rysům pracoviště, jež tento program na FHS UK rozvíjí, patří výrazné úsilí o posilování mezinárodní spolupráce, což je mimo jiné patrné i na struktuře příspěvů našeho časopisu. Jedním z dokladů toho, že se tato mezinárodní spolupráce daří, je například studie našeho ruského kolegy, prof. Nikolaje P. Narbuta, která oněch deset let rozvoje oboru v pedagogické a badatelské oblasti bilancuje [Narbut 2019].

V našem kaleidoskopu nesmí chybět malý posthumní medailon, který se týká Erica Olina Wrighta (1947–2019), jenž dlouhodobě působil jako sociolog na University of Wisconsin (USA) i jako ředitel Haven's Center for the Study of Social Structure and Social Change. Stručně řečeno reprezentoval analytický marxismus, vyjadřoval se k sociální stratifikaci, přičemž akcentoval zkoumání sociálních nerovností, jež se vyskytují ve všech typech společností. Mimoto moderně aplikoval teorii her na analýzu kapitalistického a dělnického jednání. Dále v rámci třídní analýzy v kontextu sociologické metodiky zdůrazňoval tři zásadní tradice: Marxovy vztahy produkce, Weberovy tržní kapacity a Durkheimovo zaměstnání (dělbu práce). Wright byl na Západě obecně akceptován jako významný teoretik tříd; věnoval ovšem pozornost i střední třídě. Podílel se rovněž na rozsáhlém komparativním projektu o třídní struktuře, biografii a vědomí ve vyspělých průmyslových společnostech.

Na Wrighta v jedné ze svých nejdůležitějších knih odkazuje i významný britský sociolog Anthony Giddens. Lapidárně jeho myšlenky shrnul takto: „Podle Wrighta existují v moderní kapitalistické výrobě tři dimenze kontroly nad ekonomickými prostředky, podle nichž lze rozlišit hlavní politické třídy. Těmito třemi dimenzemi jsou 1. investice nebo finanční kapitál, 2. fyzické výrobní prostředky (půda, továrny kanceláře) a 3. pracovní síly“ [Giddens 2005: 261].

Hodí se dodat, že Eric Olin Wright pronesl 23. května 2005 na Univerzitě Karlově přednášku pro široké auditorium Modré posluchárny v Celetné ulici. Na jeho vystoupení zvala Katedra sociologie FF UK; tematicky se přednáška věnovala problematice *The Continuing Relevance of Class* (Kontinuita významu třídy). V rámci Wrightova výkladu zaznívaly myšlenky o sociální nerovnosti jakožto centrálním horizontu – právě třídy podle něho zůstávají důležitým konceptem pro analýzu nerovnosti v současných kapitalistických společnostech. Následně pak vysvětloval cesty, na jejichž základě je koncept třídního vykořisťování důležitý pro chápání chudoby v bohatých společnostech.

Pozoruhodné bylo, jak otevřeně náš tehdejší host později hovořil o své nevyléčitelné chorobě, která vyžadovala chemoterapii a následnou transplantaci kostní dřeně. Statečně nesl fyzické útrapy a do posledních chvil psal svou poslední knihu nazvanou *How to Be an Anticapitalist for the 21st Century* (Jak být antikapitalistou pro 21. století). Zatím je pro vydání k dispozici její první část. Každopádně skon Erica Olina Wrighta 23. ledna tohoto roku je velkou ztrátou pro světovou sociologii.

Třebaže v předchozích řádcích jsem občas dával průchod vlastnímu neodbytnému skepticizmu, nic se nemění na tom, že samotná doména historické sociologie (disciplíny i časopisu) se nachází ve stabilizovaném a slibném nastavení. Především díky tomu, že domácí centrální akreditační komise schválila dobu trvání výuky oboru historická sociologie na deset let. Navíc si tróufnu prohlásit, že oborové periodikum disponuje stále silnějším rezervoárem kvalitních příspěvků. Nevím, zda se naplní vysoké ambice patrné během pozvolné přípravy „japonského“ čísla našeho žurnálu pod taktovkou Johanna Palla Arnasona. Nakonec se ale přikláním k optimistickému pohledu do budoucnosti, ať už jej v redakci budeme čerpat z nových možností vylepšovat profil našeho časopisu, nebo z přízné svých věrných čtenářů.

Bohuslav Šalanda

Literatura

- Bendová, Helena – Strnad, Matěj (ed.) [2014]. *Společenské vědy a audiovizize*. Praha: AMU.
- Bendová, Helena [2016]. *Umění počítačových her*. Praha: NAMU.
- Didi-Huberman, Georges [2006]. *Před časom. Dejiny umenia a anachronismus obrazov*. Bratislava: Kalligram.
- Fišerová, Michaela [2015]. *Obraz a moc. Rozhovory s francouzskými mysliteli*. Praha: Karolinum.
- Fišerová, Sylva (ed.) [2012]. *Homér: Odysseia*. Praha: Academia.
- Fischerová, Sylva – Starý, Jiří (ed.) [2016]. *Starodávné bejlí. Obrisy populární a brakové literatury ve starověku a středověku*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Giddens, Anthony [2005]. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Jakubec, Ivan [2018]. Společenská dimenze automobilismu. *Historická sociologie* (2): 127–133.
- Jakubec, Ivan – Šternberk, Jan [2018]. *Cestovní ruch pod dohledem třetí říše*. Praha: Karolinum.
- Janeček, Petr [2017]. *Mýtus o Pérákovi. Městská legenda mezi folklorem a populární kulturou*. Praha: Argo.
- Luffer, Jan [2014]. *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia.
- Narbut, Nikolay P. [2019]. Ten years of historical sociology in Prague: A new perspective branch of Czech sociology. *RUDN Journal of Sociology* 2019 (1): 167–174.
- Otčenášek, Jaroslav [2012]. *Antropologie narativity. Problematika české pohádky*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Otčenášek, Jaroslav (ed.) [2019]. *České lidové pohádky I – Zvířecí pohádky a bajky*. Praha: Vyšehrad.
- Pohunek, Jan [2015]. *Stíny mezi stromy. Extravilán v současných pověstech*. Praha: Národní muzeum.

Mapping the History of Sociology: Places, Positioning, Dominance and Marginality in an Emerging Discipline*

CHRISTOPH REINPRECHT¹ – NORA WALCH² –
JIŘÍ ŠUBRT³

Mapování dějin sociologie: Místa, pozice, dominance a marginalita v objevené disciplíně

Abstract: The paper is a contribution to a sociological reading of a decisive moment in the history of Austrian and Viennese sociology: the early 20th century. In this early period of its establishment, the Austrian (and especially Viennese) sociology is known for its intellectual vitality, the diversity of its competing circles, its methodological innovations. At the same time, sociology appeared as a highly fragmented scientific field with dominant strands, today on the fringes of the discipline, and with peripheral and marginalized trends and positions, appreciated today as pioneers of modern sociology. By applying a topographic approach, the paper elaborates specific characteristics of this field, including the different degree of institutionalization in and outside the Universities, in connection with political and ideological struggles for discursive hegemony, or the deep gap between theoretical and empirical approaches, related to the effects of multidimensional and intersectional marginalization on protagonists of the sociological field who are today recognized as important innovators. With its focus on the material dimension of knowledge production and its particular attention to places and the localization of actors, methods, and thoughts, and the related (unequal) positions in the social field of science, the paper aims to contribute to a critical understanding of processes of marginalization as a constitutive, and driving, element in science history.

Keywords: history of sociology; sociology in Austria; Vienna; empirical sociology; marginalization; social field of science; position, place; localization; network

DOI: 10.14712/23363525.2019.2

Introduction

The history of Austrian sociology – as well as the history of sociology in other countries – can be traced and shown from different perspectives, with varying degrees of detail [see e.g. *Dayé – Moebius 2015*]. Examples for approaches trying to narrate the history of the discipline are, amongst others, the attempts “to show how *things* actually happened” (Leopold

* This article was created with support of Operation Programme Research, Development and Education, project “International Mobility of Charles University Research Workers,” registration number CZ.02.2.69/0.0/0.0/16_027/0008495.

¹ Prof. Dr. Christoph Reinprecht, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Vienna, Rooselveltplatz 2, A-1090 Wien. E-mail: christoph.reinprecht@univie.ac.at.

² Nora Walch, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Vienna, Rooselveltplatz 2, A-1090 Wien. E-mail: nora.walch@univie.ac.at.

³ Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., Department of Historical Sociology, Faculty of Humanities, Charles University, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: Jiri.Subrt@fhs.cuni.cz.

von Ranke), the compartmentalization of intellectual practices into distinct phases and lines of development, the assignation and analysis of “cultures of knowledge,” approaches of history of idea, socio-historical/socio-genetical contextualizations, perspectives of professionalization and institutionalization, systematization and the creation of types, case studies, (auto-/collective-) biographical depictions/narrations.

Each of these approaches comes with certain fields of interest and can have various focuses. Some are oriented towards institutional realities/evidences (e.g. habilitations, institute foundations), towards persons, careers or biographies, others focus on written documents (un-/published papers etc.), or on modes of interaction and communication (letter exchanges, formation of intellectual “circles”), some are interested in scientific immanent criteria of disciplinary, conceptual and methodological differentiation or in the political and social circumstances underlying a certain scientific situation (politics, status of universities etc.). All of these approaches show and represent specific aspects and details and reflect certain epistemological positions, creating visibility and invisibility. However, they all share the consensus about the circumstances in which sociology constituted itself: In Austria, the scientific field of sociology experienced rapid and broad-based prosperity. Characteristic of this time was not only very frequent self-organization (taking the form of clubs, discussion circles, and study groups), but also efforts to shape, practice and promote new attitudes to theory and research methods, while being exposed to an anti-modernist and an anti-sociological posture of a considerable part of the bourgeois elite hindering the establishing and institutionalization of sociology. Within the scientific field, disciplinary self-understandings and scientific practices differed strongly, often based on ideological and political agendas, and impacted by crucial historical changes and events (1918, 1933, 1938). Another important aspect was the private and exclusive character of intellectual life and the formation of circles and groups often taking place in semi-public or even private settings. Innovative methods and approaches, many of them already developed in the interwar period, found resonance and scientific recognition in the academic field primarily outside of Austria, in many cases only in the context of forced exile.

Despite their diversity, most contributions to the history of Austrian sociology operate with predominant variables and schemes referring to protagonists including the relationship between intellectual mentors and their disciples, or to processes of institutionalization and the resources and privileges scientific and academic institutions provide, or to ideas, texts, terminologies, discourses and the intellectual milieu and “schools” they emerge from by applying hierarchical concepts such as insiders and outsiders, center and periphery and by connecting this narrative to crucial (external) historical events.

The emphasis on these dominant variables blurs the fact that “Austrian sociology” represents a social field in which the relations between the mentioned variables (institutions, protagonists, ideas, texts, resources, and privileges) are always connected to the fabric and the material situations of relevant places of sociological knowledge production and imaginary: University and research centers (such as the *Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle/ Research Center for Economic Psychology*) constitute material, physical structures, anchored in the city and urban environment, in which, at the same time, local conditions of production manifest themselves. Scientific and academic institutions are not only representing discursive spaces, equipped with cultural and symbolic capital, but also various typical modes of sociological production of knowledge: Constellations of social

situations and practices, of individual and collective actors, of ideas and material elements overcoming and leaving behind the narrow frame of a seemingly homogeneous, coherent, and self-contained unit.

This leads us to use of the terms *place* and *localization*. The concept of the *place* highlights materiality and refers to a position in the urban fabric generating certain conditions of scientific knowledge production. That means that the production of knowledge can always be localized, and it is positioned, often in multiple ways. In this understanding, places as positions are relational, part of a social field constituted of relationships. The positioning within this field primarily defines interests and epistemological perspectives, besides facilitating social status and power. The term *place* also refers to cross-linked networks, flows of ideas and concepts, text production, reception, discourses, scientific biographies, and encounters. The term *localization* enables us to make the social field and its functioning visible, e.g. the intersectional mode of marginalization which played a constitutive role in the emergence of modern empirical sociology in Austria. The term *localization* also emphasizes the importance of the perspectives and standpoints of the actors (and observers) involved. Places are assigned with certain attributes and meanings and connected with each other in many ways.

Our *topographical* approach – in the sense just carried out – is certainly not limited by placing certain pins on a geographical map. As we will demonstrate in our article, this approach rather enables us to develop the argument that marginalization has been constitutive for the Viennese sociology which today is perceived as mainstream and most influential and recognized internationally. This empirically oriented sociology was developed at the margins, and outside of academic institutions, often forced into isolation, also in terms of spatial distancing, and its representatives in vibrant interactions with each other but also with places, positions and actors also from outside its own field, elaborating and negotiating the order of the discipline, objects of research interests, and methodological principles and practices.

From this perspective, employing the term “Austrian sociology” would be simplifying, as we rather want to conceptualize this history as a network of circles and lines, ways of thinking (styles of thought) and intellectual strands which overlap or entangle but also fight each other, or self-contain themselves. After a brief introduction of the historical landscape of the Austrian sociology at the beginning of the 20th century, with a special focus on Vienna, the article develops the topographic approach against a critique of predominant ways of telling the history of the discipline and in drawing a picture of the sociological field by paying attention to its places and locations. A specific focus lies on the flourishing of empirical sociology and its marginal positioning, elaborating four typical contexts.

Historiographic legacies of narrating Austrian sociology

A traditional way of telling the history of Austrian sociology, as we can find it in many textbooks and manuals, is focusing on key personalities and intellectual currents. It is a narrative reconstruction of the formation and development of a discipline rather than a sociologically informed reading of the constitution of a social field in the sense of a “sociology of sociology” [Bourdieu 1993; Fleck 1999; Fleck 2015]. A narrative structure is

commonly requiring a starting point, in the case of Austria this could be the establishment of a chair for cameralism at the Faculty of Law in Vienna in 1763, reflecting the need of the “enlightened absolutism” to develop a comprehensive understanding of the relation between state and economy [Norden *et al.* 2015]. At that time, and similar to Auguste Comte or Herbert Spencer, “society” was conceived on the analogy of the functioning of the organism. The role of the social sciences is defined to understand, and to improve, the modus operandi of the state and public administration in terms of social stability and order. This approach was especially true for Lorenz von Stein (1815–1890) who held for thirty years a professorship for political economy at the University of Vienna,⁴ as well as for most of his successors such as Albert Schäffle (1831–1903), known for his four-part treatise *Construction and Life of the Social Body* [Schäffle 1875–1887], or Othmar Spann (1878–1950) who continued to advocate a theoretical understanding of sociology as science of society (Gesellschaftslehre). Spann held the professorship since 1920. He followed Eugen von Philippovich (1858–1917), a more empirically oriented “academic socialist” who was interested in studying the living and housing conditions of working-class people [Philippovich 1894]. Max Weber (1864–1920) had refused the offer to assign the professorship.

Attempts to draw a coherent picture of early Austrian sociology often fail due to its polyphonic and fragmented character. The mentioned holistic- and organizational strand which dominated particularly the Viennese academic field for decades, and which had in the 1920s and 1930s in Othmar Spann a militant leader and ideologist, developed in interaction with the Catholic social doctrine, deeply anchored in former Habsburg intellectual life which impacted the milieu of conservative social scientists – from left-wing Ernst Karl Winter (1895–1959) to far right-wing intellectuals such as August Maria Knoll (1900–1963) or Eric Voegelin (1901–1985), also after 1945. In epistemological and ideological contrast to it, the many social scientists influenced by Marxist thoughts constituted also a rather inhomogeneous group of people, and in more or less affinity to the Austromarxist movement and politics. Beside these bigger strands, there were disciples of moral statistics which had a relatively long-lasting influence on the further development of sociological thinking in Austria. One of its representatives, Tomáš G. Masaryk (1850–1937), authored a sociological work on suicidal tendencies (“Suicide as a Social Mass Phenomenon of Modern Civilization” [Masaryk 1881]) and became first Czechoslovak president in 1918. Other people are recognized due to their founding role, such as Rudolf Goldscheid (1870–1931), the initiator of the Sociological Association in Vienna; their scientific innovations – Jacob L. Moreno (1889–1974), the founder of sociometry; or their writings – Alfred Schütz (1899–1959). This polyphonic picture is becoming even more complex if the interrelations with other fields of science are taken into consideration, be it the “pure theory of law” – Hans Kelsen (1881–1973); the “Austrian school of economic thought” – Carl Menger (1840–1921), Friedrich Hayek (1899–1992); logical empiricism – Ernst Mach (1838–1916), and Vienna Circle; or psychoanalysis – Sigmund Freud (1856–1939). An often applied method to organize this complex picture is the concept of scientific or intellectual circles, allowing to integrate the diverse elements of this field into a coherent narrative structure [Müller 1988].

⁴ Stein dealt with state-science [Stein 1856].

In his instructive study “The Origin of Sociology in Austria 1885–1935,” John Torrance [1976] interprets the early phase of Austrian sociology in the light of the political and ideological polarization, and the “anti-modernist” and “anti-sociological” posture of huge parts of the national bourgeoisie; both phenomena were significant elements of the societal environment in which sociology emerged. According to Torrance, Austrian sociology has developed remarkable innovations which, however, mostly became established only much later and outside Austria, mostly in the context of exile. Some innovations refer to the writings of authors rooted in and inspired by the social reality (in particular the nationality conflicts) in the edge of the old empire: Ludwig Gumplowicz’ (1938–1909) (political) sociology of ethnic relations [*Gumplowicz 1883*], Gustav Ratzenhofer’s (1842–1904) sociology of interest group conflicts [*Ratzenhofer 1907*], and Ehrlich’s sociology of law (1913). Gumplowicz and Ehrlich, born in Galicia or Bukovina, shared as Jews the experience of strong antisemitism in and outside the University. The writing of these sociologists received much attention, especially in the United States.

Another innovative strand refers to the Austro-Marxist sociology which had in Max Adler (1873–1937) an outstanding academic representative. Adler completed his habilitation in sociology in 1919, supported by Hans Kelsen and against the resistance of the reactionary-conservative Catholicism circle around Othmar Spann; but he never achieved a recognized position in the academic field. In the interwar period, Vienna was a left-wing governed city where Austromarxists tried to establish a political and cultural counter-balance to the dominant reactionary Catholicism on national levels; this project finally failed in reaching hegemony [*Negt 1972*]. The specific character of Austromarxist sociology lied in the attempt to combine Marx with Kant and the “good” ideals of the bourgeoisie, e.g. in the field of culture and education; at the same time, due to its rationalistic orientation, it was open for (quantitative-positivist) empirical research. Austromarxism is associated with famous names such as Otto Bauer (1881–1883), Karl Renner (1870–1950), Rudolf Hilferding (1877–1941), or Otto Neurath (1882–1945), the inventor of the Viennese method of pictorial statistics. Other people held a place more at the margins such as the economist Joseph Schumpeter or the academic psychologists Karl Bühler (1879–1963) and Charlotte Bühler (1893–1974), but who significantly inspired the Vienna School of Empirical Social Research with Käthe Leichter (1895–1942), Marie Jahoda (1907–2001) or Paul F. Lazarsfeld (1901–1976) as most known representatives.

Many innovations are related to the dense interlinkages with above-mentioned streams outside sociology – namely modern psychology and psychoanalysis on the one hand, pure law theory and logical empiricism on the other – which later came to world renown: the research centre for economic psychology (Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle) founded by Paul F. Lazarsfeld, and responsible for conducting the famous Marienthal study; the research group on authoritarian character, organized by the Frankfurt Institute for Social Research in which, among others, Käthe Leichter, Marie Jahoda and Else Frenkel-Brunswik (1908–1958) participated; the alternative pedagogy of a Siegfried Bernfeld (1892–1953).

Highlighting the conceptual and methodological innovations underlines the gap between the locally anchored strands, of provincial character and under the influence of political Catholicism, based on antisemitism and antifeminism, and also behind the international trends and developments in social sciences on the one hand, and the inter- and

transnationally in multiple ways oriented and embedded modern (and often empirical) sociology on the other hand. Following Fleck [1990], the institutionalization of the discipline in the academic field was massively hindered by the above-described conditions in the pre- and interwar time. With respect to the criteria of sociology as an academic profession and discipline, Austrian sociology only became established during and after the Second World War in the context of forced emigration and exile. Marie Jahoda and Paul F. Lazarsfeld are emblematic for this fact and experience.

Places, networks, and positions in Austrian sociology

In his research, Fleck convincingly shows the impending impact of the societal circumstances on the institutionalization of sociology as a professional discipline; however, his specific and narrow understanding of scientific discipline (and professionalization) leads to the reproduction of the dominant linear historical narrative and a conventional understanding of science and academic discipline. One of Fleck's references to a "sociological history of sociology" [Fleck 1999] comes from E. Shils [1970] who states that sociology can be defined as a discipline in which: (a) there is a large group of people who are in a certain structured relationship to each other and to each other as sociologists; (b) practices are built on disciplinary traditions and are related to the transfer of knowledge on the principle of relations between mentors and disciples within the scientific community; (c) funding for sociological research is provided. This perspective allows a system-bounded analysis of sociology as an academic field (habilitations, chairs, scientific publications, quotations, funded research), and within the logic of this approach, Fleck convincingly argues the provincial character of the sociology established in Austria's academic institutions, whereas the "other sociology" with its significant scientific potential rapidly found resonance within the international academic community. However, in his contributions, he systematically leaves aside some specific components of the emerging sociological field, in particular all the material components, places, and positions highly relevant for the discipline but not academically affiliated or not explicitly classifiable or translatable into criteria of scientific institutions. This particularly also refers to structural characteristics of people involved: women, many of them of Jewish origin, with Marxist background, but also liberal intellectuals and political and humanitarian activists ("intersectional marginalization"), and their methods and concepts as well as the places constitutive for the field of empirical social sciences (research units, publishing houses, places of research etc.).

Our argument is that marginalization – as a constitutive element of Viennese sociology – cannot be sufficiently depicted without considering its spatial dimension. Sociology, especially as an empirical science, is more than just an intellectual relation as it always unfolds in concrete physical contexts and places, relevant for the production of knowledge, for the development and application of research methods, for the circulation and transmission of knowledge, and for the realization of social concepts through interventions in society. Places also serve as crystallization points for structural parameters. In research on the history of Austrian and Viennese sociology, the concept of intellectual circles is often used to describe this social form of intellectual grouping as an opportunity structure. This method also represents a kind of mapping, for which concrete places (sites) may play a constitutive role. This focus on *lieux de savoir* [Jacob 2007] is certainly appropriate for the

diverse and fragmented landscape of social sciences in Vienna. Interestingly, the environment of these circles are named – University departments, coffee houses, private settings etc. – without considering the physical structure, equipment, and position of these places, and their interrelation, as relevant constituents for the scientific production.

As part of ongoing research on constitutive places for the field of sociology in Vienna, we focus on the anchoring of sociological thinking and research in urban space. In our understanding, places of sociology are those where scientific interests and research agendas are encountering the phenomena of the modern city. It can be assumed that in these places, which are in fact physical facilities, certain socio-political and scientific-theoretical positions and conflicting lines crystallized.

The field of Viennese socio-scientific thinking

As already stated, sociology in Austria – particularly in Vienna – at the end of the 19th century and in the early decades of the 20th century, experienced rapid and broad-based prosperity. Characteristic of this time was not only very frequent self-organization (taking the form of clubs, discussion circles, and study groups), but also efforts to shape, practice and promote new attitudes to theory and research methods. Along with this, however, there was still insufficient academic recognition and establishment on the premises of universities. This was particularly the case of the empirical sociology.

The history of sociology in Austria and in Vienna points to diverse and competitive currents, differing in theoretical and epistemological starting points, research agendas and editorial resources. Particularly irreconcilable was the contrast between empirical sociology and social philosophy. This opposition did not correspond with the two institutionalized currents of the academic field, represented on one side by the legal, state and economic sciences of Lorenz von Stein, Eugen von Philippovich and Othmar Spann and, on the other side by the Faculty of Philosophy of Ludo Moritz Hartmann⁵ (1865–1924) and Wilhelm Jerusalem (1845–1923). As already shown, sociology at the universities was in general non-empirical, and its socio-philosophical outlook accompanied in many cases by a Catholic and sometimes even fascist-affinitive orientation (Spann and his circle), although there were some exceptions, such as the theoretically oriented Austro-Marxist Max Adler or Eugen von Philippovich with his interests in empirical social sciences, both already mentioned. However, the dominant strand at the University was anti-empirical. Its main proponent Othmar Spann, who began his career as a statistician, later distanced himself, radically and with antisemitic connotations, from empirical research (Spann called such research a useless effort to capture reality⁶).

The institutionalization of a scientific discipline is always mirrored in its methodological claims and aspirations, and this was also the case in Austrian sociology. However, the most important impetus for empirical sociology in its modern conception came not from University-grounded currents, but rather from the margins of the University environment, in which Charlotte Bühler (1893–1974) – as a woman and a Jew – was situated. She developed various innovative methods of empirical social research. In Austrian sociology, as in

⁵ Ludo Moritz Hartmann was a historian and social democratic politician.

⁶ “Der Geist der Zeit [...] kehrt sich von der öden Tatsachenjägerei ab” [Spann 1923].

the development and application of empirical research in general, women such as Käthe Leichter, Marie Jahoda, Else Frenkel-Brunswik, or Lotte Schenk-Danziger (1905–1992) played an essential role. This research developed under the influence of Austromarxism and from its very beginning was anti-provincial and linked to the international scene.

From the institutional point of view, it was non-university research funded by certain interested bodies (usually non-academic), which formally took the character of market research and public opinion polling, providing space not only for innovative approaches but reflecting the influence of Austromarxism, and leading, for example, to an orientation on issues of working-class education. This represents a marginal position – and with regard to the positioning of empirical sociologists, we can speak of multidimensional and intersectional marginalization [Kranebitter – Reinprecht 2018] as one of the essential constitutive elements of Viennese sociology. Its surprising vitality and innovative strength stemmed from such material and discursive marginal positions. It should be added that this marginal position changed over time and was overcome later in exile, where what had developed in Vienna as something marginal became – in the context of American sociology – a powerful and dominant perspective.

The topographic approach helps us to see more precisely this marginalization and associated persons, research teams, projects and text documents in the dimension of the real historical realm. Empirical sociology in Vienna was found almost entirely outside established institutions such as the University or the Academy of Sciences, where sociology was cultivated on the basis of provincially-oriented political and social sciences (Staats- und Gesellschaftswissenschaften), cut off from international debates. In such a structurally conservative academic environment, a huge part of people, interested in modern social sciences, were excluded: women who had no or very limited access to Universities or degrees; Jews who were confronted with strongly established antisemitism and German nationalist associations and fraternities; Marxists who found at the University a center of right-wing ideologies. However, this does not mean that the different sociologies of that time existed in parallel and were not connected. The viewpoint of localization grasps this situation as a social field, in which certain local conditions, research approaches, studies and the thoughts of sociologists are not perceived as isolated but as socially and spatially located.

Empirical sociology and its marginal positions

The positions of empirical sociology create a panorama of places and sites each connected with concrete practices in empirical research and the production of theoretical knowledge: private homes (salons) and research laboratories, coffee houses and centers for popular education, publishing and printing houses, party headquarters and labor organizations, residential buildings and factories, prisons and concentration camps. All of these places are multidimensional. They involve various practices, modes, persons, and situations and are relevant for the constitution of the discipline of sociology in multiple ways. However, it can be helpful to cluster these places and positions in order to make their role in the emerging field of sociology visible. What elements do all these places share?

A place always has a material component. The place can refer to a building, or an ensemble of buildings, streets, green areas etc. Behind the material aspect of a place is

a plan after which its materiality was created. The materiality of a place is also important for its historicity. One can ask who used to live, work, stay in a place and – if the building still exists – who is using it at present. The material historicity of a place is also constituted by the physical traces of its past functions and purposes as well as other physical elements that tell one version of its story – like street signs and memorial plaques. The physical component of a place is also what is translated into a map or a city plan.

A place also refers to the people that were connected or involved with it. Inside a place, were it a residential home or an office, existed certain structures, hierarchies and/or power relations, which also often mirrored the social circumstances of a certain time. Thinking about the people frequenting a place necessarily leads to thinking about their practices and activities: the research designed, the knowledge generated, the data gained, the social experiments conducted. Places are also of biographical importance. Certain goals were achieved or fought for, some projects and ideas were oppressed, circumstances were changed; there were acts of resistance and certain individuals were marginalized because of their activities or features.

A place is also a position, where different social fields are meeting and overlapping each other: a position in the scientific field is often also a position within the political field. Different institutions, organizations, and policies are impacting a place, shape its dynamic, its status and discursive power, and relate it to other places and positions.

Having this in mind, taking a place as a starting point leads to other places, positions, areas, cities, but also people, ideas, texts, concepts, activities, groups, political actions and many more. What we find is not only a multidimensional structure of different modes and elements, where connections are just as important as positions. We also gain a collection of concrete material places that can be localized on a map and in many cases physically experienced until today. Methodologically, a core question asks about the access to these places, the documents, texts, studies, data which talk about and mention certain places.

For our purpose to demonstrate the relevance of a topographical approach for sociologizing the history of sociology, we are going to look closer at four examples, each referring to a type of place relevant for the constitution of sociology as a discipline in Vienna:

- Places of the production of knowledge,
- Places of the development and application of research methods,
- Places of the circulation and transmission of knowledge,
- Places of the realization of sociological concepts through interventions in society.

Places of the production of knowledge

Places and facilities where sociologists developed sociological and methodological approaches as well as important questioning and cooperated in various ways in order to develop innovative research can be considered *places of the production of sociological knowledge*. Concrete examples for places which provided the necessary space to generate sociological knowledge are, amongst others, private salons (e.g. the Vienna Society of Sociology, initiated by Rudolf Goldscheid) and Coffeehouses (relevant for intellectual circles), office rooms (e.g. Viennese Society- and Economy-Museum founded by Otto Neurath) and institutionalized places like University institutes (department for psychology) or the Chamber of Labor (Käthe Leichter).

In the Austrian (and Viennese) history of sociology, one very important proponent for this type of place was the *Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle* (Research Center for Economic Psychology) which was accommodated in Vienna's 1st district – in Wächtergasse 1 and Wallnerstraße 8 – in relative proximity to the Institute for Psychology of Vienna University which was headed by Karl and Charlotte Bühler and located outside the main University building (what we can take as a hint to the marginal position of the Böhlers in the University structures). *Forschungsstelle* and Psychology Department had various strong connections. They not only shared many of their employees, but also on a methodological level they referred and related to each other. A good example here is Charlotte Bühler's concept of Lebenslauf-Psychologie [Bühler 1933], which provided the theoretical framework for the works of a number of young researchers of the *Forschungsstelle*. One of them was the young Marie Jahoda, who wrote her dissertation by applying Bühler's approach to the biographies of people from the working class [Jahoda 2017 (1932)]. The local scientific research network also reached out to the Chamber of Labor (Arbeiterkammer), which did not only co-fund the famous Marienthal study ("sociography of an unemployed community"), but also through the cooperation between the leading figures of the *Forschungsstelle* and Käthe Leichter, who lead the women's department of the Chamber of Labor. Leichter, who had studied political science and economy at the University of Vienna and graduated in Heidelberg with a dissertation under the direction of Max Weber, was also a connection to the Frankfurt Institute for Social Research and especially to Carl Grünberg, one of the few Marxist scholars holding a professorship at the University of Vienna. On many other levels too, the *Forschungsstelle* was actively involved in the international social sciences. Its research approaches and methodological innovations were initially influenced by Anglo-American concepts [Zeisel 1988] and served themselves as an inspiration for the international social science research [Fleck 2007].

The *Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle* developed its methods and practices both in scientific and market-oriented research. Its numerous commercial projects, such as the surveys for the bread factory *Ankerbrot* or the national radio broadcasting service RAVAG [Fleck 1990] were financial necessities and at the same time providing incentives for the development of modern research methodology, applying psychological knowledge and statistics. What is primarily recalled today, however, are its scientific research projects. Its most famous project was the research conducted in the municipality of Marienthal, after a striking majority of the community's inhabitants had become unemployed due to the shutdown of the textile factory, the main employer in Marienthal in the early 1930s [Jahoda – Lazarsfeld – Zeisl 1975 (1933)].

When Lazarsfeld won the Rockefeller Scholarship in 1933 and left for the United States, where he was forced to remain permanently, the leading position of the *Forschungsstelle* was taken over by Marie Jahoda⁷ and Gertrude Wagner. The number of researchers of the *Forschungsstelle* forced to go into exile in the context of Austrofascism and NS-regime, was considerable. During the fascist regime, the facilities of the *Forschungsstelle* also temporarily provided room for the underground work of the political resistance. Jahoda had to leave Austria in 1937 and found refuge in London. She later emigrated to New York

⁷ Marie Jahoda, later in exile, cooperated, among other things, in antisemitism research [Ackerman – Jahoda 1950].

where other members of the *Forschungsstelle* lived in exile, among them Hans Zeisel,⁸ Else Frenkel-Brunswik, and Paul Lazarsfeld. Jahoda later returned back to the UK where she pursued an academic career. For her and many other people of the *Forschungsstelle*, living in exile opened an opportunity to overcome the marginalized position and to move into more distinguished positions in the field of social sciences. For other people, the path led to the places of the Shoah. One of them was Käthe Leichter who was deported to the concentration camp Ravensbrück and murdered in Bernburg/Saale.

Places of the circulation and transmission of knowledge transfer

Many of the protagonists of Viennese sociology were involved in the area of popular education, driven by ideas of working-class emancipation. It was Otto Neurath's goal, for example, to communicate complex social, political and economic contents to people without access to education of all ages. Neurath, who was a leading figure of the Vienna Circle (Wiener Kreis) and very active in diverse areas of social and political life, developed together with a small team of people from different disciplines the Vienna method for pictorial statistics (Wiener Methode der Bildstatistik). This method was applied not only in publications but in accessible public spaces, especially in his *Wiener Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum* (Viennese Society and Economy Museum) whose exhibition rooms spread out in multiple parts of the city [Stadler 1982; Sandner 2014]. Other places of circulation of knowledge and knowledge transfer were still existing public universities (*Volkshochschulen*) aiming to provide lectures and courses in various areas for the working class. Many of their lecturers and teachers were social scientists, including also very famous personalities such as Hans Kelsen or Max Adler.

A traditionally relevant place of the circulation and transmission of knowledge are publishing houses. In the context of the emerging field of sociology, the “Anzengruber Verlag” played an important role. Founded by two brothers, Wilhelm and Philipp Suschitzky, the publishing house was located in a bookstore in Favoriten, a traditional working class and immigration district in Vienna. The case of this editing house is interesting for many reasons: It reflects the decentralized and peripheral position of sociological facilities in that period. The Suschitzky's were facing antisemitism and also strong obstructions through public authorities which tried to hinder them to open up a bookstore. The bookstore opened in 1901 and soon became a center of progressive and liberal intellectual circles. In 1904–1905 the publishing house was founded and published books, research reports, and brochures about various, often sociologically relevant topics. The Suschitzky's were closely related to the emancipatory ideas of social democracy, the pacifist and women's movement, and published manifests on social and sexual reforms. The list of published works by the Anzengruber Verlag shows the important role the publishing house played in distributing (often marginalized or even academically banned) sociological ideas and topics: Max Adler's publication on Georg Simmel (1919), Bruno Frei's housing study [Frei 1918], numerous texts by Rudolf Goldscheid, a brochure on education written by the young Paul Felix Lazarsfeld together with Ludwig Wagner (1924), a periodic paper and

⁸ Hans Zeisel worked as a statistician. Among his later works we can mention *Say It with Figures*, with an introduction by Paul F. Lazarsfeld [Zeisel 1947].

other publications by Jakob Levy Moreno, who is known today for sociometry, a method for measuring social relationships, theoretical and literary texts of liberal feminist thinker Rosa Mayreder as well as publications written by the social scientist Josef Popper-Lynkeus or the psychoanalyst Wilhelm Reich are just a few examples [*Lechner 1994*].

However, antisemitic and conservative hostilities against the two brothers and their small company became more and more threatening in the 1920s and were accompanied by economic struggles. Wilhelm Suschitzky committed suicide in 1934, his wife Adele took over his position. Philipp fled from Austria a few days after the Anschluss while his wife Olga continued to run the business with Adele. The publishing house was shut down by the authorities in 1938, addressed as a “Jewish-Marxist-pornographic” company. Philipp and Olga were arrested in France in September 1942 and most likely killed in Auschwitz [*Lechner 1994*].

Places of the development and application of research methods

Conducting a research project, gaining qualitative or quantitative data, applying methodological approaches, all depend on concrete, material places, and settings. These places can be factories, where the working and living circumstances of the laborers are being examined [*Adler 1888*] as well as the streets within certain areas, on which social journalistic texts will be written [*Winter 1982*], or residential buildings and areas. Housing was in the core of the research interest in early sociology: it was not only the focus of quantitative research and statistically founded studies [*Philippovich 1894; Frei 1918, 1920*] but was also addressed in many of the more journalistic texts (Sozialreportage) about the “social reality” of Vienna [*Winter 1982*]. Furthermore, the examination of housing situations was important in studies which tried to gain knowledge about the whole life situation of certain groups, e.g. the women of the working class [*Leichter 1927, 1928, 1930, 1932*], as well as in innovative research using methods of triangulation and the combination of quantitative and qualitative approaches, as it was the case in Marienthal, and also in theoretical texts about the analysis of individual happiness and needs [*Neurath 1979 (1931)*]. The various works, studies, and texts about the living and housing situations of especially poorer social groups rendered the residential buildings, working sites and places of sociability (e.g. pubs), visited by the researchers in order to gain data and information, into sociological places.

Especially the quantitative and descriptive studies of Eugen von Philippovich [*1894*] and Bruno Frei [*1918; 1920*] focused on the living and housing conditions in the poor working class districts of Vienna with their overcrowded, dilapidated rental barracks and translated them into statistics in great detail. In many cases, the individual apartment buildings and their locations are described in a way that makes them easily identifiable within the city plan, and often their addresses were even published. Eugen von Philippovich was one of the first to visit 101 apartments in Vienna’s districts Favoriten, Meidling, Ottakring, and Leopoldstadt in order to gain quantitative data. His brochure “Wiener Wohnungsverhältnisse” (“Viennese housing conditions”) [*Philippovich 1894*] did not just present the results of his research but also gave space to his methodological thoughts about capturing the “realities” of housing in poor neighborhoods of Vienna. Bruno Frei applied similar methods. He was an intellectual who published books, journalistic articles and

also more documentary works such as two brochures in which he presented the results of his housing studies, both conducted in very poor neighborhoods in Vienna. In 1918, his study “Wiener Wohnungselend” (“Viennese housing misery”) was published in the Anzengruber Verlag. Two years later the brochure “Jüdisches Elend in Wien” (“Jewish misery in Vienna”) came out, in which he tried to oppose the strong antisemitic biases that were dominating the society of Vienna by showing the extreme poverty that so many Jewish people, especially in the 2nd and 20th district, had to face and live in. Before presenting the results of his quantitative research, for which he and his team visited 222 apartments and other housing facilities, Frei counters the many absurd antisemitic prejudices and lies with rational yet passionately articulated arguments. Bruno Frei’s “Jüdisches Elend in Wien” takes a next step by publishing so-called *Elendsphotographien* (photographs of misery) of many of the described buildings, apartments, situations and the people living there. As the social documentary approach in general, also Frei’s writings are driven by a political mission fighting the unjust and exploitative situation of the “poor” and “miserable” in capitalist society [Schwarz *et al.* 2007].

Places of the realization of sociological concepts through interventions in society

For many social scientists of that time sociological research did not only consist of pure research and theory but also implied a translation of findings into practice. To improve societal stability and to achieve justice and equality, to change the living and working conditions of the masses, and to secure certain living standards and welfare were goals anchored in the self-understanding of the social sciences in general. This has been particularly the case in Austria where sociology, as above mentioned, was characterized by a tension between approaches interested in problems of social order and top-down solutions on the one hand, and (more bottom-up oriented) approaches emphasizing the emancipatory potential of a modernized, industrialized society on the other. Places of the realization of sociological concepts are those where interventions in society took place.

In the early 19th century, settlements represented a characteristic place of this type. In its early period, the settlement movement in Vienna represented an autonomous and informal constellation of people from popular classes engaged in self-constructing their homes. At its beginning consisting of unregulated and “wild” construction activities, the movement came to be increasingly organized and also incorporated in the social democratic administration of the city after 1918. In the process of organizing and regulating the settlements and the people involved, sociological concepts came into play. A key role in developing and applying such concepts was taken by Otto Neurath. Neurath, who besides his involvement in the Vienna Circle and in the development of the Vienna methods of pictorial statistics also worked on issues of city planning and urban development [Sandner 2014], spotted potential in the informal settlements that were dwelling in the outskirts of Vienna since before the First World War. Their inhabitants did not only build simple houses with everything they could use, but also agricultural gardens, as the city was confronted with a food and nutrition crisis that forced many people to develop subsidiary strategies. For Neurath these settlements not only represented places of survival but also places of social experiment, strengthening community life and forms of local and basic solidarity. Neurath managed to centralize the organization of the individual settlements and became

head secretary of the Austrian *Verband für Siedlungs- und Kleingartenwesen* (Association for housing and small gardens) [Hochhäusl 2011]. In his writings, he introduced new organizational and societal concepts aiming for the highest possible functionality by applying industrial and technological ways of production and combining centralizing top-down with empowering bottom-up strategies (e.g. [Neurath 1917]). Architectural uniformity, high functionality and a combination of centralization and empowerment are amongst the key characteristics of the settlement movement of Vienna for which Otto Neurath rendered the idea of *Gemeinwirtschaft*. This concept consisted of three main components: the principles of shared possessions and shared infrastructure within the settlements as well as a certain amount of unpaid work hours the future settlers had to contribute while building the settlements [Hochhäusl 2011].

Places of the realization of sociological concepts through interventions in society are of course the many, in some cases still existing, settlement buildings, but also places such as the Town hall of Vienna where, in 1923, a big exhibition took place, curated by Otto Neurath and leading into the foundation of his *Museum für Siedlungs- und Städtebau* which would later turn into the *Wiener Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum* [Wahl 2010].

In conclusion

In this article, we have presented an alternative way of looking at the history of Austrian, especially Viennese sociology around 1900 and in the first decades of the 20th century. Contrary to a traditional narration which shows how the discipline from its initial state gradually differentiated into a series of thought streams and directions, the topographic method proposed in this article is driven by the interest to incorporate also physical and material dimensions of a scientific field. This allows to counter the still dominant, although often rather implicit, linearity in telling the story of discipline by making visible the constellations of places and positions that constitute sociology as a field of conflict and struggles for hegemony. From a conceptual perspective, we prefer to use notions of place, localization and position instead of figuration or network in order to maintain the centrality of the materiality. The article demonstrated this perspective by introducing four typical places, each contributing to the constitution of the discipline in its own way. Based on a short depiction of the polyphonic and complex scenery of the sociological field, the article not only shows how the topographic approach may contribute to complement, modify and reformulate the standard interpretation of the history of Austrian sociology. The topographic approach opens up the possibility to discover new dimensions of this conflictual field, including mechanisms of intersectional marginalization which can be identified as a core and long-lasting element of the sociological landscape. One of the most important findings to which the use of the topographical approach contributes, concerns the fact that the multidimensional and intersectional (intersecting and intensifying as it concerned dimensions of gender, ethnicity, and class) marginalization created, at the same time, new axes of research interests and accelerated the emergence of a nationally and locally not bounded empirical sociology. Constituents allowing these dynamics include the decentral, multi-sited and trans-national character of places of knowledge production in consequence of the exclusion of its proponents from the Universities; the (economic) necessity and (political) willingness to develop research also by crossing disciplinary and

sectoral borders; or the capacity to open the field of social sciences to until then marginalized and excluded groups. Austria was a good ground for scientific innovation but not for its institutionalization. This particularly refers to the field of empirical sociology. Its professionalization and international mainstreaming are immanently linked with the experience of marginalization and exile of its representatives.

Bibliography

- Ackerman, Nathan W. – Jahoda, Marie [1950]. *Anti-semitism and emotional disorder. A psychoanalytic interpretation*. New York: Harper & Bros.
- Adler, Viktor [1888]. *Die Lage der Ziegelerbeiter*. In: Gleichheit 48.
- Bourdieu, Pierre [1993]. Für eine Soziologie der Soziologie. In: Bourdieu, Pierre. *Soziologische Fragen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 77–82.
- Bühler, Charlotte [1933]. *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig: S. Hirzel.
- Dayé, Christian – Moebius, Stephan (eds.) [2015]. *Soziologiegeschichte. Wege und Ziele*. Berlin: Suhrkamp.
- Fleck, Christian [1990]. *Rund um "Marienthal": von den Anfängen der Soziologie in Österreich bis zu ihrer Vertreibung*. Vienna: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Fleck, Christian [1995]. Zum intellektuellen Umfeld der Wiener Jahre von Alfred Schütz. In: Leube, Kurt R. – Pribersky, Andreas (eds.). *Krise und Exodus. Österreichische Sozialwissenschaften in Mitteleuropa*. Vienna: WUV, Universitätsverlag, pp. 98–116.
- Fleck, Christian [1999]. Für eine soziologische Geschichte der Soziologie. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 24 (2): 52–65.
- Fleck, Christian [2007]. *Transatlantische Bereicherungen. Zur Erfindung der empirischen Sozialforschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Fleck, Christian [2015]. Skizze einer Methodologie der Geschichte der Soziologie. In: Dayé, Christian – Moebius, Stephan (eds.). *Soziologiegeschichte. Wege und Ziele*. Berlin: Suhrkamp, pp. 34–111.
- Frei, Bruno [1918]. *Wiener Wohnungselend*. Vienna: Anzengruber Verlag.
- Frei, Bruno [1920]. *Jüdisches Elend in Wien*. Vienna – Berlin: R. Löwit.
- Gumpowicz, Ludwig [1883]. *Der Rassenkampf: Soziologische Untersuchungen*. Innsbruck: Wagner.
- Hochhäusl, Sophie [2011]. *Otto Neurath – City Planning. Proposing a Sociopolitical Map for Modern Urbanism*. Innsbruck: University Press.
- Jacob, Christian [2007]. *Lieux de savoir: Espaces et Communautés*. Paris: Albin Michel.
- Jahoda, Marie [2017 (1932)]. *Lebensgeschichtliche Protokolle der arbeitenden Klassen*. Dissertation. Studienverlag.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans [1975 (1933)]. *Die Arbeitslosen voMarienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langandauernder Arbeitslosigkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kranebitter, Andreas – Reinprecht, Christoph [2018]. Marxism Underground: Latent Marxism in Austrian empirical sociology. (Editorial). *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 43 (3): 219–224.
- Langer, Josef (ed.) [1988]. *Geschichte der österreichischen Soziologie. Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge*. Vienna: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Lechner, Annette [1994]. *Die Wiener Verlagsbuchhandlung "Anzengruber-Verlag, Brüder Suschitzky" (1901–1938) im Spiegel der Zeit*. Unpublished work. Vienna.
- Leichter, Käthe [1927]. *Frauenarbeit und Arbeiterinnenschutz in Österreich*. Vienna: Verl. Arbeit und Wirtschaft.
- Leichter, Käthe [1928]. *Wie leben die Wiener Heimarbeiter? Eine Erhebung über die Arbeits- und Lebensverhältnisse von tausend Wiener Heimarbeitern*. Vienna: Verl. Arbeit und Wirtschaft.
- Leichter, Käthe (ed.) [1930]. *Handbuch der Frauenarbeit in Österreich*. Vienna: Kammer für Arbeiter und Angestellte in Wien.
- Leichter, Käthe [1932] *So leben wir ... 1320 Industriearbeiterinnen berichten über ihr Leben*. Vienna: Verl. Arbeit und Wirtschaft.

- Masaryk Garrigue, Thomas [1881]. *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der modernen Zivilisation*. Vienna: Carl Konegen.
- Müller, Karl H. [1988]. Die Hochzeit der Sozialwissenschaften 1871–1938. In: Langer, Josef (ed.). *Geschichte der österreichischen Soziologie. Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge*. Vienna: Verlag für Gesellschaftskritik, pp. 51–69.
- Negt, Kluge [1972]. *Öffentlichkeit und Erfahrung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Neurath, Otto [1917]. Das umgekehrte Taylorsystem. Auch etwas zur Auslese der Tüchtigen. *Deutscher Wille: des Kunstwarts* 31: 19–25.
- Neurath, Otto [1979 (1931)]. *Wissenschaftliche Weltauffassung, Sozialismus und Logischer Empirismus*. Ed. Rainer Hegselmann. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Norden, Gilbert – Reinprecht, Christoph – Froschauer, Ulrike [2015]. Frühe Reife, späte Etablierung: Zur diskontinuierlichen Institutionalisierung der Soziologie an der Alma Mater Rudolphina Vindobonensis. In: Fröschl, Karl Anton – Müller, Gerd B. – Olechowski, Thomas – Schmidt-Lauber, Brigitta (eds.). *Reflexive Innenansichten aus der Universität. Disziplinengeschichten zwischen Wissenschaft, Gesellschaft und Politik*. Göttingen: V&R unipress – Vienna university Press, pp. 165–178.
- Philippovich, Eugen von [1894]. *Wiener Wohnungsverhältnisse*. Berlin: Carl Heymanns Verlag.
- Ratzenhofer, Gustav [1907]. *Soziologie: Positive Lehre von den menschlichen Wechselbeziehungen*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Sandner, Günther [2014]. *Otto Neurath. Eine politische Biographie*. Vienna: Zsolnay.
- Schäffle, Albert [1875–1878]. *Bau und Leben des sozialen Körpers*. Vols. 1–4. Tübingen: Laupp.
- Schwarz, Werner Michael – Szeless, Margarethe – Wögenstein, Lisa [2007]. Bilder des Elends in der Großstadt (1830–1930). In: Schwarz, Werner Michael – Szeless, Margarethe – Wögenstein, Lisa (eds.). *Ganz unten. Die Entdeckung des Elends – Wien, Berlin, London, Paris, New York*. Katalog zur 338. Sonderausstellung des Wien Museums. Vienna: Christian Brandstätter Verlag, pp. 9–17.
- Shils, Edward [1970]. Tradition, Ecology, and Institution in the History of Sociology. *Daedalus* 99 (4): 760–825.
- Spann, Othmar [1923]. *Gesellschaftslehre*. 2nd ed. Leipzig.
- Stadler, Friedrich (ed.) [1982]. *Arbeiterbildung in der Zwischenkriegszeit. Otto Neurath – Gerd Arntz*. Ausstellungssaal der Wiener Arbeiterkammer, Wien, 26. April bis 23. Juni 1982. Österreichisches Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum. Vienna [u.a.]: Löcker.
- Stein, Lorenz von [1856]. *System der Staatswissenschaft*. Vol. 1–2. Stuttgart: Cotta.
- Torrance, John [1976]. The emergence of sociology in Austria, 1885–1935. *European Journal of Sociology* 17: 185–219.
- Wahl, Niko [2010]. Information als Allgemeingut. Otto Neurath und die Wiener Methode der visuellen Kommunikation. In: Kos, Wolfgang (ed.). *Kampf um die Stadt. Politik, Kunst und Alltag um 1930*. Katalog zur 361. Sonderausstellung des Wien Museums. Vienna: Czernin, pp. 177–183.
- Winter, Max [1982]. *Das schwarze Wienerherz. Sozialreportagen aus dem frühen 20. Jahrhundert*. Ed. Helmut Strutzmann. Vienna: Österreichischer Bundesverlag.
- Zeisel, Hans [1947]. *Say It with Figures*. (with an introduction by Paul F. Lazarsfeld). New York: Harper & Row.
- Zeisel, Hans [1988]. Die Wiener Schule der Motivforschung. In: Langer, Josef (ed.). *Geschichte der österreichischen Soziologie. Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge*. Vienna: Verlag für Gesellschaftskritik, pp. 157–166.

Christoph Reinprecht is professor of sociology at the University of Vienna where he also heads the postgraduate master's programme in European Studies; he is also associated researcher at the Centre de la Recherche sur l'Habitat in Paris. His research interests include issues of migration and urban social dynamics, the analysis of social inequalities, and political sociology; a current research focus lies on the history of empirical sociology in Austria.

Nora Walch works at the Institute for Sociology in Vienna, where she is doing research on the constitution of the social field of sociology in Vienna and its multiple positionings within the city.

Jiří Šubrt founded in 2009 and has since been leader of the Department of Historical Sociology at the Faculty of Humanities of Charles University. Over the longer term he has also given attention to the issues of time and memory. He is the author and editor of several books published in the Czech, English and Russian languages. One of his latest books was published under the title The Perspective of Historical Sociology in 2017 in the UK.

Mediální kurace jako praxe paměti: Situační analýza mnemonických praxí mládeže

TOMÁŠ KARGER*

Media Curation as a Practice of Memory: Situational Analysis of Youth's Mnemonic Practices

Abstract: This study focuses on the modalities of transmission of history-related knowledge to a current young generation (12–25 years old). Data from 11 focus groups with pupils and students of schools at the primary, secondary and tertiary levels were used to analyse situations of knowledge transmission with regard to four significant historical events: September 11th 2001, November 17th 1989, August 21th 1968 and February 25th 1948. The study introduces media curation as a sensitizing concept suitable for grasping the selective dimension of mnemonic practices. The analysis is focused on aspects of expert, social, or data-based curation in situations where mnemonic content is transmitted. This analytical instrument is used in the study to account for situations in which mnemonic practices of the informants take place.

Keywords: collective memory; mnemonic practice; situational analysis; curation; media curation

DOI: 10.14712/23363525.2019.3

Úvod

V roce 2007 si v monotematickém čísle časopisu *Symbolic Interaction*, věnujícímu se kolektivní paměti, položili Gary Fine a Aaron Beim [*Fine – Beim 2007*] několik otázek, které měly sloužit jako vodítka pro interakcionistické přístupy zkoumající tento jev. Fine a Beim se tehdy ptali po tom, jestli konceptualizovat kolektivní paměť jako proces předávání představ o minulosti, nebo jako jeho výsledek; jestli působení kolektivní paměti přičítat charakteristikám jí vlastním, nebo způsobům jejího zprostředkování; a jestli je kolektivní paměť předávána médiu, nebo spíše přímým kontaktem mezi aktéry. Tuzemský výzkum věnující se fenoménu kolektivní paměti i přes svou intenzitu v poslední dekádě, jak se zdá, pokrývá jen některé aspekty těchto otázek.

Východzí přístup mnoha autorek a autorů zkoumajících fenomén kolektivní paměti v českém prostředí je vyvozen z díla Maurice Halbwachse a ústí ve ztotožňování paměti s významovými strukturami obsahujícími sdílené představy o minulosti. V tomto duchu konceptualizoval Jiří Šubrt kolektivní paměť pomocí Parsonsova AGIL modelu jako analytickou kategorii vymezenou vůči zkušenostem, ideologiím a vědeckému poznání [*Šubrt – Pfejferová 2010b, 2010a; Šubrt – Vinopal 2010*]. S odkazem na Jeffreyho Alexandra, jednoho z Parsonsových pokračovatelů, pak Gábor Oláh explicitně rámuje své zkoumání kolektivní paměti do teze o autonomii kultury, která mu umožňuje vysvětlovat sociální jevy

* Mgr. Tomáš Karger, Ph.D., Centrum výzkumu, Fakulta humanitních studií, Univerzita Tomáše Bati, Štefánikova 5670, 760 01 Zlín. E-mail: karger@utb.cz.

pomocí analýzy sdílených významů [Oláh 2013]. Podobná východiska lze sledovat také u mnohých dalších empirických studií kolektivní paměti.¹ Je tedy možné říci, že výzkumné strategie, které k paměti přistupují jako k relativně stabilní významové struktuře (výsledku procesu ve slovníku výše uvedených zcitlivujících otázek), a které si kladou za cíl zkoumat obsah sdílených představ o minulosti (tedy inherentní kvality významových struktur) jsou v českém prostředí poměrně rozšířené.

Existují ale i výzkumy, které poskytují základní informace o tom, jakými informačními kanály jsou představy o minulosti aktérům zprostředkovávány [například Kunštát 2010]. V tomto ohledu je přínosný především nedávný výzkum historického vědomí Jiřího Šubrt a jeho týmu [Šubrt – Vinopal 2013; Šubrt – Vinopal – Vávra 2013]. Téma informačních zdrojů v rámci tohoto výzkumu zpracoval Martin Vávra [2013], který jako nejvýznamnější z nich identifikuje prolínající se trojici televizního vysílání, historických filmů a filmů dokumentárních. Škola se v tomto ohledu ukazuje být podobně významný zdroj, jako je televizní vysílání samotné. Dle očekávání také internet patří mezi populární informační zdroje, je ovšem specifický velkým podílem aktérů, kteří ho nepoužívají vůbec. Při bližším pohledu Vávra tento stav vysvětluje diferenciací užívání internetu, v němž hrají zásadní roli faktory v podobě věku a vzdělání [Vávra 2013: 41]. Do podobné oblasti spadá také výzkum Denisy Labischové a jejího týmu [Gracová – Labischová 2012; Labischová 2012], který se zaměřuje specifictěji na učitele, žáky a studenty. Tento výzkum potvrzuje význam audiovizuálních médií v čele s dokumentárními filmy pro vytváření představ o minulosti [Labischová 2012: 153].

Výše uvedené výzkumy poukazují na informační zdroje, které jsou aktéry identifikovány jako významné v souvislosti se získáváním představ o minulosti, ale neposkytují podrobnější informace o tom, jak jsou tyto informační zdroje aktéry využívány. Informační zdroje, které výše uvedené výzkumy implicitně konceptualizují jako vzájemně se vylučující kategorie, se mnohou v praxi navzájem prostupovat (například při pouštění dokumentárních filmů ve školním vyučování, čtení novinových článků na internetu, nebo při vyprávění v reakci na společně sledovaný seriál). Řečeno spolu s Jakubem Mackem [2015: 47], praxe využívání informačních zdrojů tvoří „mediální celky“. Bylo by tedy přínosné podrobněji popsat situace a identifikovat typické praxe využívání informačních zdrojů a jejich kombinací.

V reakci na tento stav badatelského pole je obecným cílem této studie podílet se na doplňování vědění o aspektech výše uvedených zcitlivujících otázek, které zatím nejsou tak dobře pokryty. Jedná se především o otázky týkající se 1) způsobů zprostředkování kolektivní paměti a 2) rolí, jaké v tomto procesu hrají média, vzdělávací instituce a přímá interpersonální komunikace. Tento text je založen na datech z 11 ohniskových skupin se studenty a studentkami na všech třech úrovních formálního vzdělávacího systému. Volba informantů pro ohniskové skupiny je založena na předpokladu, že tito aktéři jsou nositeli nových mediálních praxí (jimž se budu věnovat v následující části textu) a zároveň se nachází v situaci, která je charakteristická předáváním představ o minulosti, ať již

¹ Mezi dalšími příklady mohou uvést studii Olgy Šmídové [2010], ve které jsou kolektivní rámce paměti ztožňovány se sdílenými představami, studii Gergely Kunta [2013], jež pracuje s konceptem interpretací, jakožto s ustálenými významy, případně studii Petry Burzové a kolektivu [2013], ve které hraje podobnou roli koncept reprezentací. Podrobněji se strategiemi vysvětlování fenoménu kolektivní paměti v českém prostředí věnuje Karger [2017].

formálními (školní vyučování), či neformálními (vyprávění v rodině) prostředky. Konkrétním cílem této studie pak je na základě výpovědí informantů analyzovat situace, v nichž dochází ke vzpomínání a předávání vzpomínek. K tomuto účelu bylo využito mapování předávání představ o významných historických událostech, přičemž text sleduje logiku jednotlivých typů kuračních praxí, jak budou představeny níže.

Od kolektivní paměti k současné mediální praxi

Výzkum kolektivní paměti představuje badatelské pole, jehož šíři dokumentoval už na konci 90. let Jeffrey Olick [1998]. Tato šíře má co do činění s některými obecnými konceptualizacemi kolektivní paměti, které – jak dokládá Jan Kapusta [2013: 78] – příkládají tomuto pojmu podobný význam, jaký je přisuzován pojmu *kultura*. Abych se takovému zacházení s pojmy vyhnul, využívám Olickovu definici kolektivní paměti jakožto konceptu zcitlivujícího badatele vůči mnemonickým produktům a praxím [Olick 1999: 346, 2008: 158], tedy vůči praxím a produktům využívaných specificky ke vzpomínání a zpřítomňování minulosti. Je také nutné poznamenat, že tato studie je zaměřena na praxi zpřítomňování událostí, které informanti většinou neměli možnost zažít. Jde tedy o to, co Marianne Hirsch označuje jako *post-memory* [Hirsch 2011]. V následujících odstavcích se pokusím nastínit roli médií v myšlenkové tradici zabývající se kolektivní pamětí, a to specificky s ohledem na aktuální proměny mediálních praxí.

V návaznosti na dílo Maurice Halbwachse² rozpracoval Jan Assmann v druhé polovině dvacátého století koncept kolektivní paměti pomocí rozlišení na kulturní a komunikativní paměť. Podle tohoto autora je Halbwachsova kolektivní paměť ztotožnitelná s tím, co označuje jako komunikativní paměť – paměť, která je předávána vyprávěním a je zásadním způsobem svázána se svými lidskými nositeli [J. Assmann 2008: 111]. Assmannův přínos tak spočívá především v uvedení konceptu kulturní paměti, která je externalizována do symbolických forem, jež přesahují nositele paměti a situace, ve kterých vystupují [J. Assmann 2008: 111]. Kulturní paměť se podle Assmanna odlišuje od té komunikativní také tím, že zpravidla existuje druh aktérů, který se specializuje na její rozvíjení a reprodukci. Komunikativní paměť by v tomto ohledu měla být difúzní [J. Assmann 2008: 114].

Protože je kulturní paměť charakteristická především externalizací do symbolických forem, mluví Jan Assmann také o *mediích*, která tento typ paměti zpravidla nesou. Jako příklad uvádí odlišnou jazyka, kterým je nesena „velká“ židovská tradice (hebrejšтина) od jazyků, které nesou mnohé „menší“ tradice (například jidiš) [J. Assmann 2008: 116]. V návaznosti na to pak Assmann poznamenává, že v moderních společnostech je – s příchodem médií, jako je televizní vysílání – situace komplikovanější [J. Assmann 2008: 117].

² Dílo Maurice Halbwachse je většinou považováno za základ, na němž stojí celá sociologická tradice zkoumající tento jev. Halbwachs totiž ve své práci otevřel fenomén paměti sociologickému bádání tím, že (v souladu s tezemi Emila Durkheima, jehož vliv na Halbwachsovo dílo dokumentuje Jiří Šubrt [Šubrt – Maslowski – Lehmann 2014]) zdůraznil jeho sociální povahu. Podle Halbwachse totiž vzpomínání vždy předpokládá užití jazyka, jakožto společensky vytvářené konvence [Halbwachs 1992: 45]. Jazyk se tak stává nejzákladnějším rámcem pro pamatování. Jako další rámce pak Halbwachs uvádí (do minulosti sahající) vztahy rodinného příbuzenství nebo náboženské věrouky obsahující příběhy z minulosti [Halbwachs 1992: 68, 92]. Paměť je v tomto pojetí vždy komunikativně konstituována za pomoci v současnosti existujících rámců. Absence takových rámců pak podle Halbwachse vede k zapomínání [Halbwachs 1992: 172].

Assmann se tématu médií ale už dále nevěnuje a tento aspekt předávání kolektivní paměti zůstával donedávna do značné míry opomíjen. Následující části textu se právě na souvislost mezi mediálními praxemi a předáváním paměti zaměřují, nejprve je však nutné věnovat několik odstavců dalšímu vývoji v konceptualizaci kolektivní paměti.

Koncept kulturní paměti dále rozvíjí Aleida Assmann, a to uvedením dalšího rozlišení, tentokrát mezi kánonem a archivem. Pro vysvětlení těchto konceptů používá Assmann obraz muzea, ve kterém jsou vybírány objekty pro vystavování (kánon), ale v němž se také nachází velké množství dalších objektů uložených ve skladišti a připravených pro vystavení (archiv) [A. Assmann 2008: 98]. Kánon je tedy možné v souladu s pojetím této autorky nahlížet jako aktivní formu paměti, která je selektivně zdůrazněna a je adresovaná určitému publiku. Naproti tomu archiv je v tomto pojetí neadresná, pasivní forma paměti uložená na místě, kam není aktuálně upírána pozornost [A. Assmann 2008: 98]. Co se nenachází v archivu, je zapomenuto, z čehož vyplývá, že archiv tvoří horizont toho, co lze o historii v daný okamžik vypovídat (a co lze případně kanonizovat) [A. Assmann 2008: 102].

Aleida Assmann také píše o třech oblastech, kde je diference na kánon a archiv uplatňována: náboženství, umění a národní historie [A. Assmann 2008: 101]. Tu poslední se pak ve své aktuální práci snaží překonat konceptem transnacionální paměti, jež s pomocí digitálních technologií a mezinárodních organizačních sítí přesahuje hranice národního státu [Assmann 2014: 546–547]. Astrid Erll v tomto ohledu poznamenává, že se v poslední době objevují konceptualizace kolektivní paměti, které se nacházejí „nad“ nebo „pod“ úrovní národního státu, ke které byla paměť tradičně vztahována [Erll 2011a: 312]. Transnacionální paměť³ – tedy paměť „nad“ národní úrovní je tímto smyslu doplňována úrovní „pod“ národní paměti, kde se nacházejí paměti malých komunit, případně (nebo snad především) rodiny.

Význam rodinné paměti Erll spatřuje v tom, že slouží jako jakási „výhybka“ mezi individuální a kolektivní paměti, tedy mezi osobním autobiografickým vzpomínáním a veřejným vzpomínáním pomocí oficiálních symbolů [Erll 2011a: 313]. Všimá si však také toho, že rodinná paměť nemá kánon, nebo archiv, který by jednoduše existoval, ale že musí být neustále vytvářena komunikací. Z tohoto důvodu je podle Erll rodinná paměť závislá na kontinuitě příležitostí pro sdílené vzpomínání [Erll 2011a: 313]. Rodinná paměť, jakožto prostředník mezi individuálním a kolektivním vzpomínáním, je tedy závislá na podnětech, které mohou vzpomínání spouštět. Tyto podněty se často dostávají do rodinného života zprostředkovaně, tedy prostřednictvím médií. V tomto ohledu rozlišuje Harald Welzer čtyři možnosti zprostředkování sociální paměti: autentické záznamy minulosti, kulturní produkci, prostory (architektonické objekty a místa), a přímou interakci mezi aktéry [Welzer 2008: 286–288].

S ohledem na konstatování Jana Assmanna o tom, že moderní média komplikují situaci vzpomínání, se ukazuje, že toto tvrzení platí pro všechny čtyři Welzerovy typy – zvláště pokud mezi moderní média počítáme ta, jež jsou v současnosti označována jako nová,

³ Podle Erll [2011c: 9] označuje přízvisko „transnacionální“ takový přístup ke studiu paměti, který upouští od předpokladu homogenity kultur a teritorií a který se snaží sledovat mnemonické obsahy napříč, či mimo sféry tradičně nahlížených kultur.

nebo přesněji digitální média.⁴ Rozšíření digitálních médií s sebou totiž přináší zmnožení záznamů [Latour 2011: 8] a způsobů spotřeby kulturní produkce [Macek 2015: 58], zavádí specifický prostor [Cantoni – Tardini 2006: 59] a poskytuje nové možnosti (zprostředkované) interakce [Cantoni – Tardini 2006: 43].

Andrew Hoskins [2009] v návaznosti na tento vývoj píše o „mediatizaci“ paměti, která se podle něj odehrává ve dvou fázích: po období vysílání (broadcast) přichází období nových médií. Audiovizuální média specifická pro první období již byla ve vztahu k fenoménu paměti zkoumána [Edgerton 2001; Landsberg 2004]. Hoskins sám charakterizuje toto období pomocí konceptu „bleskových vzpomínek“ (flashbulb memories), které jsou schopny předat vizuální představy a vyvolat emocionální reakci i když jsou zprostředkované [Hoskins 2009: 34]. Podle Alison Landsberg jsou díky tomu vzpomínky zprostředkované audiovizuálními médii schopné překonávat rámce paměti, jež jsou tradičně tvořeny kolektivitami a v nich rozšířenými přesvědčeními [Landsberg 2004: 8]. Zdá se tedy, že vysílané, nebo promítané vzpomínky mají v tomto ohledu určitý sjednocující potenciál. Landsberg svoji teorii buduje v historickém kontextu Spojených států amerických. Otázkou však zůstává, zda a jak je tato teorie uplatnitelná také v kontextu českém.

Důsledky uplatnění nových médií ve druhé fázi popisovaného vývoje už ale Hoskins tak uceleně necharakterizuje a navrhuje pouze několik otázek, jimiž by se budoucím výzkum v této oblasti měl zabývat [Hoskins 2009: 36].⁵ Výzkum paměti v této oblasti se zatím zaměřuje spíše na specifické vlastnosti digitálních médií, promítající se do způsobů uchování informací jako takových [Dvořák 2014; Mayer-Schönberger 2009]. Ve vztahu ke zprostředkovávání kolektivního vzpomínání na minulost se jedná o oblast stále ještě málo probádanou.⁶ Proto je nutné v této oblasti navázat na výzkum sledující vývoj mediálních praxí v obecné rovině.

Nová média s sebou zatím nepřinášejí ony revoluční důsledky, které jsou jim často přisuzovány [Macek 2015: 35, 48]. Takové důsledky měl přinést fakt, že poprvé v historii je nastupující generace lepší v ovládnání aktuálních technologií, než generace stávající [Lupač 2015: 151]. Tento předpoklad je problematický minimálně ve dvou ohledech. Za prvé, jak argumentují Ellen Helsper a Rebeca Enyon, generace obecně nevykazují takovou míru homogenity, aby je bylo možné posuzovat jako celky [Helsper – Enyon 2009: 14]. Za druhé, jak ukazuje Petr Lupač, rozšíření a užívání informačních technologií není jen otázkou fyzické dostupnosti zařízení, ale především otázkou schopností technologie využívat a vyhodnocovat nalezené informace [Lupač 2015: 122]. Opět se zde objevuje určující role praxí v rámci mediálních celků. Podle Macka se však v této oblasti odehrává proměna, jejímž důsledkem je, že spotřeba mediálních obsahů přestává být časoprostorově vázána, využívá více zdrojů informací a začíná být obousměrná (tedy přestává být jednoduše spotřebou) [Macek 2015: 31].

⁴ Novými médii a jejich reflexí v sociálněvědním diskurzu se podrobně ve své dizertační práci zabýval Jakub Macek. Podle tohoto autora je tento typ médií často charakterizován kromě své digitální povahy také interaktivitou a těsným vztahem s počítačovými sítěmi [Macek 2013: 19].

⁵ Jde především o otázky po tom, jak je mediální obsah navozující vzpomínky vytvářen, jak na sebe různé mediální obsahy navazují, a především jak se tyto procesy mění s decentralizací způsobenou nastupujícími novými médii.

⁶ Dílčí výzkum v této oblasti provedl Karger [2016]. Systematické výzkumné zaměření do této oblasti však zatím, jak se zdá, chybí.

Určité vodítko pro orientaci v této komplikované situaci mohou poskytnout praxe aktérů, kteří se s takto nepřehlednou situací každodenně vyrovnávají. V tomto ohledu identifikuje Macek v návaznosti na Jiřího Fialu [2012: 62] několik typů tzv. kurační praxe: 1) expertní kuraci v rámci které provádí specializovaná skupina aktérů výběr mediálních obsahů tak, jako například při klasickém televizním či rozhlasovém vysílání [Kaderka – Havlík 2010]; 2) sociální kuraci, která spočívá v diskuzích a doporučeních mezi aktéry-dívkami, ať už tyto diskuze probíhají osobně, nebo zprostředkovaně některou z forem digitální komunikace, jako jsou například sociální sítě; 3) datově konzultační kuraci, jejímž současným základem je využívání online databázových zdrojů (jako jsou vyhledávače, nebo webové stránky specializující se na poskytování informací například o filmech a seriálech) za účelem výběru, případně zprostředkování obsahů [Macek 2015: 88]. Takto identifikované typy mediální kurace lze považovat za strategie, které aktéři využívají k orientaci v situaci, do níž pronikají média stále složitějším způsobem.

Termínem *kurace* se podrobněji zabývá Krista Kennedy [2016], která si všímá aktuální popularity tohoto pojmu, zejména s ohledem na používání v sousloví „digitální kurace“. V tomto smyslu pak podle této autorky pojem ztrácí mnohé ze svého původního významu, který zahrnuje také aktivní rešeršování, kategorizaci a vytváření kompozic. Kennedy dokonce s odkazem na Andreu Lunsford [2006: 171] srovnává kuraci s vytvářením textu. V populárním jazyce se však podle Kennedyové často kurace zaměňuje za prostou selekci a agregaci [Kennedy 2016: 180]. Z tohoto hlediska odpovídá původnímu významu slova především expertní kurace. Na druhou stranu nelze považovat aktivity, jako jsou sociální a datově konzultační kurace za prostou selekci a agregaci. Aktéři při nich také rešeršují informační zdroje (televizní program, výsledky vyhledávání, apod.) a vytváří kompozice (vybírají a srovnávají webové stránky, doplňují sledovaný obsah vlastním vyprávěním, apod.).⁷

Mnozí autoři [například A. Assmann 2008: 101; Hroch 2014: 52; Šubrt 2011: 140] chápou kolektivní paměť jako proces selektivního zdůrazňování různých částí a aspektů historie. Doprovodným jevem této selektivity je, že objekty zprostředkující minulost jsou buď izolovány a vyjmuty z dosahu veřejnosti (tak jako například muzejní exponáty), nebo jsou kontrolovaně reprodukovány a masově distribuovány [Guggenheim 2009: 44]. Pokud však je cílem selektivitu kolektivní paměti podrobněji zkoumat, nelze se vyhnout konceptualizaci praxe, která jí v každodenním životě ztělesňuje.⁸ Selektivní rozměr mnemonických praxí je možné zachytit jako praxe kurační, v rámci kterých aktéři vytvářejí specifické kompozice médií a jejich obsahů. *Kurace* se tak jeví jako vhodný zcitlivující koncept pro zkoumání praxe selektivního budování paměti. Badatelský přístup orientovaný tímto konceptem se zaměřuje na způsoby jednání a na prostředky či podmínky, jež umožňují intertextualitu, intermedialitu, či remediaci a dobře tak zapadá do jednoho z klíčových výzkumných programů memory studies, jak je identifikovala Erlil [2011b: 1].

V předchozích odstavcích jsem se pokusil alespoň rámcově zachytit onu komplikovanost, kterou Jan Assmann naznačil ve vztahu k moderním médiím a která dále průběžně

⁷ Nelze také pominout metaforickou souvislost termínu *kurace*, který je tradičně vázán na instituce, jako jsou muzea (jejichž prostředím například Aleida Assmann [2008] ilustruje rozdíl mezi kánonem a archivem) s tématem paměti a vzpomínání.

⁸ Například Chana Teeger a Vereda Vinitzky-Seroussi [2007] se ve své práci zaměřovaly přímo na kurační praxi muzea Apartheidu v Jižní Africe.

narůstá s rozšiřováním médií digitálních. Role médií se zdá být důležitá nejen ve vztahu ke kulturní paměti (jejíž symboly jsou často médií zprostředkovány), ale i komunikativní rodinné paměti, která je na podnětech z médií často závislá. Jak ale v současnosti aktéři využívají médií pro vzpomínání – a jaké kurační strategie přitom používají – je otázka empirická a v tuzemském prostředí málo probádaná. Proto je cílem tohoto textu začít odpověď na tuto otázku rozkrývat, a to prostřednictvím mapování situací vzpomínání u generace žáků a studentů. Je totiž možné oprávněně předpokládat, že praxe zahrnující digitální média se bude hojně objevovat právě v nižších věkových kategoriích populace.⁹ Zároveň je tak možné sledovat proces socializace či vrůstání nové generace do kolektivní paměti.

Situační analýza

Metodologickým přístupem, jenž je uplatňován v této studii, je situační analýza. Adele Clarke rozvinula tento přístup v návaznosti na metodologickou tradici zakotvené teorie [Clarke 2003, 2005, 2015; Clarke – Friese – Washburn 2015]. Z této tradice situační analýza dědí principy jako konstantní komparaci, nebo teoretické vzorkování. Liší se však tím, že představu kontextu (jež se v tradičních přístupech projevovala prostřednictvím konceptu podmínek jednání) nahrazuje konceptem situace. Podle Clarke je možné najít všechny podmínky a prostředky jednání právě v situaci [Clarke – Friese 2014]. Ta se stává základní analytickou jednotkou jejího přístupu. Z tohoto důvodu jsou také tradiční postupy zakotvené teorie doplněny o vytváření situačních map, které slouží jak pro účely analýzy (třídění jednotek, načrtávání vztahů v rámci map), tak pro vizualizaci zkoumaného jevu.

Základní analytické úrovně, které situační analýza rozlišuje, jsou v zásadě tři: analýza situace, analýza sociálních arén a poziční analýza. V této studii budu pohybovat především na první úrovni, což je v souladu se záměrem zkoumání situací předávání paměti z pohledu aktérů. V tomto ohledu není cílem studie sbírat různé útržkovité záznamy o tom, jak informanti vykreslují historické události, nýbrž jde o identifikaci a konceptualizaci vzorců mnemonické praxe informantů v situacích jejich každodenního života. Řečeno Olickovým slovníkem, jde o zkoumání kolektivní paměti (collective memory), ne shromážděných pamětí (collected memories) [Olick 1999].

Analyzovaná data pochází z 11 ohniskových skupin, které se odehrály v prosinci 2015 a v únoru 2016. Při konstrukci vzorku bylo cílem dosáhnout co největší rozmanitosti informantů v rámci formálního vzdělávacího systému, a proto vzorek pokrývá všechny tři úrovně formálního vzdělávání (primární, sekundární, terciární). Na každé úrovni pak byla snaha dále rozšířit vzorek na různé typy škol (střední odborné školy a gymnázia), nebo typy vzdělání (humanitní a technické vysokoškolské obory). Ve vzorku se tak nacházejí data z jedné základní školy (2 ohniskové skupiny), jedné střední odborné školy (3 ohniskové skupiny), jednoho gymnázia (2 ohniskové skupiny) a jedné vysoké školy (2 ohniskové skupiny na technických oborech a 2 ohniskové skupiny na humanitních oborech). Výsledný vzorek přehledně zachycuje následující tabulka:

⁹ Tuto skutečnost dokládá ve své práci například Macek [2015: 79, 62, 80].

Vzorek ohniskových skupin

Typ školy	Věk	N
Základní	12–14	21 (10 Ž, 11 M)
Střední	13–20	46 (23 Ž, 23 M)
Vysoké	23–25	21 (10 Ž, 11 M)

Průběh ohniskových skupin byl strukturován podle logiky významných historických událostí: 11. září 2001, 17. listopad 1989, srpen 1968, únor 1948.¹⁰ Dotazování týkající se každé z událostí bylo zahájeno kolováním několika fotografií zachycujících danou historickou událost. Po prohlédnutí fotek byli informanti dotazováni v souladu s jednotným scénářem (viz příloha) na to, jaké informační zdroje ve vztahu k událostem používají (nebo by mohli používat) a jaký význam událostem přikládají. Scénář ohniskových skupin byl pro analyzovaná data jednotný, protože šlo o první vlnu sběru dat a teoretické vzorkování bylo uplatněno jen v omezené míře (v rámci kladení důrazu a podrobnějšího doptávání na jednotlivé aspekty otázek definovaných ve scénáři). V tomto ohledu jde o studii explorativní, zachycující první výsledky bádání.

Mediální kurace a mnemonické praxe

V následujících odstavcích se pokusím zachytit, jak jednotlivé typy mediální kurace prostupují různé mnemonické praxe. V této oblasti je potřeba se vyhnout předpokladu svázanosti mediálních obsahů s jejich nosiči. V současném mediálním prostředí může být například obsah televizního vysílání zprostředkovan internetovými stránkami a tak se tyto kategorie stávají nejednoznačnými. To by činilo analýzu orientující se podle jednotlivých informačních zdrojů problematickou. Proto je následující část textu členěna podle jednotlivých typů mediální kurace. Takové členění se orientuje podle toho, jakým způsobem se mladí lidé k mediálním obsahům dostávají a odpovídá tak lépe záměru zachytit relevantní mediální celky v jejich celistvosti.

Expertní kurace

Ačkoli se věnuje pozornost primárně současnému dění, zpravodajství produkované televizními stanicemi se ukázalo být jedním z nejvýznamnějších případů expertní kurace s mnemonickým rozměrem. Především pro nejstarší věkovou kohortu našeho vzorku (studující na VŠ) bylo zpravodajství klíčovým zdrojem informací o teroristických útocích z 11. září 2001. Tato kohorta totiž byla v době, kdy se událost odehrála ve věku, kdy již samostatně sledovala televizní vysílání. Její členové jsou si schopni vybavit konkrétní

¹⁰ Teroristické útoky z 11. září 2001 byly do scénáře ohniskových skupin zahrnuty proto, že se jedná o výraznou, mediálně hojně pokrytou událost, kterou informanti často zažili v útlém věku, nebo se v té době teprve narodili. Jedná se tedy o událost, která je na půli cesty v opouštění žitého světa zkoumané generace a je tak zamýšlena jako výchozí bod pro srovnání s ostatními událostmi jednoznačně náležejícími do minulosti, jež musela být informantům zprostředkována.

televizní záběry, hudbu, která byla pouštěna k sestřihům a celkovou situaci sledování vysílání. Působivost audiovizuální reprodukce události dokázala navodit intenzivní emocionální odezvu. O tom svědčí i reakce Hany¹¹ na otázku jak se o události dozvěděla:

Mně se to třeba vybavuje, když ukazovali v televizi obrázky lidí, jak utíkali od padajících dvojcát. A tak mi to přišlo... pro mě to byl hrozný šok. Napřed jsem tomu vůbec nevěřila, že se něco takového stalo. Takže pro mě to byl hrozný šok a úplně mi bylo těch lidí líto. Těch, kteří z toho místa utíkali, a já jsem sama z toho byla ve stresu, takže jsem se cítila docela špatně. (Hana, VŠ)

Hana ve své reakci zdůrazňuje silnou roli překvapení – šoku způsobeného tím, že si do té doby nedokázala takovou událost ani představit. V návaznosti na to se dostavily pocity stresu a lítosti. Takto silná emocionální odezva ale automaticky neznamená, že si informantka nese tuto událost v každodenním povědomí. Hana mluví o něco později o tom, že nad událostí běžně vůbec nepřemýšlí, i když to byl v té době podle jejích slov silný zážitek.

Zajímavé jsou v tomto ohledu reakce ostatních informantek ve stejné ohniskové skupině na tutéž otázku. Ačkoli se explicitně nevymezují vůči odpovědi Hany, podávají výrazně odlišný obraz situace, která emocionální reakci nepřipouští, a spíše zdůrazňují roli později se objevujících zdrojů informací, jež měly také často audiovizuální povahu:

Já si spíš vybavuji, že v té době, to už je dost let zpátky, mě to bylo asi jedno. V té době, to bylo něco, co se nestalo tady, ale jinde, v Americe. Až teď, oni vlastně opakují... nějaké dokumenty kolem toho běží. Tak až teď jsem se o to zajímala, ale tehdy určitě ne. (Lenka, VŠ)

Já si to vybavuji, i ten den přímo si vybavuji, ale že bych se o to zajímala tehdy, to asi ne. Ale s postupem času, když vznikaly ty konspirační teorie, tak možná potom. (Jana, VŠ)

Zdůrazňování pozdějších zdrojů informací se objevuje jako vzorec i v dalších ohniskových skupinách se stejně starými participanty. Ti si podle svých slov vybudovali zájem o událost až na základě její zpětné tematizace. Jak naznačují ve svých výpovědích Jana i Lenka („oni opakují“, „vznikají teorie“), tato tematizace nevychází z iniciativy informantek, nýbrž představuje něco, s čím se bez ohledu na svou vůli setkávají v médiích nasyceném prostředí. Svou roli v tom však nesehrával jen mediální obsah referující přímo o událostech 11. září, nýbrž také obsah reprezentující aktuální události, které podle participantů patří ke stejnému *typu* události: následné teroristické útoky spojované s radikálním islamismem.

I aktuální události – v době konání ohniskových skupin reagovali participanti na teroristické útoky, jež se odehrály v listopadu 2015 v Paříži – tedy mají mnemonický rozměr a mohou aktérům připomínat zlomové události, které považují za počátek určitého dění. Tato mnemonická praxe se navíc zformovala i u mladších věkových kohort, které původní událost samy nezažily. V tomto ohledu představuje 11. září (v souladu s oficiálním narativem) všeobecně vnímanou diskontinuitu. Každý další teroristický útok pak pro aktéry implicitně odkazuje k této prvotní události. A protože se poslední teroristické útoky odehrály na území Evropy, zvyšuje se také relevance tohoto typu událostí, což se projevuje emocionální odezvou – strachem a obavami. Tato odezva se projevovala především v reakci na otázku, co si z události dotazovaní odnášejí:

¹¹ Jména uváděná v tomto textu jsou smyšlená.

Asi existenci té hrozby. Nemusí to být New York, může to být Praha. (Petr, gymnázium)

Člověk se nemůže cítit bezpečně nikde a nikdy, prostě to přišlo z ničeho nic a nikdo nic nečekal. (Jakub, VŠ)

Uvedeným reakcím předcházelo v ohniskových skupinách vyjádření nízké relevance události od jiných participantů. Je tedy možné uvedené úryvky považovat za vymezování se vůči takovému stanovisku. V jedné z ohniskových skupin (ZŠ) začali navíc participanté spontánně diskutovat míru relevance historických událostí, na které jsme se ptali. Bylo příznačné, že se diskuze o relevanci objevila, když se tazatel podle scénáře přesunul k dotazování na události srpna 1968. Diskuze se pak rychle stočila k posuzování, zda je relevantnější 11. září 2001, nebo 17. listopad 1989. Zatímco první z událostí byla vnímána jako nejmladší a tudíž nejaktuálnější, relevance druhé z nich byla argumentována významem specifickým pro Českou republiku. Relevance listopadu 1989 (jakožto „naší“ události) nakonec v ohniskových skupinách převážila, ale diskuze, která k tomuto výsledku vedla, vypovídá mnohé i o tom, jak je vnímáno 11. září. Vyjednávání relevance 11. září vůči 17. listopadu (jiná událost ze scénáře patrně nebyla považována za podobně relevantní) totiž poukazuje na to, jak je prostorová bariéra, která dříve pro aktéry odstiňovala hrozbu teroristických útoků v současné době překonávána podobnými událostmi. Vzhledem k tomu, že z pohledu aktérů existuje mezi původní událostí a těmi následnými těsná souvislost, je možné uvažovat o zpětném zvyšování relevance události. Taková interpretace by byla v souladu s výše uvedenými úryvky o postupném budování zájmu o událost.

Otázka relevance historických událostí pro mládež má ale, jak již bylo naznačeno, význam nejen pro poměrování důležitosti „našich“ a „jejich“ událostí, ale projevuje se také ve vztahu ke stáří jednotlivých událostí. V ohniskových skupinách se objevovalo téma relevance, doprovázené reflexí možnosti vcítění se do dřívější doby tím naléhavěji, čím hlouběji do historie jsme v rámci scénáře dospěli. První náznaky tematizace těchto problémů se objevovaly už u 17. listopadu, jakožto události, kterou žádný z informantů neměl možnost zažít. Neintenzivněji se pak tyto problémy projevily ve vztahu k nejstarší události, kterou scénář zahrnoval – k únoru 1948. S pohybem směrem ke starším událostem se také z reakcí v ohniskových skupinách postupně vytrácely některé informační zdroje. Zatímco informace o 11. září získávali informanti z televizního vysílání, internetových stránek, rodinného vyprávění, diskuze s vrstevníky, nebo během školního vyučování, ve vztahu k únoru 1948 už v této roli vystupuje jen matně vybavované školní vyučování a příležitostně vyprávění rodičů a prarodičů. Zdá se tedy, že počet využívaných informačních zdrojů jde ruku v ruce s reflektovanou relevancí a možností vcítění se do dřívější doby.

Tento vzorec vystupuje nejzřetelněji ve vztahu ke školnímu vyučování, které je jakožto státem zřízený expertní zdroj informací vystaveno vysokému očekávání. Role školního vzdělávání je vnímána jako v ideálním případě soběstačná – zprostředkující vše, co vzdělávaný potřebuje vědět. Na tomto očekávání je pak založena kritika, kterou adresovaly vzdělávacímu systému informantky v závěru jedné z ohniskových skupin:

Hana: Ale na základní škole, já mám mozek na data, prostě jsem se to naučila a pamatovala jsem si to, ale potom už mi to nepřišlo důležité. Na základní škole, střední škole mi to přišlo jenom jako předávání fakt. Prostě co se stalo, stalo se to, to, to, ale nikdo nás do toho nevtáhl. A třeba tady se objevují nové postupy, nové metody vyučování a i [vyučující] nás do toho vtáhne. Prožijeme si to, navíc jsme starší.

Magda: Líp se to pamatuje, protože to podává takovou formou, že to člověka zaujme.

Hana: Ano.

Jana: Jo.

Hana: Než na základní škole. Já si třeba pamatuju, jak jednou učitel došel v plátnu, na hlavě měl věnec a zdravil nás, že je Caesar a to si pamatuju do dneška. To bylo něco, to byl zážitek. Smáli jsme se mu, že tak přišel, ale on to bral jako formu výuky a tak nás do toho vtáhl. (VŠ)

Do této kritiky se patrně promítá specifická reflexivita získaná studiem pedagogicky zaměřeného oboru. To však neznamená, že by se kritika institucionalizovaného vzdělávání objevovala jen v této ohniskové skupině. V tomto případě však byly informantky schopny podrobněji artikulovat své stanovisko. Faktickou znalost, kterou zprostředkovává škola, považují za nedostatečnou, protože jí chybí rozměr prožívání a v důsledku tak nevede k trvalému osvojení. Škola by podle jejich stanoviska měla zprostředkovávat nejen faktické znalosti, ale také zážitky, jež by žákům umožňovaly se do doby vcítit. V souvislosti s tím informantky mluví o nových didaktických metodách a o současných či minulých vyučujících, kteří je do výuky o historických událostech dokázali vtáhnout. Jejich didaktický přístup pak považují za ideál naplňující představu školy jakožto soběstačného zdroje informací o minulosti.

Rozšíříme-li však svůj pohled za hranice institucionalizovaného vzdělávání, můžeme najít jiné zprostředkovatele historických událostí, které vcítění podporují. Výše uvedená tendence postupného vytrácení relevance u starších událostí byla v jednom případě narušena, a to další významnou formou expertní kurace objevující se v našich datech – filmy natočenými na náměty souvisejícími s událostmi srpna 1968. Během ohniskových skupin v tomto kontextu zazněly tituly jako *Pelíšky*, *Rebelové*, *Hořící keř*, nebo *Kolja* a objevily se také zmínky o seriálu *Vyprávěj*. Participanty pak deklarují, že filmy slouží jako hlavní zdroj vizuálních představ, které si vybaví, když je událost tematizována. V některých případech pak explicitně reflektují filmy jako zdroj emocionálních podnětů vztahujících se k události. Michaela v reakci na otázku kam by se obrátila, kdyby chtěla o události vědět víc, uvádí následující zdroje:

Internet, ptala bych se rodičů, prarodičů a myslím, že na tuto tematiku je dost dobře natočených spousta českých filmů, takže tak jako pocítově jak to tak mohlo probíhat v té době jako, myslím, že je dobré se podívat na nějaký film. (Michaela, VŠ)

Z informačních zdrojů, které uvádí, mluví Michaela nejpodrobněji právě o filmech. Z úryvku je také patrné, že považuje filmy za vhodný zdroj emocí, i když uvažuje o vyprávění rodičů a prarodičů. Ostatně, vyprávění obecně nebylo v ohniskových skupinách explicitně spojováno se vcítěním se do dané doby, a to ani v případech, kdy byly tematizovány osobní zážitky rodičů či prarodičů. Tento vzorec je nejvíce viditelný v momentech, kdy jsou současně tematizovány filmy i vyprávění. Například Jitka v reakci na otázku, jestli jí o událostech srpna 1968 někdo vyprávěl, říká:

Babička říkala, že to má spojené, protože asi jedenáct hodin na to se narodila moje mamka, takže to mělo zase úplně jiný rozměr, protože nevěděla co se děje. Ale můj první kontakt, nebo spíš kdy jsem se o tom dozvěděla, asi z filmu *Rebelové*, kde je vlastně krásně ukázaný takový ten zlom... a pak taky ze seriálu *Vyprávěj*. (Jitka, Gymnázium)

Jitka svou reakcí navázala na výpovědi svých spolužaček, které mluvily pouze o vyprávění prarodičů, nebo rodičů. První větou pak zprostředkovává pocity, jež podle vyprávění zažívala její babička. Sama se k nim ale explicitně nevztahuje. O sobě začíná mluvit až v následující větě, kde popisuje první kontakt s událostí a uvádí film, kde je událost „krásně ukázaná“. Odkazuje tím k vizuální stránce předaných informací a oceňuje jejich názornost, čímž dává najevo určující význam tohoto média. Zdá se proto, že filmy a seriály tímto způsobem plní nezastupitelnou roli zprostředkovatele vizuálních představ a emocionálních podnětů vztahujících se k historickým událostem. Při existenci dostatečného množství těchto audiovizuálních děl jsou filmy schopny dokonce narušovat obecný vzorec vytrácení relevance a možností vcítění se do aktérů zažívajících zachycené události. V tomto ohledu odpovídají uvedené poznatky tezi Alison Landsberg [2004] o působení vzpomínek vizualizovaných ve filmech. Jak ale bude patrné dále, tato teze je v českém kontextu limitována souhrou s mnemonickou praxí sociální kurace.

Sociální kurace

Patrně nejryzejší formu sociální kurace můžeme pozorovat u mladších věkových kohort. Ve vztahu k událostem 11. září mluví jejich členové o zprostředkování informací rodiči. Událost totiž buď vůbec nezažili, nebo ji zažili v období, kdy v domácnosti neměli přístup k ovládnání televize, a tak obsah, který viděli, byl vybírán rodiči. Není překvapující, že u mladších věkových kohort nebyly vůbec tematizovány intenzivní emocionální reakce, které u některých členů starších kohort následovaly po zhlédnutí nejvypjatějších záběrů. Studující základních i středních škol mluví o tom, že první ucelené informace o události jim vyprávěli rodiče v návaznosti na tematizaci události například během výročí, nebo v souvislosti s aktuálním děním.

A právě vyprávění představuje klíčový prvek sociální kurace ve vztahu ke všem historickým událostem zahrnutým do scénáře. Obsah vyprávění se věnuje vykreslování podmínek života v době, kdy se historické události odehrály, nebo přímo osobním zážitkům souvisejícím s danými událostmi. Zdá se, že v tomto ohledu hraje důležitou roli osobní biografie vyprávějícího, která určuje, jestli zažil určitou událost, jak dlouhý čas žil v určitých podmínkách a hlavně, v jaké biografické fázi výše zmíněné prožil. Vyprávěné zážitky pak souvisí s historickými událostmi buď příčinností (událost zážitek přímo způsobila), nebo souběhem (osobní zážitek se časově překrývá s událostí).

Zde se také ukázal podstatný rozdíl mezi vyprávěním prarodičů a rodičů. Ti první vypráví podle informantů spontánně, bez potřeby explicitního podnětu. To může souviset se skutečností, že prarodiče obvykle nesdílí společnou domácnost se svými vnoučaty a proto pro ně může představovat dostatečný podnět už jejich přítomnost. V případě rodičů se však setkáváme s tím, že jejich vyprávění zpravidla reaguje na podněty explicitnější povahy, jako je mediální tematizace události během výročí, společné sledování filmů, nebo na to navazující konkrétní otázky jejich dětí. Tyto souvislosti artikulují informantky na jedné z ohniskových skupin ve vztahu k událostem srpna 1968:

Tazatel: Vybavujete si zhruba, kdy jste se o té události dozvěděli? Když si vezmete ty filmy, tak v kině nebo spíš doma u televize?

Lenka: Doma u televize, to si pamatuju, že jsem se mamky nebo tatky ptala, co tam dělá ten tank, jako proč tam je a dostala jsem jenom odpovědi no, protože nás obsadili Rusáci, tečka. Říkám aha super, to jsem se toho dozvěděla. A pak v té škole no.

...

Tazatel: Uvažujete někdy o tom srpnu 68, co se stalo?

Lenka: Ne.

Magda: Ne, asi spíš v návaznosti na ten film, když to člověk viděl. Tak si řekl, jaká asi ta doba byla a co to pro ty lidi znamenalo. A že když jsme tam viděli třeba ty tanky, že to muselo být tehdy těžké. Jako ten šok.

Tazatel: Co v případech vás ostatních, uvažujete taky v takovém kontextu jako vaše spolužačka? To znamená třeba s tím konfrontováním ve filmu, nebo v televizi?

Hana: Já to mám taky tak. Ale třeba i ty informace, když se dívám na nějaký film a vlastně vidím ty události, tak v té návaznosti se třeba ptám, doptávám rodičů nebo tatky a tím vlastně dostávám ty informace. Protože sama bych o tom nepřemýšlela, že bych se jednou ráno probudila a řekla si jak to asi bylo, jdu se zeptat, to ne. Jakože po zhlédnutí nějakého filmu a pak se doptávám. Ale jinak o tom nepřemýšlím nijak. (VŠ)

Informantky v této ohniskové skupině popisují situace, v nichž se o historické události dozvíдалy. Pro srpen 1968 je příznačné, že v těchto situacích hrají důležitou roli filmy, které nejen že zprostředkovávají emocionální podněty svým recipientům, ale představují také podněty pro komentáře a vyprávění. Filmy jsou totiž zpravidla sledovány kolektivně (nebo alespoň v kontextu kolektivních vazeb), což vytváří podmínky pro sociální kuraci. Filmy tak nepůsobí jen přímo svým obsahem, ale význam událostí, které zachycují, může být v různé míře dále předáván a interpretován v rámci situací jejich sledování. Podobnou tendenci lze nalézt ve způsobu, jakým si informanti postupně budovali zájem o události 11. září 2001. Tento proces byl doprovázen interakcí mezi vrstevníky – ať už spočívala ve výměně informačních materiálů, či v diskuzích o konspiračních teoriích.

V tomto ohledu nelze pominout rozšířenost alternativních narativů a konspiračních teorií, které byly tematizovány v každé z ohniskových skupin. Tyto narativy však nespočívají pouze v obměňování viníků teroristických útoků, ale také v přidávání dalšího časového rozměru události. Jak ukazují Jiří Nekvapil a Ivan Leudar, oficiální vyjádření se vyhýbala historickému vysvětlení události a zaměřovala se spíše na artikulaci vzniku nové historické etapy [*Nekvapil – Leudar 2010: 629*]. Tento oficiální obraz se odráží v mnohých promluvách participantů, jež označují 11. září za zlomovou událost, jež značí příchod nové éry. Takový obraz diskontinuity je však běžně doplňován či přímo konfrontován s alternativními narativy, které se zaměřují právě na příčiny teroristického útoku. Vrstevnické skupiny tak rovněž tvoří prostředí, ve kterém jsou informace z mediálních zdrojů kontextualizovány – v tomto případě prostřednictvím konfrontace oficiálních a alternativních narativů o události.

Takové působení sociální kurace vytváří určitou limitaci teze Alison Landsberg [2004: 8] o sjednocujícím potenciálu vzpomínek zprostředkovaných pomocí audiovizuálních médií. Protetické vzpomínky měly být podle této autorky schopny překonávat Halbwachsem identifikované rámce paměti, jako je rodina, třída, nebo náboženská komunita a vytvořit představy sdílené napříč původními rámci. Landsberg tuto tezi demonstrovala na případech vzpomínek, jejichž předávání tradičními kanály, jako je rodina nebo komunita, bylo z nějakého důvodu přerušeno [*Landsberg 2004: 2*]. V takových situacích působí na recipienty pouze audiovizuální obsah. Ve mnou zkoumaných mnemonických

praxích však vystupují pamětníci a další „kurátoři“ z řad významných druhých, kteří audiovizuální obsah rámuje, komentují, doplňují a interpretují. Obsah zde pak působí spíše jako zdroj tematizace, prvotní podnět a ne jako jediný zdroj informací o události. Praxe sociální kurace tak, zdá se, má potenciál limitovat míru unifikace představ o minulosti, kterou ve vztahu k audiovizuálním médiím předpokládá Landsberg.

Datově konzultační kurace

Masové rozšíření internetové infrastruktury v posledních dekadách vytvořilo podmínky také pro uplatňování kurace datově konzultační, která, jak bylo výše uvedeno, spočívá ve využívání platform agregujících digitální data. Nejvýraznější charakteristikou tohoto typu kurace jsou podle nashromážděných dat výrazné rozdíly mezi vnímaným potenciálem a jeho aktuálním využíváním. Role internetu a jím zprostředkovaných informačních zdrojů vyznívala nejsilněji, když se scénář ohniskové skupiny zaměřoval na potenciální informační zdroje (otázka „Kam byste se obrátili, kdybyste se o události chtěli dozvědět víc?“). V těchto momentech se využívání sítě zdálo být téměř univerzální strategií pro získávání dalších informací. V některých případech docházelo také k explicitní reflexi této preference:

Dnes už je stejně všechno o internetu, když člověk chce něco zjistit, tak asi málo lidí zajde do knihovny nebo do města, aby našel nějaké dokumenty z té doby. (VŠ)

Pro popis potenciálního využívání tohoto zdroje je však příznačné, že participanti nejsou schopni mluvit o svém postupu příliš podrobně. Uvádějí tak pouze první krok, který zpravidla spočívá v zadání dotazu do vyhledávače, nebo na specifické platformě jako je například Wikipedie. Tuto tendenci můžeme alespoň částečně přičítat interaktivitě internetu jakožto zprostředkovatele vyhledávání. Aktéři v tomto ohledu nemohou předjímat výsledky svého vyhledávání a rozhodují se podle toho, co jim vyhledávače nabídnou. Druhým vysvětlením však může být také to, že internet není ve skutečnosti ke specificky mnemonickým účelům využíván. Lze totiž pozorovat diskrepanci při srovnání deklarací o potenciálním využívání internetu s odpověďmi, jež během ohniskových skupin popisovaly skutečně využívané zdroje.

Tato diskrepance spočívá v tom, že skutečně využívané internetové zdroje jsou konkrétní povahy a aktéři se úmyslně připojují přímo k nim (na rozdíl od vyhledávání). Internetové platformy uváděné jako skutečné zdroje jsou však zaměřeny zejména na zprostředkování informací o současnosti. Jde především o sociální sítě jako Facebook, víceúčelové domovské stránky jako Seznam.cz, nebo zpravodajské weby. Tyto platformy nemají specificky mnemonickou povahu a informace o historických událostech se na ně dostávají pouze skrze asociace s aktuálním děním (například při výročích). Zdá se tedy, že participanti ohniskových skupin nejsou zvyklí využívat internet ke specificky mnemonickým účelům a informace, které na síti nacházejí, jsou spíše vedlejším efektem jejich každodenních aktivit.

Při tematizaci internetových zdrojů se během ohniskových skupin běžně objevoval také problém důvěryhodnosti. Participanti si uvědomují, že nemohou věřit všem informačním zdrojům a proto uplatňují různé strategie, aby informace, které získávají, mohli považovat

za důvěryhodné. Nejviditelnějším aspektem těchto strategií, je to, že se aktéři ve svém každodenním využívání informačních zdrojů vymezují vůči těm, které *a priori* považují za nedůvěryhodné. Do této kategorie spadají zdroje, které jsou označovány jako „plátky“, nebo „bulvár“. Zaznamenali jsme také analogické výpovědi o zdrojích, které jsou považovány za „oficiální“ a tudíž důvěryhodné.

To, že aktéři třídí informační zdroje a obracejí se primárně na ty, které považují za důvěryhodné, není překvapující. Problematika důvěryhodnosti však začne být zajímavější, když jsou aktéři konfrontováni s nutností vytvořit si o určité události celkovou představu, kdy nemohou spoléhat na dílčí informace, jež přináší jimi rutinně využívané platformy. V takový moment přicházejí ke slovu internetové vyhledávače a strategie jsou vyjadřovány pomocí kritérií, jež aktéři využívají (nebo by využívali) pro srovnávání a výběr ze zobrazených výsledků. V tomto ohledu aktéři nesrovnávají jen důvěryhodnost zdroje, ale také některé vlastnosti textu (jako jeho rozsah a podrobnost) a jeho obsah (opakující se informace jsou považovány za důvěryhodnější). Otázku, do jaké míry je tento typ reflexivity mezi aktéry rozšířen a jestli jsou takto deklarované strategie uplatňovány v praxi, však tento text nemůže zodpovědět. Zaměřím se proto na obecnější rovinu konstrukce důvěryhodnosti.

Už samotný fakt nejednoznačnosti některých historických událostí a existence alternativních narativů šířících se hlavně prostřednictvím internetových platform podněcuje aktéry k reflexi. Na jedné straně může vést taková situace k rezignaci na možnost vytvořit si bezrozpornou představu o události. Jako ilustrace této možnosti může posloužit případ 11. září, který bývá komentován tak, že se „asi ani nikdy nedozvíme, jak to tehdy doopravdy bylo“ (Jana, VŠ). Rezignace se však nemusí vázat jen na události, v datech se objevuje podobný vztah také ke specifickému typu médií, konkrétně k internetovým zdrojům jako takovým. Ve vztahu k událostem srpna 1968 se taková pochybnost projevila na jedné z ohniskových skupin se studujícími vysoké školy:

Tazatel: Kam byste se dneska obrátili, kdybyste o tom roku 68 chtěli vědět víc?

Jana: Já to nezměním, knížky, taška.

Hana: U mě je to taky taška.

Lenka: Já bych na internetu hledala nějaké zprávy o tom, nějaké odkazy, nebo literaturu, nebo další zdroje.

Magda: Já bych asi taky hledala přes knížky, protože tehdy psalo hodně autorů, kteří byli cenzurovaní a psali o tom režimu, o změnách a tak.

Jana: Navíc z toho důvodu, já ten internet moc ne, protože ono je dneska takový trend tu historii dost překrucovat, tak jak se to hodí dneska politickým stranám. Tak vůbec, z toho důvodu knížky a taška. (VŠ)

K takovému postoji ale existuje i analogický protiklad. V závěru ohniskové skupiny se středoškolskými žáky se v reakci na otázku po dalších relevantních událostech rozvířila diskuze o migraci jako aktuálním politickým tématu:

Lukáš: Případá mi, že některé motivy komunismu a těch totalitních režimů se začínají vracet. Že za prvé nám Evropa diktuje co dělat a co si myslet a začíná se projevovat cenzura a manipulace.

Tazatel: V čem se projevuje ta cenzura a manipulace?

Lukáš: Manipulace informací třeba když byla nějaká demonstrace v Polsku, tak noviny o tom psaly, že tam bylo pár tisíc lidí a přitom tam podle zdrojů z internetu bylo pár set tisíc lidí, takže to je taková velká manipulace. A nebo že takoví ti vysoce postavení lidé se mi zdá, že se snaží

manipulovat, abychom podlehlí tomu co přináší migrace, abychom se začali přiklánět k islámu a připadá mi to špatně a moc lidí si to neuvědomuje. (SŠ)

Mnohost verzí historických událostí, kterou je možné mezi internetovými zdroji najít, odrazuje některé aktéry od důvěrování jejich obsahu. V promluvách jiných informantů se navíc projevuje pochybnost o tom, že internetové zdroje jsou schopny podávat autentické informace o událostech starších než je toto médium. Aktéři pak volí strategii využívání tradičnějších zdrojů, jako jsou knihy (byť i k nim se mohou dostávat prostřednictvím vyhledávání na internetu), nebo vyprávění rodičů. Ta stejná mnohost je ale jinými aktéry považována za podmínku dosažení pravdivých informací. Tento postoj je spojený s představou, že tradiční média sledují skrytou agendu nastavenou za určitým cílem. Prostředí internetu, kde se mohou prosazovat i alternativní narativy, pak pro tyto aktéry představuje způsob korekce zkraslení tradičních médií.

Ve světle výše napsaného se vytrácí ona revolučnost, která je novým médiím často připisována (a jejíž kritiku jsem nastínil v jedné z předešlých částí textu). Nejenže se v rámci nových médií nerozšiřuje žádná specificky mnemonická praxe a využívání tohoto typu médií pro zmíněné účely se tak nachází především v podobě nenaplněvaného potenciálu. Aktuální využívání nových médií je v reflexích aktérů vztahováno k médiím tradičním. Ať už nová média představují nedůvěryhodný labyrint různých verzí historie, nebo svobodný informační prostor fungující bez skryté agendy, nenahrazují, ale spíše doplňují roli tradičních médií. O to důležitější se pak zdá být znalost konkrétních kuračnických praxí, protože způsoby, jakými aktéři vytvářejí své vlastní mediální kompozice, se značně liší.

Diskuze

V souhrnném pohledu na výše uvedená zjištění (základní přehled situací vzhledem k jednotlivým událostem poskytuje schéma níže) je možné si povšimnout různé míry institucionalizace jednotlivých informačních zdrojů. Data tak umožňují nahlédnout proces institucionalizace předávání informací o konkrétních událostech. Nejlépe je tento proces viditelný ve srovnání výpovědi různých věkových kohort vzhledem k událostem 11. září 2001. Zatímco nejstarší kohorta (studující VŠ) je schopna si vybavit svůj vlastní prožitek ze sledování dobového televizního vysílání, u mladších kohort se již v této roli nalézá zprostředkování vyprávěním rodičů, nebo dokonce školním vyučováním. Při srovnání jednotlivých historických událostí mezi sebou je zase možné pozorovat vytrácení se méně formalizovaných zdrojů informací, čím hlouběji do historie se dostáváme. Zatímco mladší události jsou vedle školního vyučování tematizovány a zprostředkovány vyprávěním rodičů, filmy a seriály, případně dokonce diskuzemi mezi vrstevníky, u nejstarší události převládá školní vyučování doplňované vyprávěním.

S ohledem na rodinnou paměť odpovídají výše uvedená zjištění tezi Astrid Erll [2011a: 313], která tvrdí, že tento druh paměti je závislý na kontinuitě příležitostí pro sdílení vzpomínání. Nelze však předpokládat, že rodiče budou sledovat všechny mediální obsahy ve svém okolí a reagovat na ně vyprávěním. V tomto ohledu se expertní kurace setkává se sociální, a to především ve formě výběru sledovaných filmů a seriálů, nebo ve formě prisuzování významů různým výročím. Z tohoto pohledu by bylo možné revidovat tvrzení Erll [2011a: 313] o neexistenci archivu a kánonu rodinné paměti. Za archiv je totiž možné

v určitém smyslu považovat relevantní mediální obsahy, které jsou veřejně distribuovány a za kánon pak ty, kterým je v rodině věnována pozornost, případně na základě nichž dokonce dochází k vyprávění.¹²

Je však také potřeba poznamenat, že zprostředkovatelé představ o minulosti objevující se v promluvách našich participantů mají v určitém smyslu homogenní povahu. Zdá se, že jejich paměť (nebo přesněji postpaměť) je budována především pomocí zprostředkovatelů multiplikovaných, a ne izolovaných [Guggenheim 2009]. Ať už jde o přímé působení audiovizuálních médií na prožívání aktérů, nebo nepřímé působení různých mediálních obsahů jako podnětů pro diskuze a vyprávění, roli multiplikovaných zprostředkovatelů v tomto procesu nelze popřít. O to více vyniká absence zprostředkovatelů izolovaných, jakými jsou například muzejní exponáty, památná místa, pomníky apod. Důvodem, proč tento typ zprostředkovatelů v reflexích mládeže absentuje, může být náročnější dostupnost těchto objektů, které musí aktéři zpravidla záměrně vyhledávat. Na rozdíl od multiplikovaných zprostředkovatelů se tak s těmi izolovanými mládež nesetkává v rámci svého každodenního života.

Konečně, je potřeba také zdůraznit roli, kterou hrají audiovizuální média vzhledem ke zprostředkování emocionálního vžití se do historického období, či události. Toto působení je pozorovatelné především ve vztahu k událostem, jež se aktérů bezprostředně nedotkly (ať už z důvodu distance prostorové, nebo časové), ale které byly zároveň hojně mediálně zprostředkovány. V tomto ohledu se ukázaly být obzvláště příkladné události 11. září 2001 a srpna 1968, ať už pro svá filmová ztvárnění, nebo prostor věnovaný v televizním vysílání obecně. I když je působení audiovizuálních médií rámováno sociální kurací, během analýzy se neobjevil silnější zdroj emotionality. Zjištění, že multiplikované audiovizuální obsahy jsou reflektovány jako hlavní zprostředkovatel vžití v situaci, kdy se uvažuje například i o autentickém vyprávění členů vlastní rodiny se může zdát paradoxní. Alison Landsberg [2004: 33] však poukazuje na to, že je třeba v tomto ohledu rozlišovat mezi autenticitou a zkušeností. Jinými slovy, co je autentické, nemusí být spojeno se zkušeností, kdežto zkušenost nemusí být vždy autentická. Zatímco pamětníci mají autentickou zkušenost s historickou skutečností (kterou však jako takovou nemohou předat jinak než pomocí mluveného slova), audiovizuální média poskytují sice ne-autentickou, ale zato pro publikum skutečnou zkušenost vlastního prožitku. Sjednocující potenciál audiovizuálních médií tak spočívá ve sdílené zkušenosti prožitku z jejich zhlédnutí.

Závěr

Cílem této studie bylo zachytit základní elementy situací vzpomínání a předávání představ o minulosti. Vzájemná hluboká provázanost těchto elementů tvořících spíše konfigurace mediálních celků, než agregát izolovaných informačních zdrojů se ukázala být zásadní charakteristikou prolínající se celou analýzou. Systematické zohledňování této provázanosti se ve vztahu k předchozímu zkoumání atomizovaných zdrojů informací o minulosti ukázalo být strategií lépe zachycující žitou zkušenost aktérů. S ohledem na předpoklady

¹² Tyto obsahy však ve vztahu k rodině tvoří jen část toho, co lze považovat za kánon a archiv paměti. Dalším médiem, které se nachází mimo tematické zaměření této studie, je například rodinná fotografie. Tomuto médiu se ve svých studiích podrobněji věnovaly Barbora Spalová [2013: 10] a Jindra Tichá [2010: 98].

<p>11. září 2001</p> <p>Rodiče</p> <p>Učitelé</p> <p>Filmy (i dokumentární)</p> <p>Televizní vysílání</p> <p>Spolužáci a vrstevníci</p> <p>Internetové zdroje</p>	<p>17. listopad 1989</p> <p>Školní vyučování</p> <p>Filmy a seriály</p> <p>Televizní vysílání</p> <p>Rodiče</p> <p>Prarodiče</p> <p>Internetové zdroje</p>
<p>Rodiče</p> <p>Prarodiče</p> <p>Filmy</p> <p>Školní vyučování</p> <p>Srpen 1968</p>	<p>Prarodiče</p> <p>Rodiče</p> <p>Školní vyučování</p> <p>Únor 1948</p>

Srovnání situačních map skutečně využívaných zdrojů informací pro jednotlivé události

o roli nových médií v procesu přenosu představ o minulosti se jejich užívání kontextualizované v prostředí tradičních médií nezdá již tak revoluční. Tato zjištění představují první kroky na cestě k rozkrývání odpovědí na otázky, které ve vztahu k významu nových médií pro fenomén kolektivní paměti nastínil Andrew Hoskins [2009: 36].

Klíčovým nástrojem k uchopení uvedené provázanosti mediálních celků se ukázal být koncept kurace [Kennedy 2016; Macek 2015]. Jde o zcitlivující koncept, který sice nepředstavuje systematickou teoretickou syntézu, ale tím, že zohledňuje obě strany známé sociologické dichotomie,¹³ dobře zachycuje zkoumané empirické skutečnosti. Na jedné straně totiž tento koncept nepředpokládá, že veškerý obsah paměti (a především postpaměti) si aktéři rekonstruují samostatně *ex nihilo*. Na druhé straně ale také nepředpokládá, že aktéři jen reprodukují veřejně sdílené diskurzy. Aktivní role aktérů spočívá v tom, že si vybírají, doplňují a kontextualizují své zdroje informací, představ a pocitů. Jinými slovy, že využívají již existujících narativů a mediálních obsahů, ze kterých prostřednictvím specifické

¹³ V obecné rovině jde o antinomii aktéra a struktury. Ve vztahu k fenoménu kolektivní paměti ji Jiří Šubrt [2011] uchopil jako antinomii paměti individuální a kolektivní.

kurační praxe vytvářejí své vlastní kompozice. V tomto bodě už však tato studie naráží na své vlastní limity. Data z ohniskových skupin neposkytují hlubší vhled do vytváření a udržování konfigurací mediálních celků. Budoucí výzkum by se tak mohl zaměřit na zachycení jejich základních typů ve vztahu k relevantním charakteristikám svých nositelů.

Literatura

- Assmann, Aleida [2008]. Canon and Archive. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 97–108.
- Assmann, Aleida [2014]. Transnational Memories. *European Review* 22 (4): 546–556.
- Assmann, Jan [2008]. Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 109–118.
- Burzová, Petra – Dvořáková, Ilona – Hejnal, Ondřej – Růžička, Michal – Toušek, Laco [2013]. Paměť a prostor: Reprezentační strategie společenstva vzpomínání v postindustriálním městě. *Sociální studia / Social Studies* 10 (4): 107–126.
- Cantoni, Lorenzo – Tardini, Stefano [2006]. *Internet*. New York: Routledge.
- Clarke, Adele [2003]. Situational Analyses: Grounded Theory Mapping After the Postmodern Turn. *Symbolic Interaction* 26 (4): 553–576.
- Clarke, Adele [2005]. *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Clarke, Adele [2015]. From Grounded Theory to Situational Analysis. What's New? Why? How? In: Clarke, Adele – Friese, Carrie – Washburn, Rachel (ed.). *Situational analysis in practice: Mapping research with grounded theory*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press, s. 84–118.
- Clarke, Adele – Friese, Carrie [2014]. Grounded Theorizing Using Situational Analysis. In: Clarke, Adele – Charmaz, Kathy (ed.). *Grounded theory and situational analysis. situational analysis: Essentials and exemplars*. London: SAGE, s. 67–90.
- Clarke, Adele – Friese, Carrie, – Washburn, Rachel [2015]. *Situational Analysis in Practice: Mapping Research with Grounded Theory*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Dvořák, Tomáš [2014]. Přepisování paměti. In: Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří (ed.). *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 170–176.
- Edgerton, Gary [2001]. *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Erll, Astrid [2011a]. Locating Family in Cultural Memory Studies. *Journal of Comparative Family Studies* 42 (3): 303–318.
- Erll, Astrid [2011b]. Traumatic Pasts, Literary Afterlives, and Transcultural Memory: New Directions of Literary and Media Memory Studies. *Journal of Aesthetics & Culture* 3 (1): nestránkováno.
- Erll, Astrid [2011c]. Travelling Memory. *Parallax* 17 (4): 4–18.
- Fiala, Jiří [2012]. Nelegálně distribuované video z hlediska mediální etnografie. *Mediální studia* 6 (1): 60–75.
- Fine, Gary Alan – Beim, Aaron [2007]. Introduction: Interactionist Approaches to Collective Memory. *Symbolic Interaction* 30 (1): 1–5.
- Gracová, Blažena – Labischová, Denisa [2012]. Současná teorie a praxe dějepisného vzdělávání na školách. *Pedagogická orientace* 22 (4): 516–543.
- Guggenheim, Michael [2009]. Building Memory: Architecture, Networks and Users. *Memory Studies* 2 (1): 39–53.
- Halbwachs, Maurice [1992]. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Helsper, Ellen – Enyon, Rebeca [2009]. Digital Natives: Where Is the Evidence? *British Educational Research Journal* 36 (3): 1–18.
- Hirsch, Marianne [2011]. The Generation of Postmemory. In: Olick, Jeffrey – Vinitzky-Seroussi, Vered – Levy, Daniel (ed.). *The collective memory reader*. Oxford: Oxford University Press, s. 346–348.

- Hoskins, Andrew [2009]. The Mediatisation of Memory. In. Garde-Hansen, Joanne – Hoskins, Andrew – Reading, Anna (ed.). *Save as. digital memories*. New York: Palgrave Macmillan, s. 27–43.
- Hroch, Miroslav [2014]. Paměť a historické vědomí očima historika. In. Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří (ed.). *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 46–65.
- Kaderka, Petr – Havlík, Martin [2010]. Vytváření televizních zpráv: pracovní postupy v systému žánrových norem. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (4): 537–567.
- Kapusta, Jan [2011]. Vtělení paměti a minulosti do svatojakubské cesty a společensko-vědního diskurzu. *Historická sociologie* (2): 75–94.
- Karger, Tomáš [2016]. Velehrad on Wikipedia: Religious Memory in the Digital Realm. *Pantheon* 11 (1): 32–48.
- Karger, Tomáš [2017]. Explanační principy ve studiu kolektivní paměti: Kultura, kognice a jejich situovanost. *Historická sociologie* (2): 23–40.
- Kennedy, Krista [2016]. Textual Curation. *Computers and Composition* 40 (1): 175–189.
- Kunštát, Daniel [2010]. Pluralita paměti a komunistická minulost: Česká veřejnost a její reflexe roku 1989 a polistopadového vývoje. *Naše společnost (Our Society)* 8 (1): 29–39.
- Kunt, Gergely – Szegő, Dóri – Vajda, Júlia [2013]. Politická komunikace v příbězích zneuctěných památníků. *Sociální studia / Social Studies* 10 (4): 35–56.
- Labischová, Denisa [2012]. Factors Shaping the Historical Consciousness of Pupils, Students and Teachers in Czech Schools. *The New Educational Review* 29 (3): 148–61.
- Landsberg, Alison [2004]. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Latour, Bruno [2011]. Networks, Societies, Spheres: Reflections of an Actor-Network Theorist. *International Journal of Communication* 5 (1): 796–810.
- Lunsford, Andrea [2006]. Writing, Technologies, and the Fifth Canon. *Computers and Composition* 23 (2): 169–77.
- Lupač, Petr [2015]. *Za hranice digitální propasti: Nerovnost v informační společnosti*. Praha: SLON.
- Macek, Jakub [2013]. *Poznámky ke studiím nových médií*. Brno: Masarykova univerzita.
- Macek, Jakub [2015]. *Média v pohybu: K proměně současných českých publik*. Brno: Masarykova Univerzita.
- Mayer-Schönberger, Viktor [2009]. *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Nekvapil, Jiří – Leudar, Ivan [2010]. Znovu k 11. 9. 2001: Jak se „dělá historie“ v politickém diskurzu. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (4): 619–642.
- Oláh, Gábor [2013]. Kolektivní paměť, prostor a významy. Případ náměstí Svobody v Budapešti. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (5): 729–750.
- Olick, Jeffrey [1999]. Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory* 17 (3): 333–348.
- Olick, Jeffrey [2008]. From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. In. Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 151–162.
- Olick, Jeffrey – Robbins, Joyce [1998]. Social Memory Studies: From „Collective Memory“ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology* 24 (1): 105–140.
- Spalová, Barbora [2013]. Rodinné paměti v pohraničí. Familiarismus v pohledu do minulosti. *Biograf* 58 (1): 1–71.
- Šmídová, Olga [2010]. Pro nás lépe už bylo... Vymístění z velké historie a kolektivní paměť „českých Němců“. *Sociální studia / Social Studies* 7 (1): 59–87.
- Šubrt, Jiří [2011]. Antinomie sociální paměti. *Sociológia* 43 (2): 133–157.
- Šubrt, Jiří – Pfeiferová, Štěpánka [2010a]. Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání. *Historická sociologie* (1): 9–29.
- Šubrt, Jiří – Pfeiferová, Štěpánka [2010b]. Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí. In. Šubrt, Jiří (ed.). *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Historická sociologie – knižní řada, s. 21–30.
- Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří [2010]. K otázce historického vědomí obyvatel České republiky. *Naše společnost* 8 (1): 9–20.
- Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří [2013]. *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum.

- Šubrt, Jiří – Maslowski, Nicolas – Lehmann, Štěpánka [2014]. Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektivní paměti. In. Maslowski, Nicolas – Šubrt, Jiří (ed.). *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, s. 15–30.
- Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří – Vávra, Martin [2013]. The Czechs and Their View of History. *European Societies* 15 (5): 729–752.
- Teeger, Chana – Vinitzky-Seroussi, Vered [2007]. Controlling for Consensus: Commemorating Apartheid in South Africa. *Symbolic Interaction* 30 (1): 57–78.
- Tichá, Jindra [2010]. V odrazu našich vzpomínek. Rodinná amatérská fotografie jako nástroj paměti. *Sociální studia / Social Studies* 7 (1): 89–100.
- Vávra, Martin [2013]. Zdroje, z nichž se vytvářejí představy o historii. In. Šubrt, Jiří – Vinopal, Jiří (ed.). *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum, s. 39–45.
- Welzer, Harald [2008]. Communicative Memory. In. Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (ed.). *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary hand-book*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 285–300.

Tomáš Karger působí jako akademický pracovník v Centru výzkumu Fakulty humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Je autorem knihy The Weight of the Intangible: Knowledge Networks in Free and Open Source Software Development, která je založena na jeho dizertační práci zabývající se etnografickým studiem projektů svobodného softwaru. Doktorské studium oboru sociologie absolvoval na FF UP v Olomouci v roce 2015. Jeho jednotliví badatelský zájem představuje téma produkce a přenosu vědění, a to v různých oblastech, jako jsou vývoj technologií, vědecké poznávání, nebo kolektivní paměť.

Příloha

Scénář ohniskových skupin

A) Představení výzkumu

- O čem náš výzkum je a k čemu slouží
- Jak bude výzkum probíhat
- Souhlas s podmínkami výzkumu
- Projít níže uvedenou sadu otázek pro každou z následujících událostí:
  - o 11. září 2001
  - o 17. listopad 1989
  - o srpen 1968
  - o únor 1948

B) Otázky

(Nechat kolovat fotky zachycující událost)

- Tematický okruh: **přenos**
  - o Jak jste se o dané události dozvěděli?
    - Jaký informační zdroj?
    - Jak jste na první informaci reagovali?
    - Jak vypadá vaše typické používání tohoto informačního zdroje?
    - Pro jaké účely informační zdroj typicky využíváte?
  - o Vyprávěl vám o události někdo?
    - Kdo vám vyprávěl?
    - Při jaké příležitosti?
    - Bylo to opakovaně?
    - Jak jste na vyprávění reagovali?
  - o Kam byste se obrátili, kdybyste o ní chtěli vědět více?
    - Už jste si někdy takto něco dohledávali?
    - Jak vypadá vaše typické používání tohoto informačního zdroje?
- Tematický okruh: **význam**
  - o Uvažujete někdy o této události?
    - Pokud ano, co je spouštěčem?
    - Setkáváte se se spouštěčem opakovaně?
    - V jakých situacích se se spouštěčem setkáváte?
    - Jak na spouštěč reagujete?
  - o Co si vybavíte, když se řekne 11. září 2001?
    - Co o události víte?
    - Jak událost hodnotíte? Bylo to dobře, nebo špatně?
  - o Co pro vás z této události vyplývá?
    - Je událost ještě aktuální/relevantní?
    - Můžeme si z ní odnést nějaké ponaučení?
    - Dalo by se toto ponaučení zobecnit v nějaké pravidlo?

Iráčtí jezídé: Případová studie redefinice genderových rolí

KAREL ČERNÝ*

Iraqi Yazidis: Case Study about their Changing Gender Roles

Abstract: The case study of Iraqi Yazidis and their changing gender roles and gender relations as a consequence of armed conflict and forced displacement is based on a field research conducted on the territory of northern Iraq in the Spring 2016. It identifies a complex crisis of Yazidi masculinity as a direct consequence of the armed conflict and forced displacement by the so called Islamic State in the Summer 2014 since Yazidi men have not been able to fully fulfil their traditional roles and expectations: physically protect their families, women and communities; provide for their livelihood; protect tribal code of honour. Also the tribal and patriarchal authorities are in crisis and alienated from their communities as a direct consequence of the armed conflict, forced displacement and feeling of betrayal on part of the Yazidi population. The forced emancipation of Yazidi women is a direct consequence of the crisis of Yazidi men and an indirect consequence of the armed conflict and forced displacement and as such cannot be understood in isolation from the crisis of the traditional Yazidi manhood. The Yazidi women at least partly fulfil some of the traditional men's roles like providing livelihood for their families or even participating in the armed struggle against the Islamic State. Redefinition of domestic violence, divorce, and status of women liberated from the sexual slavery is also under way. However, the new dialectics between the crisis of the traditional masculinity and the emancipation of Yazidi women set in motion as a consequence of the armed conflict and forced displacement can become a self-sustaining mechanism even after the forces that have set it in motion disappear.

Keywords: Iraq; Yazidis; gender roles; armed conflict; forced displacement; Islamic State

DOI: 10.14712/23363525.2019.4

Úvod: Zranitelná menšina a útok Islámského státu

Náboženská synkreze – kombinující islámskou mystiku s předislámskými náboženskými tradicemi – i způsob společenského uspořádání založeného na kastách a endogamii dělá z jezídů jednu z nejvíce fascinujících a dlouho málo probádaných a mýty opředěných iráckých menšin [Acikýıldız 2010; Domle 2013]. Přitom jde po roce 2003 dost možná o menšinu nejpočetnější, protože iráčtí křesťané již ve své většině uprchli ze země [Salloum 2013; Kikoler 2015; Kubálek 2016]. Zároveň jde také o menšinu nejohroženější, která se dle OSN pravděpodobně stala roku 2014 obětí genocidy spáchané Islámským státem [OSN 2016, pro širší kontext viz Jírů 2015; Kudrnáč 2011].

Jezídé se po řadě historických pogromů a opakovaného pronásledování ze strany okolních komunit i státní moci uzavírali a nejevili přílišné důvěry vůči lidem zvnějšku [Kubálek

* Karel Černý, Pracoviště historická sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: karlos.cernoch@post.cz.

2007]. „Naše historie je plná pronásledování a utrpení. Všichni nás pronásledovali: muslimští Kurdové, guvernéri perských šáhů i osmanští sultáni. Zmasakrovali nás dvaasedmdesátkrát. Mockrát nám unášeli ženy, vyháněli nás z domovů a se vztyčenými šavlemi nás nutili zřít se naší víry. Dej si na tyto lidi pozor, tvrdí o nás, že se modlíme k ďáblu.“ Tato slova – v koncentrované podobě odrážející historickou paměť jezídů – pronášel ke své vnučce, dospívající Faridě Chalafové, její děda v předvečer masakrů z roku 2014 [*Khalaf 2016: 8*]. Nositelka Nobelovy míru Nádija Murádová [2018: 33] si podobně všímá toho, jak se menšinová jezidská identita s novou silou opět formuje právě kolem této kolektivní paměti historických masakrů, tzv. firmanů. Jezidé podle ní věří, že jsou věčnou obětí pronásledování: „Jako děti jsme poslouchali vyprávění o minulých masakrech a vnímali jsme je jako příběhy, které nás drží pohromadě.“ Jezidé se na jednu stranu domnívají, že firmy do civilizovaného světa již nepatří. Ale tuší, že současnost není nic jiného než čekání na další masakry, které přijdou. Jen nikdo neví kdy. Genocida z rukou Islámského státu tak tuto vrstvu kolektivní paměti aktualizovala a zpřítomnila specifické čtení historie v podání jezidské menšiny [srov. *Omarkhali 2016*]. Ti dnes sami sebe chápou jako věčnou oběť vystavenou útlaku okolí, který se opět stupňuje od roku 2003 [srov. *Maisel 2008*].

Útok Islámského státu na vesnice a městečka kolem Sindžáru začal 3. srpna 2014 v časných ranních hodinách. Životy přeživších jezídů jsou od té doby rozervané na dvě části, když uvažují v protichůdných a nespojitelných kategoriích „předtím“ a „potom“. Jak se vyjádřila dospělá jezídka, držaná rok a půl v sexuálním otroctví a dvakrát prodaná novým majitelům: „Před útokem Islámského státu jsem byla šťastná. Můj manžel mě zbožňoval, miloval naše děti. Vedli jsme dobrý život. Islámský stát mě zadržoval přes rok. Od útoku jsem manžela neviděla. Často o něm sním“ [*OSN 2016: 5*]. Po dobytí planin Sindžáru islamisté na krátký čas dokonce ohrožovali hlavní město iráckého Kurdistánu Arbíl a dočasně také dobyli jezidské enklávy Bašíqa a Bahzání nedaleko Mosulu. Islámskému státu se tak nepodařilo dobýt jen těžko dostupné a nehostinné pohoří Sindžár, kde se s podporou amerického letectva, syrských kurdských Jednotek obrany lidu (YPG) a malé části irácké pešmergy opevnil a zformoval vnitřně nejednotný jezidský odpor [*Khanki 2015: 16; Dulz 2016: 142; Knights 2017*]. Většina jezidských oblastí oficiálně spadajících pod iráckou provincii Ninive, jakkoliv jsou součástí tzv. sporných území, jež si nárokuje kurdistánská vláda v Arbílu i irácká centrální vláda v Bagdádu, tedy byla v létě 2014 dobyta Islámským státem [*Kubálek 2016*]. Ze zhruba 90 % iráckým jezídů se tak stali uprchlíci. 280 tisíc až 345 tisíc jezídů dle odhadů prchlo do kurdské provincie Dohúk [*Dulz 2016*]. Další 70 tisíc odešlo do Evropy, zejména do Německa [*Rudaw 2017*]. Zatímco však podle televizní stanice Al Jazeera bylo ještě v roce 2015 více než 97 procent jezidských žadatelů o azyl úspěšných, v současné době je úspěšných pouze 83 procent z nich, množí se žadatelé odmítnutí a deportovaní [*Fallon 2018*].

Sindžár tak sice od Islámského státu po roce 2014 postupně osvobozovala hlavně kurdská pešmerga a další nezávislé kurdské či jezidské milice, avšak v říjnu 2017 odtud kurdské bojovníky vesměs napojené na Kurdistánskou regionální vládu vytlačila irácká federální armáda, která do oblasti nepouští činovníky kurdské vlády. Vlekly územní spor o sporná území přitom brání nejen dlouhodobému hospodářskému rozvoji Sindžáru, který patří k vládou vůbec nejméně podporovaným a nejzaostalejším oblastem Iráku, ale i aktuální poválečné rekonstrukci a odminování. Arbíl ani Bagdád do území nechťejí investovat, protože není jasné, komu oblast připadne. Stejně tak půtka o tzv. sporná území brání ve vyšetření

válečných zločinů, jež se zde odehrály. V Iráku dosud nebyl odsouzen jediný pachatel za zločiny spáchané proti jezídům. Přitom je známo, že se k přespolním a často i zahraničním bojovníkům Islámského státu při útoku na jezidské vesnice přidala i část jejich arabských sousedů. Jezidští uprchlíci se pak kvůli těmto pŕtčkám nechťejí a ani nemohou vracet, sedmdesát procent budov zůstává pobořených, komunikace a infrastruktura včetně dodávek vody nebo elektřiny nefunkční. Podle serveru *Middle East Eye* se tak do osvobozeného Sindžáru do roku 2018 vrátily jen čtyři tisíce z celkových asi padesáti tisíc rodin, jež odtud v srpnu 2014 prchaly vesměs na sever na území ovládaná Kurdistsánskou regionální vládou [Hagedorn 2018].

Výzkumný problém a metodologická východiska

Cílem předkládané studie je zmapovat, zda a jakým způsobem ozbrojený konflikt provázený následným uprchlictvím vede ke zpochybnění a transformaci tradičních genderových vztahů mezi vysoce konzervativními jezidy z iráckého Sindžáru. Vychází přitom z jednoduchého předpokladu, že sociální role jezidských mužů a žen jsou vzájemně komplementární. Ženské role bez těch mužských nedávají smysl a nelze je proto v izolaci od rolí mužských pochopit a definovat. A také naopak, mužské role nedávají smysl bez těch ženských. Mužské a ženské role se tak na sebe orientují, protože mezi nimi existuje poměrně striktní dělba práce. Proto změny v postavení tradičních jezidských mužů vyvolané ozbrojeným konfliktem a následným uprchlictvím podle našeho předpokladu nutně vyvolají změny v postavení žen. A také naopak, změny v postavení žen následně vedou ke zpochybnění či dokonce redefinici postavení mužů.

Článek proto nejprve představí širší kontext s důrazem na genderové aspekty problematiky iráckých jezídů. Tedy způsob, jakým byla samotná genocida jezídů z rukou Islámského státu provedena, a to s ohledem na systematický vzorec represí, jež různým způsobem dopadaly na různé genderové a věkové skupiny. Dále se vyjádří k tomu, jakým způsobem je genderově zabarven či zkeslen mediální obraz genocidy a zda při jejím mediálním pokrývání nedošlo k výraznému etickému pochybení ze strany novinářů. Konečně, hlavní část textu bude prezentovat výzkumná zjištění týkající se možného zpochybnění a redefinice tradičního postavení mužů a v návaznosti na to také výzev, které ozbrojený konflikt a uprchlictví přineslo tradičnímu postavení žen, respektive vzájemnému vztahu mužů a žen.

Studie tak vychází z terénního výzkumu a sběru dat provedeného v březnu 2016 na území kurdského severního Iráku (provincie Dohúk) s pomocí více než třiceti polo-strukturovaných hloubkových rozhovorů. Ty zpravidla trvaly půl až jeden a půl hodiny. Rozhovory byly vedeny s jezidskými uprchlíky žijícími v uprchlických táborech i mimo tábory, přičemž byly tlumočeny překladateli rekrutujícími se z jezidské komunity. Kontaktování respondentů a vstup do terénu bylo zajištěno s pomocí tzv. gate keepers, kteří mezi jezidskými uprchlíky požívají důvěru (špičky duchovní hierarchie, jezidští novináři a aktivisté, učitelé či nevládní humanitární organizace). To mělo maximalizovat důvěru respondentů a jejich ochotu na výzkumu participovat. Doplnkově byla realizována řada podrobných rozhovorů s jezidskými akademiky, aktivisty a nejvyššími politickými i náboženskými představiteli. Některé rozhovory byly s ohledem na bezpečnost respondentů částečně anonymizovány.

Analýza rozhovorů proběhla s pomocí tří druhů kódování. Otevřené kódování, k němuž docházelo skrze opakované pročitání rozhovorů a terénních poznámek, umožnilo základní tematické rozkrytí pořádaných rozhovorů. Seznam kódů v podobě možných dílčích tendencí a změn týkajících se postavení mužů a žen tak poskytl první relativně ucelený a celistvý náhled na data. Přitom stimuloval hledání dalších dílčích motivů, ale i jejich uspořádávání podle vzájemné podobnosti či rozdílnosti. To pak ústilo v postupnou identifikaci abstraktnějších pojmů a obecnějších zastřešujících kategorií seskupujících vzájemně si blízké tendence a změny.

Následně bylo použito tzv. kódování axiální. Jeho cílem bylo nalézt logické či kauzální vztahy mezi kategoriemi odkrytými otevřeným kódováním. Závěrečná fáze analýzy dat pak byla postavena na tzv. kódování selektivním. To si kladlo za cíl vyhledávat nejobecnější kategorie, jež by se staly přímým východiskem pro zformulování teoretického výkladu proměn postavení mužů a žen a především proměny dynamiky jejich vzájemných vztahů [Strauss – Corbinová 1999]. Studie tedy vychází z kvalitativní metodologie pracující s velkým množstvím dat o malém počtu jedinců a usiluje nikoliv o zobecnění vzhledem k jeziďské populaci, ale o zobecnění vzhledem k budované teorii o příčinách pokusů o redefinici genderových vztahů [srov. Hendl 2005].

Genderově zabarvená genocida

Během útoku Islámského státu bylo s jeziďskými zajatci zacházeno systematicky podle unifikovaného klíče: muži a chlapci starší dvanácti let byli obětmi nucených konverzí, nebo rychlé smrti, ženy a dívky starší devíti let byly rozprodány na trzích se sexuálními otroky-němi, mladší chlapce čekalo odloučení od rodin, „převýchova“ a zařazení k bojovníkům Islámského státu.

Muži a chlapci: Konverze, nebo smrt

Selekce mužů a chlapců starších dvanácti let od ostatních členů rodiny probíhala v jižních regionech Sindžáru na místě, bezprostředně po zjetí bojovníky Islámského státu. Naopak v severních oblastech byly nejprve celé rodiny odváženy do větších shromažďovacích center, kde teprve probíhala selekce. Muži a starší chlapci však bývali v obou případech ihned po selekci popravováni, jelikož vesměs odmítali formálně nabízenou konverzi k islámu. Kromě toho bývali na místě popravování také muži chycení při pokusu o útek. Odlišnosti panovaly jen ve způsobu zabíjení. Jak dosvědčila šestnáctiletá jezídka, která strávila v zajetí islamistů sedm měsíců: „Po zjetí nás Islámský stát nutil přihlížet, jak utíná hlavy některým z našich mužů. Přinutili je pokleknout na kolena v dlouhé řadě na ulici, s rukama svázanýma za zády. Poté bojovníci Islámského státu vzali nože a prořízli jim hrdla“ [OSN 2016: 17].

Ve většině případů se islamisté nesnažili těla mrtvých pohřbívat či jinak skrývat. Naopak je nechávali viditelně ležet na frekventovaných a veřejně přístupných místech, aby tak šířili strach a paniku v řadách ostatních. Tento přístup se týkal nejčastěji prováděného typu poprav, kdy docházelo k velkému počtu exekucí menších skupinek jezídů (2 až 20 mužů). Naopak výjimečné bylo hromadné popravování do masových hrobů, jichž bylo jen během prvního roku genocidy (2014) zdokumentováno přes třicet [Yazda 2016].

Exemplárním příkladem takového vyvražďování se stala osada Kódžó čítající kolem 1500 obyvatel, kde bylo 15. srpna 2014 postříleno přes 400 mužů a chlapců [OSN 2016: 8]. Také proto iráčtí jezídé po irácké vládě již několik let požadují bezodkladné otevření šedesáti osmi dosud zdokumentovaných masových hrobů. Prakticky každá rodina má někoho neznámého, chce znát pravdu o jeho osudu, aby se se ztrátou blízkého mohla vyrovnat, a také pohnat konkrétní viníky před spravedlnost. Podle serveru *Middle East Eye* však exhumaci těl a identifikaci totožnosti obětí brání dlouhodobý politický spor irácké centrální vlády v Bagdádu a autonomní Kurdistánské regionální vlády v Arbílu, jehož se stali iráčtí jezídé rukojmími. Obě vlády se tak nejnověji přou o kompetence ohledně exhumací těl z masových hrobů na tzv. sporných územích, jichž je oblast Sindžáru součástí, přičemž si ji nárokují jak iráčtí Kurdové, tak také většinově arabská centrální vláda v Bagdádu [Hagedorn 2018].

Zvláštní osud pak potkal menšinu jezídů, kteří přijali nucenou konverzi k islámu. Také ti však byli nakonec (jaro 2015) odděleny od svých rodin a zůstávají neznámí [OSN 2016: 9]. Patrně nejpodceňovanější a nejzamlčovanější téma genocidy je sexuální násilí páchané na mužích. Zatímco se nejvíce hovoří o sexuálním zotročení jezidských žen, sexuální ponižování mužů je zastřeno dvojnásobným stigmatem a není zdokumentováno. Jeden z mála mužů, kterému se podařilo uniknout ze zajetí, k tomu řekl: „Dělali nám úplně všechno, hlavně v sexuálním slova smyslu“ [Khanki 2015: 23].

Ženy a dívky: Sexuální otroctví

Také v případech dospělých žen a dívek starších devíti let se islamisté chovali na rozsáhlém území Sindžáru a poté na ještě rozsáhlejším teritoriu Islámského státu v Sýrii a Iráku podle jednotnéhoustru. Jedinou výjimkou byly starší ženy z vesnice Kódžó, které byly hromadně postříleny. Po selekci od mužů a starších dětí tak byly ženy a dívky vždy do čtyřiaadvaceti hodin deportovány přistavenými autobusy do větších center v týlu Islámského státu. Poté byly v přeplněných centrech (Tel Afar, Mosul, Raqqá) s úřední pečlivostí zaregistrovány, v některých případech také vyfotografovány. Jak dosvědčila dvanáctiletá dívka držaná v zajetí sedm měsíců: „Byly jsme zaregistrovány. Islamisté zjišťovali naše jména, věk, odkud jsme a zda jsme vdané. A pak si již začali chodit jednotliví bojovníci vybírat dívky, se kterými odcházeli. Nejmladším dívkám bylo devět let. Jedna z nich mi řekla, že když si pro mě přijdou, je lepší vzít si život.“ Právě od těchto parametrů se odvíjela výsledná cena na trhu s otrokyněmi. Na jejich základě byly dále selektovány a otrokářský trh se segmentoval, aby oslovil jednotlivé kategorie zákazníků (bezdětné svobodné dívky byly zpočátku nejdražší) [OSN 2016: 10; Ajaj 2015].

Trh s otrokyněmi fungoval a expandoval i díky tomu, že docházelo k neustálým nákupům, prodejm, výpůjčkám, výměnám a vzájemnému obdarovávání bojovníků jezidskými ženami. Později se dokonce vyvinula internetová on-line aukce. Mnohé ženy a dívky tak mnohokrát vyměnily majitele, přičemž byly opakovaně znásilňovány. Proto se nakonec ocitly v nejrůznějších koutech Sýrie a Iráku. Jak dosvědčila dospělá jezídka, která v zajetí strávila jeden rok: „V noci jsme byly odvezeny do syrského Raqqá. Tam nás drželi ve velké budově. Než jsem byla prodána, strávila jsem tam asi tři týdny. Během té doby neustále přicházeli nějací muži a nakupovali naše ženy a dívky. Všechny jsme tam byly jezídky. Myslím, že já jsem byla za celou dobu v zajetí prodána asi patnáctkrát. Je opravdu těžké

pamatovat si všechny muže, kteří si mě koupili.“ Islámský stát takto odprodal zhruba 80 % jezidských dívek a žen na otrokářských trzích do soukromého vlastnictví. Zbýlých asi 20 % zůstávalo v kolektivním vlastnictví Islámského státu. Tyto jezidky poté v menších skupinkách rotovaly mezi základnami Islámského státu v Iráku a Sýrii, kde byly k dispozici řadovým bojovníkům [OSN 2016: 9–10, 12]. Podobně existují svědectví, že během postního měsíce ramadánu Islámský stát organizoval veřejné soutěže v recitování a memorování Koránu, kdy hlavní ceny představovaly ztrocené jezidky [Ajaj 2015: 4].

Jezidé samotní zdůrazňují široký repertoár sexuálních zvěstev. Znásilňování se přitom neděje jen pro potěšení či z ideologických důvodů. Ve hře jsou také racionálně kalkulované strategické motivy. Cílem je totiž zastrašit, ponížit a rozložit jednotlivé oběti i jezidskou komunitu jako celek [Khanki 2015: 22]. Ačkoliv při útocích na jezidské vesnice docházelo k případům divokého znásilňování, šlo o excesy. I přes kombinaci množství zadržovaných a bezbranných žen nacházejících se v těsné blízkosti ozbrojených mladých mužů ve skutečnosti nedocházelo k hromadnému znásilňování. Sexuální násilí tak bylo přísně regulováno a docházelo k němu jen předepsaným způsobem [OSN 2016: 12–13].

Muka jezidských žen však pokračovala i po jejich případném osvobození. Zejména na počátku byl pro jezidské komunity velký problém přijmout znásilňované ženy zpět a někdy se s nimi manžel rozvedl. Počáteční ostrakizaci snad prolomila až kampaň náboženských autorit, jež vyhlásily, že ženy zůstávají jezidkami, mají být respektovány a přijaty zpět [tamtéž: 15]. Stigmatizace však trvá a může vést k rozhodnutí dané ženy i celé její rodiny emigrovat do zahraničí. A utéci tak nejen před islamisty, ale i před odsudky od vlastní komunity [UN Habitat 2015: 14; Khalaf 2016]. Otevřeněji diskutovaným problémem jsou pak psychická traumata, se kterými se zneužívané ženy v depresivním prostředí uprchlických táborů a bez adekvátní psychiatrické péče a terapie jen těžko vyrovnávají [OSN 2016: 16]. Post-traumatický stresový syndrom se některým jezidkám daří překonat díky odborné pomoci poskytnuté unikátním humanitárním projektem iniciovaným německou spolkovou zemí Bádensko-Württembersko. Ten od roku 2015 do Německa převezl a poskytl zde pomoc více než 1100 jezidským ženám a jejich dětem, kterým se podařilo dostat ze zajetí. Odborným garantem tohoto projektu se stal kurdský psycholog Jan Kizilhan z univerzity v kurdském Dohúku. Ten na serveru televizní stanice Al Jazeera připomněl, že na území celé Kurdistánské regionální vlády působí pouze dvacet šest vyškolených psychoterapeutů. To je na pět a půl miliónu místních obyvatel a dalších možná až jeden a půl miliónu traumatizovaných válečných uprchlíků naprosto nedostačující. Irácká populace čelící válečným traumatům je proto závislá na pomoci zahraničních odborníků, jejichž efektivita je však nižší, protože se neorientují v kulturních realitách regionu. Momentálně proto vzniká projekt, v jehož rámci by měly kurdské univerzity vychovávat několik desítek psychologů a psychoterapeutů ročně [Ekin 2018; Castelier – Daycard 2018].

Děti: Převýchova

Jezidské děti – dcery mladší devíti let a synové mladší sedmi let – bývaly na trzích s otroky prodávány spolu s matkami. Jakmile však dcery dosáhly vyššího věku, bývaly odděleny a prodávány novým majitelům. Chlapci pak byli od matek oddělováni po dosažení sedmi let věku a posíláni do výcvikových táborů na převýchovu a poté jako dětští vojáci nebo sebevražední atentátníci do bojů. Jak vypovídá dvanáctiletý chlapec cvičený

islamisty v Sýrii: „Řekli nám, že se musíme stát dobrými muslimy a bojovat za islám. Ukazovali nám videa s popravami, zabíjením a válčením. Můj instruktor mi říkal, že musím zabít nevěřící (*kuffár*), i kdyby to měl být můj otec nebo bratři. Protože prý patří ke špatnému náboženství a nemodlí se k Bohu“ [OSN 2016: 18–19]. Přitom se uvádí, že zejména stávající situace chlapců vystavených násilí i bojům na frontě je velmi komplikovaná a podceňovaná. Jestliže se nedostává odborníků schopných pracovat s traumatizovanými dospělými, dostupní dětské terapeuti absentují zcela [tamtéž].

Gender a mediální pokrytí genocidy: Přehled stávající literatury

Jezídké oběti genocidy se tedy ve své zkušenosti s ní liší, a to na základě věkové a především genderové skupiny, ke které náleží. Proto mezi nimi koluje větší množství narací, které odráží širokou škálu jejich zkušeností. Tyto narace vyprávějí z různých perspektiv příběh prožitého utrpení a zároveň ho také zasazují do širšího historického a politického kontextu. Tímto způsobem se jezídé pokoušejí pochopit, co se jim vlastně stalo, případně to sdělit ostatním.

Avšak západní média si podle Veronicy Buffon a Christine Allison [2016] odpočátku vybrala jen jednu naraci, jež dominuje západnímu mediálnímu diskurzu týkajícímu se katastrofy iráckých jezídů: příběh zhruba sedmi tisíc jezídkých dívek a žen zajatých a následně sexuálně zotročených bojovníky Islámského státu. Západní fascinace tímto příběhem poté vytlačuje a umlčuje ostatní narativy, což však západnímu publiku brání pochopit šíři dopadů genocidy i její klíčové souvislosti. Mediální super-viditelnost (hyper-visibility) ženských obětí je totiž doprovázena neviditelností obětí mužských, jedná se tak o dvě strany téže mince.

Mediálně nejznámějším příběhem blízkým naraci zdůrazňující sexuální zotročování jezídkých žen je ten Nádiji Murádové, jakkoliv se tato aktivistka oceněná Nobelovou cenou míru (2018) z této jednorozměrné role snaží zas a znovu vystoupit. Nádija Murádová si zřejmě dobře uvědomuje logiku fungování západních médií. Rozumí tomu, že západní média lační po příbězích týkajících se sexuálního zotročování žen. Hraje tuto hru, aby se do západních médií, světových institucí a veřejného povědomí vůbec dostala. Poté se ale pokouší z tohoto jednorozměrného narativu vystoupit a podat vícerozměrné a komplexní svědectví o jezídké negativní zkušenosti s genocidou, uprchlictvím, iráckou i kurdskou vládou.

Murádová se však předně odmítá stát pasivní a submisivní obětí. Vyrovnat se s posttraumatickým stresovým syndromem jí zřejmě daleko více než v Německu nabídnutá terapie pomohlo, že jako aktivistka bojující za práva a důstojnost znásilňovaných žen získala nový smysl života. Jak se sama vyjádřila v souvislosti s udělením Nobelovy ceny pro deník Guardian: „Vyprávím svůj příběh, protože to je ta nejlepší zbraň, kterou mám.“ V listopadu 2015 tak z Německa odjela do Švýcarska, aby poprvé promluvila před velkým publikem na fóru o menších pořádaném OSN. Jak sama vzpomíná, chtěl tehdy hovořit úplně o všem, ale uvědomovala si, že o všem již jen z časových důvodů mluvit nelze. Tedy o dětech, které na útěku před Islámským státem v parném létě umíraly na dehydrataci. O obklíčených rodinách chycených v pasti na rozpálených úbočích pohoří Sindžár. O ženách a dětech zůstávajících v zajetí. Nebo o tom, co její jediný přeživší bratr viděl na místě, kde došlo k masakru jezídkých mužů z jejich vesnice. Již tehdy přitom ve jménu iráckých jezídů

vznášela jasné a konkrétní požadavky. Chtěla, aby v Iráku vznikly bezpečné a vojensky chráněné zóny pro náboženské menšiny. Chtěla, aby byli souzeni bojovníci Islámského státu, od velitelů až po jejich přísluhovce z řad běžných občanů, za zločiny proti lidskosti a za genocidu spáchanou na jezidech. A samozřejmě již tehdy požadovala, aby došlo k co nejrychlejšímu osvobození Sindžáru a návratu jezídů zpět do jejich domovů. Aby byl její příběh uvěřitelný a měl patřičnou váhu, uvědomila si, že bude muset promluvit i o tom, jak jí opakovaně znásilňoval a trýznil její vlastník, Hadži Salmán.

Toto rozhodnutí o naprosté otevřenosti prý bylo jedním z nejtěžších v jejím životě, ale také tím nejdůležitějším. Dokázalo přitáhnout pozornost novinářů a světového společenství. V prosinci 2015 tak Murádová promluvila před Radou bezpečnosti OSN o obchodu s lidmi ve válečných zónách. V roce 2016 s ní začala spolupracovat světově uznávaná právnička Amal Clooney a připravovat žalobu na činnovníky Islámského státu týkající se obchodování s lidmi, znásilňování žen a genocidy na jezidech. Následovalo jmenování Velvyslankyní dobré vůle OSN, udělení řady mezinárodních cen, vystupování v médiích, setkání s papežem a publikování knihy *Poslední dívka* (anglicky 2017), jejíž název má evokovat autorčino přání, aby byla historicky poslední dívkou znásilněnou v ozbrojeném konfliktu. A nakonec přišla i Nobelova cena míru (2018) [srov. *Murádová 2018*].

Možné příčiny genderové deformace mediálního obrazu

Proč příběhy vyprávěné perspektivou jezidských mužů, dětí nebo žen *neodvlečených* do sexuálního otroctví ustupují do pozadí? A proč dochází k tak výrazné selekci, kdy se z mnoha autentických jezidských narativů vybírá pouze ten o sexuálních otrokyních?

Za prvé se jedná o důsledek *načasování*, kdy se tento narativ objevil jako první a měl tak šanci se etablovat a vytěsnit ty ostatní. Záhy po útoku Islámského státu totiž vystoupila v iráckém parlamentu s mimořádně emotivním projevem doprovázeným prosbou o pomoc jezidská poslankyně Viján Dakhil. Ve stejný den pak bagdádské ministerstvo pro lidská práva zveřejnilo zprávu o pronásledování jezídů. Oba mediální výstupy přitom zdůrazňovaly utrpení a sexuální zotročování jezidských žen právě v momentě, kdy se západní veřejnost a média začala poprvé zajímat o to, kdo jsou jezidé a čemu v Iráku čelí. Téma sexuálního zotročení jezidských žen se tak stalo základem pozdějšího západního mediálního narativu díky tomuto načasování. Narativ se poté etabloval během léta 2014, když nevládní organizace neúspěšně lobovaly za osvobození zajatých žen speciálními jednotkami dříve, než budou z centrálních tržišť (Tel Afar, Mosul) rozprodány a rozptýlí se tak na rozsáhlých teritoriích Islámského státu v Iráku a Sýrii. Aktivisté také nabádali první osvobozené jezidky, aby o svém utrpení ochotně hovořily se západními novináři, přičemž šokující příběh o zotročování jezidských žen popularizoval i samotný Islámský stát, když o něm otevřeně informoval.

Za druhé, dominantní narace jezidské genocidy se uchytila také proto, že zapadá do již existujících západních klišé a stereotypů. *Orientalistický diskurz* je totiž dlouhodobě fascinován útlakem nezápádních žen ze strany údajně barbarských, násilnických a nekontrolovatelnou sexualitou posedlých muslimských mužů. Proto západní novináři a jejich západní publikum s oblibou odkrývali i ty nejmenší detaily z prodělaného utrpení v zajetí a z následného útěku těchto žen na svobodu. Naopak odhlíželi od zdánlivě méně dramatického kontextu uprchlictví nebo od toho, že to byli nakonec mnohdy právě muslimové, kdo

jezídkám pomáhal na svobodu. Narativ jezídských sexuálních otrokyň je v této perspektivě jen posledním vydáním dlouhého seriálu příběhů ze strany muslimů zneužívaných žen, jež známe z tzv. harémové literatury. Jediný, kdo snad může v této orientalistické perspektivě zachránit blízkovýchodní ženy od útlaku blízkovýchodních mužů, je kladný hrdina v podání bílého křesťanského muže. Dominantní narace o sexuálně zotročených jezídkách proto také může sloužit k ospravedlnění humanitární či vojenské intervence ve prospěch jezídské komunity jako celku.

Za třetí, tato narace byla samotnými jezídami rozpoznána jako efektivní nástroj *politiky obětí*. Jezídská komunita záhy pochopila, že jakožto bezbranná a málo vlivná menšina může získat v mezinárodním kontextu vliv a respekt, pokud zformuluje silný příběh a bude s jeho pomocí hovořit z pozice oběti. Stejně tak i jednotlivé zneuctěné a zlomené jezídské ženy pochopily, že se díky svému svědectví mohou postavit znovu na nohy a dát svému životu nový smysl, když se stanou vlivným a žádaným hlasem symbolizujícím směrem navenek utrpení celé komunity. Svědectví obětí sexuálního násilí tak slouží jako morální apel na jednotlivé země i mezinárodní společenství, aby na jezídské nezapomínalo a poskytlo jim humanitární i vojenskou pomoc. Jezídé vlastně zopakovali tutéž strategii, kterou od 90. let 20. století používají jejich bezprostřední sousedé, tedy iráčtí Kurdové. Ti vystupují v roli obětí, když se snaží skrze mezinárodní uznání genocidy z 80. let 20. století (tzv. kampaň al-Anfál z éry diktatury Saddáma Husajna) o uznání svých nároků na nezávislost a v krátkodobém horizontu o příliv financí na poválečnou rekonstrukci zničených oblastí. Podobně není náhodou, že s osudem jezídů sympatizují četné židovské organizace, nabízejí pomoc a spolupráci. Přitom také legitimita státu Izrael se podle některých autorů mimo jiné opírala o politiku obětí: aby bylo možno zabránit dalším pogromům a holocaustu, židé musí dostat svůj vlastní stát, kde je již napříště nebude nikdo diskriminovat [podle *Buffo – Allison 2016*].

Dilemata politiky obětí

Politika obětí však otevírá četná dilemata. Stejně jako iráčtí Kurdové také jezídé musejí vyřešit konfliktní otázku, kdo je oprávněn hovořit jménem obětí a co bude jejich jménem požadovat. Na jednu stranu proto vidíme představitele hájící jménem obětí agendu Kurdské demokratické strany. Na druhou stranu vidíme nadstranické aktivisty, jako je Nadia Murad, která nedůvěřuje irácké centrální vládě v Bagdádu ani Kurdské regionální vládě v Arbílu a od mezinárodního uznání genocidy si slibuje budoucí mezinárodní ochranu jezídské menšiny garantovanou OSN či velmocemi. Druhým dilematem je, že západní média očekávají příběhy týkající se sexuálního zotročování žen. Jezídští reprezentanti na jednu stranu musejí tuto hru hrát, aby se do západních médií vůbec dostali. Na druhou stranu se pak ale mnohdy pokoušejí vystoupit z jednorozměrného narativu a podat více-rozměrný obrázek jezídské zkušenosti.

Třetí dilema pak souvisí s negativními dopady tohoto narativu na jezídské muže. Narativ může sloužit jako efektivní instrument politiky obětí, avšak také přispívá k dalšímu ponížení a utrpení jezídských mužů. Nejde zdaleka jen o to, že západní média nedávají jezídským mužům hlas, a pokud jim ho dávají, očekávají, že budou hovořit o utrpení svých žen. Jezídští muži totiž byli tradičně líčeni jako hrdinové, léto 2014 však nemá hrdinů, dominuje příběh obětí. Jezídští muži tedy nedokázali splnit tradiční závazky, tedy

ochránit své rodiny. Stud je o to větší, že jezídky uvízly v létě 2014 na hoře Sindžár zachránila intervence syrských Kurdů, v jejichž řadách bojovalo mnoho žen. Ani jako uprchlíci nejsou muži schopni pomoci svým uneseným a zotročeným ženám a dcerám, musí se opět spoléhat na intervenci cizích vojáků. Díky dominantnímu mediálnímu narativu je celý svět svědkem jejich selhání, jsou tak vystaveni celosvětové ostudě. Navíc celý svět doslova zírá na jejich znásilňované ženy a je fascinován představou jejich zraňovaných těl, přitom jezídští muži jsou tradičně nejraději, pokud se pohledy cizích mužů jejich ženám vyhýbají [Buffo – Allison 2016].

Novinářská etika: Selhání médií při získávání svědectví v terénu

Nádija Murádová sdílí osud s mnoha dalšími jezidskými ženami. Stejně jako mnoho dalších se i ona rozhodla promluvit o utrpení svém a své komunity. Její hlas je však hlasem privilegovaným. Možnost podávat svědectví jí dodalo sebevědomí, důstojnost a nový smysl života. Zkušenost mnohých jezidských žen s médii je však odlišná. Terénní výzkum jezidských žen přišel na flagrantní porušování novinářské etiky ze strany západních i místních médií, která zpovídala jezidské oběti sexuálního násilí ze strany Islámského státu. Média předně nerespektovala přání zpovídaných žen nezveřejňovat jejich plnou identitu, případně fotografie či televizní záběry. Osvobozené ženy a dívky se přitom obávají reálnosti výhrůžek militantů, že je najdou, unesou a budou opět znásilňovat. Vědí také, že kritická svědectví pronesená osvobozenými jezidkami na adresu bojovníků Islámského státu vedou ke zvýšenému násilí a pomstychtivosti vůči těm z nich, které se ještě nacházejí v zajetí a jsou v příbuzenském poměru s těmi, jež se rozhodly promluvit do médií. Více respondentek výzkumu tak například uvedlo, že když v televizi mluvila právě Nádija Murádová nebo se referovalo o jejích aktivitách v OSN, islamisté vždy ve zvýšené míře trýznili jezídky z vesnice Kódžó, odkud pochází také samotná Murádová. Kapitoulou samou o sobě je pak podle výzkumu skutečnost, že znásilněné jezídky byly sice oficiálně přijaty zpět do svých rodin a komunit, nicméně se znásilněním spojené stigma, pocit studu a ponížení je natolik velké, že jezidské ženy nestojí o jmenovitou publicitu [Foster – Minwalla 2018].

Druhým problémem je, že jezidské ženy byly k rozhovorům s novináři zpravidla nuceny. Vůdci jezidských komunit nebo ředitelé táborů stály o to, aby se svět o jejich zoufalé humanitární situaci dozvěděl. Očekávali proto, že ruku v ruce s publicitou přijde také pomoc a ochrana. Na jezidské ženy proto poté tlačili také jejich mužští příbuzní, kteří mají v silně patriarchální společnosti hlavní slovo. Jezidské ženské oběti tak nejsou a nikdy nebyly sobodnými individualitami, které by si samotné mohly rozhodnout, zda interview poskytnou [tamtéž: 56].

K tomu všemu se pak přidalo vysoce necitlivé vedení rozhovorů. Třetím problémem tak bylo, že novináři často požadovali nejdetailnější podrobnosti o tom, jak docházelo ke znásilňování, jak se při tom oběti cítili. Šlo přitom o věci, o kterých se jezidské ženy nebavily ani se svými nejbližšími. Vyprávění příběhu pro ně znamenalo to, že si musely opět projít fyzickým i mentálním utrpením, které zažívaly z rukou militantů. Novináři sami i jejich tlumočníci navíc bývali zpravidla muži, což ještě zvyšovalo diskomfort jezidských obětí sexuálního násilí, jak se vyjádřila jedna z nich: „Vždy se nás ptali na věci, které nás zraňovali a uváděli do hlubokého smutku.“ Všechny respondentky výzkumu se pak v této souvislosti shodovaly na tom, že psychický stav žen po dokončení rozhovorů býval

výrazně horší než před jeho započítím, některé zůstávaly dlouhé hodiny paralyzovaně ležet a musely jim být podány utěšující léky: „Hrozně se rozplakaly. Moje nejmladší dcera udělala rozhovor krátce poté, co byla osvobozená. Rozplakala se a byla natolik zoufalá, že si prý myslela, že musí každou chvíli zemřít“ [*tamtéž*: 57–58].

Na druhou stranu osvobozené oběti sexuálního násilí, které ztratili domov, majetek, často i všechny své blízké a neměli vůbec nic, si tváří v tvář novinářům uvědomili, že ve skutečnosti mají vysokou cenu, pokud budou ochotné zas a znovu vyprávět svůj děsivý příběh, o který mají domácí i mezinárodní média takový zájem. To jim dodalo sebevědomí. Vyprávění příběhu tak pochopili jako svou obět v jménu jezidské komunity, přátel a příbuzných. Doufali, že pokud zvýší povědomí o utrpení jezídů, svět na něj nezapomene a přijde včasná a efektivní pomoc. V tomto je ostatně utvrzovali i samotní novináři, ve vzbuzování neoprávněných očekávání a v nedostatečném objasnění omezené role novinářů tak spočívá čtvrté novinářské selhání. Smysluplnost dávání rozhovorů pro média tak pokládaly za mimořádně důležité především jezídky, jež si prošly sexuálním zotročením, nikoliv jezídky, jež sexuálním zotročením neprošly, ačkoliv právě pro ně byla interview dvojnásob obtížná a zraňující. O to větší zklamání a frustrace se pak dostavilo, když jezídky viděly, že i přes veškerou publicitu a přes rozdané slzy a rozhovory jezídům žádná efektivní pomoc nikdy nepřišla. Podle nich obrovský mediální zájem o jezidskou genocidu kontrastuje s absencí jakékoliv mezinárodní i domácí pomoci. Jak se vyjádřila jedna z žen: „Nikdo nám nepomohl. Cítili jsme se smutné a vyčerpané, a oni si udělali svou práci, vše si zapsali a prostě odjeli. My jsme očekávali, že nám pomohou, byť i s nějakou drobností. Ale oni se tu již nikdy neobjevili a nic pro nás neudělali“ [*tamtéž*: 59].

Poskytování interview tak některé jezídky pojal jako paradoxní akt odporu skrze sebeviktimizaci. Zdaleka ne všechny se tak cítily jen jako pasivní oběti mediálního zájmu, část naopak pociťovala dosud neznámý pocit zplnomocnění (*empowerment*) a interview s novináři chápala jako vyjednávání o tom, co jim řeknou a co tím ony samy nebo celá komunita získají. Přitom se ale ukázalo, že se jedná o akt značně nerovnoměrné směny, kde obě strany něco dávají a od té druhé něco očekávají. Zatímco se však jezídky před médii bolestně obnažují a odkrývají svůj příběh sexuálních otrokyň, novináři jim za to prakticky nic nenabízejí, vyjma vágního příslibu, že podané svědectví zranitelné komunitě pomůže [*Foster – Minwalla 2018*].

Statusová krize jezidských mužů: Neschopnost dostát tradičním závazkům

Jezídští muži čelí v důsledku ozbrojeného konfliktu, genocidy a souvisejícího nuceného vysídlení zpochybnění svého společenského postavení. Z pozice příslušníků zranitelné menšiny a uprchlíků nadále nedokáží plnit své tradiční funkce, role a závazky, které vždy měli vůči svým komunitám, rodinám a ženám. Koncept mužství přitom vychází z kmenových a patriarchálních hodnot. Ty jsou silné zejména mezi jezídzy z chudého, periferního a dlouhodobě konzervativního Sindžáru, který útokem Islámského státu utrpěl nejvíce. Přitom můžeme hovořit o třech typech tradičních povinností, které muži v důsledku ozbrojeného konfliktu a uprchlictví nedokáží nadále plnit: zajistit fyzické bezpečí svým rodinám a komunitám; rodinám a komunitám zajistit materiální zdroje nutné pro přežití; ochránit pověst a čest svého kmene a rodin, jež se často odvíjí od „čistoty“ jejich ženských

příslušníků. Ve výsledku se jezídští muži cítí dezorientovaní a frustrovaní, jejich společenský status a mužská čest je narušena a zpochybněna.

Neschopnost ochránit ženy, rodiny a komunity

Jedna z mála kariérních možností se v novém Iráku po roce 2003 pro příslušníky méně vzdělaných menšin jako jsou jezídé otevírala u bezpečnostních složek [After ISIS 2015]. Jelikož v provincii Ninive sloužilo mnoho jezídských mužů na nižších pozicích v irácké armádě nebo u pohraniční strážě (hranice se Sýrií), cítili se někteří z nich spoluodpovědní za ochranu jezídských komunit. Jezídští muži proto nesou dvojnásob těžce selhání dobře vycvičené a dobře vyzbrojené irácké armády, která se během léta 2014 pod náporom Islámského státu rozpadla. Zdůrazňují ochotu řadových vojáků bojovat a bránit se, přičemž vinu za kolaps armády kladou na důstojníky a politiky. Podle šestadvacetiletého jezídského uprchlíka Dávúda Hasana, jenž sloužil sedm let v irácké armádě, se důstojníci do velitelských pozic dostávali s pomocí korupce a konexí. Nikoliv na základě schopností a zkušeností, takže nebyli kompetentní svým jednotkám v boji velet a mužstvo jim nedůvěřovalo. Nebo se jednalo o sice zkušené šiitské důstojníky dosazené do pozic sektářskou bagdáskou vládou tehdejšího premiéra Núrí al-Málikí, která z armády vylučovala údajně nelояální sunnity. A tito velitelé zase nehodlali umírat při obraně „cizích“ kurdských či sunnitských oblastí, které nepokládali za svou šiitskou vlast. Zhroucení irácké armády tak během léta 2014 vzalo řadě jezídských mužů možnost účinně bránit v jejich řadách jezídské komunity.

Druhým důvodem, proč jezídští muži selhali při ochraně svých komunit, je zrada Kurdské regionální vlády. Ta jezídům opakovaně slibovala, že jejich území před Islámským státem namísto dezintegrování irácké armády ochrání kurdská pešmerga. Kurdští muži pak mylně ujišťovali své rodiny, že se nemusejí bát. Avšak 3. srpna 2014 se pešmerga bez varování z úseku fronty chránícího jezídské vesnice v Sindžáru stáhla. Jakkoliv se patrně jedná o klíčový zdroj frustrací jezídských mužů, uprchlíci se ke Kurdské regionální vládě nechtějí ze strachu vyjadřovat. Jak mi řekl šedesátník Qaró v táboře Chánke: „Kurdská vláda nás měla ochránit, když to slíbila. Je proto přímo zodpovědná za naši současnou zoufalou situaci. Hrozně nás to tady všechny rozčiluje, ale raději se o tom nechci bavit.“

Třetím důvodem, proč muži selhávají ve své tradiční funkci obstarat svým rodinám a komunitám fyzické bezpečí je skutečnost, že se jim nedařilo osvobodit zajaté jezídské ženy ze sexuálního otroctví. To je pro mužské příbuzné, ale i pro jezídské muže jako celek, mimořádně ponižující a frustrující. Vše je z pohledu jezídských mužů dále zhoršeno tím, že se musejí spolehnout na to, že jejich ženy osvobodí cizí bojovníci z irácké armády, kurdské pešmergy nebo západních speciálních jednotek. Často je zdůrazňováno, že o mužství jezídští muži přicházejí kvůli pocitu zoufalství a bezmoci plynoucího ze sexuálního zneuctění svých žen. Mladý zpěvák v uprchlickém táboře Zacho to vyjádřil takto: „Nebudu zpívat jezídské písně, dokud se nevrátí naše matky a sestry (...) ať třeba muži zůstanou pohřešováni, ale ženy a dívky ať se nám vrátí (...) ženy jsou slabé, potřebují podporu (...) lidé nikdy nepochopí, co to je, když ti telefonuje sestra nebo dcera a prosí, ať ji přijdeš zachránit“ [podle Buffó – Allison 2016: 187]. Nejtěžšími depresemi zřejmě trpí právě mužští příbuzní obětí sexuálního násilí. Jak mi řekla kurdská psychologička Džamíla Júnis Sulajmán

z tábora Qádijá: „Nedávno jsme v táboře měli sebevraždu. Zabil se dvaadvacetiletý bratr jedné z unesených dívek. Již to nemohl vydržet. Bohužel to je dost časté.“

Jezídští muži se mohou snažit získat zpět svou ztracenou mužskou čest tím, že napříště dokážou svým rodinám a komunitám zajistit bezpečí, případně se pomstí za prodělaná příkoří. Proto jezídští uprchlíci často volají po zbraních, po vlastních milicích a po pomstě [srov. *After ISIS 2015*]. Jak se nechal slyšet hned 12. srpna 2014 jeden jezídský uprchlík: „Dejte mi zbraň a půjdu bojovat. Dejte zbraně všem jezídským mužům. Dejte nám šanci bojovat za naše rodiny nebo v tomto boji zemřít. To je vše, o co žádám“ [podle *Buffo – Allison 2016: 187*]. Mnoho jezídských uprchlíků proto vstoupilo do řad kurdské pešmergy. Avšak i zde mají problém vyreklamovat své mužství, když si stěžují na diskriminaci v jejích řadách. Například čtyřicátník Chéro se k pešmerze přidal hned, co se stal uprchlík: „Je to ale naprosto frustrující. Od založení jezídské jednotky jsme na rozdíl od ostatních nedostali žádný žold. Musíme dokonce rozprodávat části výstroje, abychom získali municí. A přesto, že jsme statečnější než ostatní, máme nejhorší zbraně. Úplně předpotopní. Takže až bude ofenzíva, tak na islamisty snad radši půjdeme s klacky a kameny. Je to nefér.“

Vedle touhy jezídských mužů podílet se na osvobození svých vesnic od Islámského státu může být pomsta druhým způsobem, jak si znovu získat ztracenou mužskou čest. Jak mi řekl třicátník Salím živící se jako učitel v uprchlickém táboře Chánke: „Pět arabských vesnic v našem okolí se hned přidalo k Islámskému státu. Vyhnali nás a zničili náš majetek. Bylo prolito mnoho krve, smíření si nedovedu představit. Jakmile získáme zbraně, tak se jim tvrdě pomstíme a vyženeme je. A bezpečí domovů si pak zajistíme ve své režii.“ Podobně bojovně hovoří i bývalý voják federální armády, šestadvacetiletý Dávúd Hasan: „Jezidé by se měli z Evropy vrátit. Měli by být tady a bránit vlastní zemi. Odchod do emigrace je známka, že jsme boj prohráli. A doklad toho, že naši nepřátelé vyhráli. To nikdy nepřipustím.“

Série skupinových rozhovorů (tzv. focus groups) s uprchlíky z různých etnických a náboženských skupin žijících v provincii Ninive ukázala, že všichni uznávají, že právě jezídové v důsledku útoku Islámského státu utrpěli nejvíce. Jak prohlásil jeden z respondentů: „Ve srovnání s jezidy se nám vlastně nic nestalo.“ Jezídé se proto ukázali jako nejvíce traumatizovaní, nejméně důvěřující svým arabským sousedům, jež viní z kolaborace s islamisty, a nejvíce pomstychtiví, když pomstu nejčastěji pokládají za podmínku návratu do svých domovů. Ostatní uprchlické skupiny přitom tyto jezídské postoje chápou jako „pochopitelné“ či „legitimní“ [*After ISIS 2015: 55, 65, 67*].

Neschopnost materiálně zajistit rodiny

Zatímco ženy-uprchlice deklarují stesk po domově (emoční vazbu) a stěžují si na náročnost obstarat v podmínkách uprchlické chod domácnosti, muži si nejvíce stěžují na ponižující závislost na pomoci a na neschopnost najít si v iráckém Kurdistánu práci, se kterou by byli schopni důstojně uživit rodinu [*tamtéž: 70*]. Přitom jezídé z konzervativní oblasti Sindžáru respektují jasnou dělbu mužských a ženských rolí. Ženy tráví čas v domácí sféře, starají se o vesměs početné potomky, o chod domácnosti a případně o hospodářství. Muži bývají výhradními živiteli rodiny, pohybují se ve veřejné sféře a nejčastěji pracují v zemědělství, v ozbrojených složkách nebo jako drobní obchodníci či nekvalifikovaní dělníci. S jasně vymezenou tradiční dělbou genderových rolí a zodpovědností však nucené

vysídlení otrásl. Muži totiž již nedokáží uživit své rodiny, a jejich tradiční status je tak zpochybněn.

Prvním důvodem je to, že v důsledku nuceného přesídlení *ztratili přístup k půdě a živnostem*. Jejich farmy a dílny byly navíc po útoku Islámského státu cílem ničení a rabování ze strany sunnitských Arabů žijících v sousedních vesnicích. Proto si jezídé uvědomují, že budou mít problém uživit své rodiny i v případě, že se jejich vesnice od Islámského státu podaří osvobodit a oni budou mít možnost vrátit se zpět do svých domovů. Jak mi řekl šedesátiletý pologramotný pastevec Qaró, otec deseti dětí: „Mým snem je vrátit se do vesnice, cítit se tam bezpečně, pracovat a žít jako předtím. Jenže není nic těžšího než po tom všem začít znovu. Nic nebude jako dřív. Ale Bůh je velký. On nám snad pomůže.“ Přitom je zapotřebí zdůraznit, že uprchlíci z konzervativních oblastí Sindžáru touží pracovat nejen kvůli příjmu, který potřebují k přežití. Ale také proto, že byli celý život uvklí tvrdě pracovat a nyní se cítí poníženi a neužiteční právě pro vynucenou zahálku. Kromě toho hovoří o tom, že úlevu od traumat způsobených útokem Islámského státu a také únosem svých žen, pociťují jen při práci. Jedině při práci prý na čas zapomínají na svá trápení, získávají ztracenou důstojnost, pocit užitečnosti a vnitřní klid.

Druhým důvodem, proč muži ztrácejí schopnost uživit své rodiny je, že se jezídé během chronické uprchlické krize propadají do *chudoby a dluhové pasti*. Například po dvou letech od vypuknutí genocidy byla poptávka po místech v uprchlických táborech vyšší než jejich nabídka. A dokonce se tento nepoměr podle některých hlasů zvětšoval. Jak mi řekl například Daján Dža'far, ředitel tábora Chánke, stále se zvětšuje existující pořadník čítající stovky až tisíce zájemců, které musí odmítat. Větší část uprchlíků se totiž zprvu ubytovala mimo tábory: u příbuzných, ve veřejných budovách, v rozestavěných domech nebo v pronajatých bytech. Nyní však vyčerpali své úspory, rozprodali majetky, jež zachránili (často se jedná o ženské šperky sloužící jako svérázná forma pojištění), a nyní nemají na nájem ani potraviny. Proto žádají o místa v táborech. Například paní Piroz Othoman (45 let) pocházející z vesnice Du Gure na sever od Sindžáru trpí cukrovkou. Prodělala již několik operací na soukromé klinice mimo uprchlický tábor. Léčba nejprve vyčerpala rodinné úspory a manžel poté prodal i automobil, se kterým rodinu před Islámským státem zachránil a poté ji jako řidič a obchodník živil při pobytu v táboře.

Třetím důvodem, proč dochází k otřesení tradičního statusu jezidských mužů-uprchlíků, jsou nevyhovující *materiální podmínky v táborech a ponižující závislost na humanitární pomoci*. Jestliže ženské uprchlice z řad jezídů i dalších menšin nejhůře nesou těžký život v táborech, kdy je daleko složitější řídit chod domácnosti a výchovu dětí, a také stesk po domově, mužští uprchlíci zdůrazňují ponižující závislosti na pomoci a obtíže s hledáním pracovních příležitostí na území iráckého Kurdistánu [srov. *After ISIS 2015*]. Muži se tedy cítí zodpovědní za zajištění ženami očekávaného životního standardu svých rodin a zároveň těžce nesou, když svým rodinám v situaci uprchlictví požadovaný materiální standard nejsou schopni zajistit. Nejčastěji si uprchlíci v materiální oblasti podle mého výzkumu stěžují na nedostatek toalet a teplé vody, výpadky elektriny, nevyhovující stany nebo nepravidelnost a nespolehlivost potravinové pomoci.

Řada uprchlíků si tak stěžuje, že zatímco se humanitární situace v iráckém Kurdistánu zhoršuje, humanitární organizace odcházejí. Například Khalil Nassir Murad pracuje od začátku uprchlické krize v roce 2014 jako tzv. muchtár. Ve městě Zachó je tak zodpovědný za distribuci pomoci pro tisícovku krajanů žijících mimo uprchlické tábory, kteří spolu

s ním utekli ze Sindžáru. Jak ale říká, pomoci je stále méně a někteří běženci nemají zajištěny ani nejzákladnější životní potřeby jako je pravidelný a spolehlivý přístup k pitné vodě a jídlu. Problémem závislosti na pomoci je právě i její nespolehlivost: „Zrovna teď nám najednou z ničeho nic přestala dodávat pomoc jedna francouzská organizace, se kterou jsme dlouhodobě spolupracovali. Nevíme proč. Prostě to nechápeme.“ Uprchlíci se tak domnívají, že nemají spolehlivě zajištěny základní životní potřeby. Zcela typicky a lapidárně nesnesitelnost podmínek v táboře Chánke shrnul šestašedesátiletý rolník Gúrí Ibráhím, původem z osady Til Banat: „Tohle není život. V táborech je život daleko horší než nám vláda slíbila, a než jsme tedy čekali.“ Jak mi v Dohúku řekl Khary B. Husien, hlavní zástupce Kurdské regionální vlády pro záležitosti jezídů: „Vydržet ve skromném provizoriu táborů lze týdný či měsíce. Nikoliv však roky.“

Čtvrtým důvodem, proč jezídští muži nejsou schopni dostát tradiční roli výsadních živitelů svých rodin, je skutečnost, že k exodu jezidských uprchlíků na území iráckého Kurdistanu došlo ve stejné době, kdy zde vypukla komplexní *ekonomická krize* [viz *Kamisher 2016*]. Uprchlíci tak sice chtějí pracovat a živit své rodiny, trpí ale vysokou nezaměstnaností. Pracovních příležitostí není dostatek ani pro místní obyvatelstvo a uprchlické tábory navíc bývají situovány na periferii, mimo hlavní centra osídlení a ekonomické aktivity. Vedle nezaměstnanosti je dalším problémem bránícím v zabezpečení rodin inflace. Ceny potravin, bydlení i služeb totiž drasticky narůstají i z důvodu příchodu množství uprchlíků na území iráckého Kurdistanu.

Přetížený kmenový kodex: Neschopnost uchránit „čistotu“ jezidských žen

Jezídé ze Sindžáru jsou vychováni tak, že čest a pověst rodiny je důležitější než život jednotlivce. Dívky unesené do sexuálního otroctví například dávaly mnohdy přednost sebevraždě před zneužíváním [srov. *Khalaf 2016*]. V extrémním případě genocidy z rukou Islámského státu se důraz na tradiční pojetí cti projevoval tendencí dát přednost smrti před ponížením. Naif Jasim Mato, bratr starosty z obklíčené vesnice Kódžó, proto krátce před masakrem mužů a odvláčením žen a dětí do otroctví naléhal na velitele armádní letecké základny: „Prosil jsem ho, aby zaútočil na mou vesnici, mé syny, mé bratry, mé matky a sestry, protože to by pro nás bylo důstojnější. Ať zaútočí na Daeš (Islámský stát) i na nás“ [*Mato 2015: 59*].

Nicméně prostředí uprchlických táborů vytváří dodatečné tlaky, které jezidské muže dále stresuje a generuje konflikty, jejichž motivem bývá snaha zachovat si tvář a dostát tradičním tribálním očekáváním nebo znovu získat ztracenou mužskou čest. Tábory jsou totiž překvapivě anonymní. Na malém prostoru sice žije mnoho lidí, nicméně jejich fyzickou blízkost provází nedůvěra a sociální distancovanost. Jak říká pologramotný stavební dělník ze severosindžárské střediskové obce Guhbal, Nawáf: „Po dvou letech se zde známe jen s lidmi ze sousedních stanů. Jsou to dobří lidé. Přátelíme se, i když jsme se předtím nikdy neviděli. Jinak se ale snažíme podporovat hlavně s pár dalšími krajany z našeho města, co sem také utekli.“

Prvním problémem pro mužské osazenstvo táborů je skutečnost, že jsou zde příslušníci jednotlivých vesnic či kmenů nuceni žít v těsné blízkosti příslušníkům jiných vesnic či kmenů, se kterými mají staré a nedořešené spory. To v minulosti, kdy jednotlivé jezidské kmény a komunity žily na svých teritoriích a ve svých vesnicích, nebylo díky geografické

distanci zásadním problémem. Pro lidi ze znesvářených rodin, vesnic či kmenů nebylo těžké se vzájemně vyhýbat a nepřijít do kontaktu. Konflikty proto propukaly jen zřídka. Po ruce navíc byly vždy kmenoví vůdci nebo náboženské autority, připravené konflikty moderovat a urovnat dříve, než by eskalovaly.

V přeplněných táborech namíchaných během uprchlictví z příslušníků různých jezidských kmenů a vesnic ale nastává nová situace. Fyzická blízkost příslušníků tradičně nepřátelých rodin, vesnic a kmenů je navíc umocněna tím, že jsou v situaci psychického traumatu, stresu a materiálního nedostatku nuceni soupeřit o přístup k nedostatkovým zdrojům jako sprchy, potraviny, místa ve školách nebo pracovní příležitosti. To dále prohlubuje a posiluje tradiční segmentaci jezidské společnosti a vede k situacím, jež mohou rychle eskalovat v „kmenovou válku“ ve frontě na rýži nebo na toaletu. Ve vyhrocené situaci totiž ženy volají na pomoc své muže a muži své příbuzné, krajan z rodného města či příslušníky stejného kmene. A pro ty je otázkou tradiční cti přispěchat na pomoc blízkým v nouzi. Koneckonců se jedná o reciprocitu, kdy se zase oni budou moci v nouzi spolehnout na druhé. Takový konflikt pak ale rychle eskaluje, když se na něj nabalují další lidé. A když zároveň chybí všemi uznávané autority, které by mohly takové konflikty moderovat k nenásilnému řešení. Nicméně řada mladších a vzdělanějších uprchlíků tvrdí, že tyto střety jdoucí vesměs po liniích tradičních pokrevních identit nepodporují. Například dvaadvacetiletý student angličtiny na univerzitě v Mosulu, Nádžim Chudžílí, se prý agresivních mužů vždy sugestivně ptá: „Pokud jsi opravdu takový chytrák a tak odvážný frajer, jak se tváříš, proč vlastně sedíš tady v táboře? Proč raději nevyženeš Islámský stát z našich vesnic, abychom se mohli všichni vrátit domů?“

Vše je komplikováno *kmenovým kodexem cti*, v němž se prestiž rodiny a kmene odvíjí od schopnosti mužů ochránit „čistotu“ ženských příslušníků. Přitom právě v přeplněných táborech je to obtížnější než kdykoliv předtím. Na rozdíl od bezpečného a předvídatelného prostředí tradiční komunity se ženy v přeplněných táborech dostávají do četných kontaktů s cizími muži z jiných rodin, vesnic a kmenů. Uchránit si soukromí a odstup je tak v táborech těžké. To zvyšuje tlak, který je na ženy kladen. Jak se v této věci typicky vyjádřila mladá studentka Nadžlá ‘Abdulláh: „Je to stres. Jako svobodná dívka musím opatrně našlapovat, abych nešlápla vedle a neudělala chybu. Když udělá chybu muž, není to takový skandál. Čest rodiny a kmene se totiž primárně odvíjí od příkladného chování jejich ženských členů.“

Muži jsou přitom po genocidě z léta 2014 znejistělí a nervózní. Jejich kmenová čest, mužnost a hrdost totiž byla zásadně zpochybněna během znásilňování a únosů jezidských žen Islámským státem a arabskými sousedy. Svě ženy a jejich čistotu tehdy nedokázali ochránit, nedostáli tak svým tradičním povinnostem a závazkům. Reagují proto na sebe-menší náznak dalšího zpochybnění své cti přecitlivěle. A chtějí sami sobě i okolí dokázat, že své ženy již napříště ochrání dokáží. Mnohé konflikty mezi muži v uprchlických táborech tak lze interpretovat jako zástupné (nerealistické) konflikty, jež se neobracejí na skutečného viníka frustrací (Islámský stát), ale na náhradní cíle v podobě ostatních – podobně postižených – jezidských mužů. Muži tyto konflikty mohou vyhledávat, protože při nich mají příležitost nejen ventilovat frustraci, ale i demonstrovat skrze veřejně předváděnou agresivitu svou maskulinitu a obnovit tak svůj (sebe)obraz tradičního mužství.

Krise elit a zpochybnění patriarchálních autorit

Posledním obecnějším důvodem, proč se drojí postavení mužů v jezidské společnosti je to, že došlo ke zpochybnění části patriarchálních jezidských autorit. Statusová krize jezidských mužů je součástí širší krize důvěry v mužské vůdce komunity. Tito vůdci rezignují na své tradiční funkce a neplní tradiční závazky, které vůči komunitě mají a jejichž plnění od nich komunity očekávají. Jak na adresu klíčových patriarchálních autorit poznamenal jezidský transkulturní psycholog zapojený do projektu terapeutické pomoci traumatizovaným jezidským dívkám a ženám, İlhan Kizilhan: „Nejvyšší náboženská rada ani mír Tehsin Beg, sekulární vůdce jezídů, nebyli schopni ochránit svůj lid ani mu nabídnout jakoukoliv perspektivu. Staré instituce, jako je kastovní systém, mír, Bábá Šajch či Nejvyšší náboženská rada selhaly při plnění svých funkcí tváří katastrofě“ [*Omarkhali 2016: 154*].

Výše uvedené hodnocení může být příliš příkré, ve svém výzkumu jsem se setkal zejména s kritikou kmenových elit. Jezidské kmenové a stranické elity, vesměs kooptované do struktur Kurdské regionální vlády, údajně týdny a měsíce před útokem Islámského státu na Sindžár přesvědčovaly řadové jezidské obyvatelstvo, aby neutíkalo s odkazem na to, že je ochrání kurdská pešmerga. Plnily tak zadání Kurdské demokratické strany. Používaly její rétoriku a přitom využívaly autoritu, kterou v očích jezídů měly. Jezidé si nikdy nebyli jisti ujišťováním Kurdské regionální vlády o neporazitelnosti statečné pešmergy. Ale uvěřili, když je o tom samém přesvědčovali vlastní vůdci. Patriarchální jezidské elity tak přispěly k tragédii, když své lidi odrazovaly od včasného odchodu. Avšak v momentě, kdy se pešmerga potají stáhla, své domovy v tajnosti opustili také kmenoví náčelníci a místní političtí předáci Kurdské demokratické strany. Jak mi řekl Šiwán: „Tihle lidé si dnes v pohodě žijí v pěkných čtvrtích v hlavním městě Arbílu nebo Dohúku. Zavčasu s rodinami utekli, protože měli jako jediní informaci o stažení pešmergy a o postupu Islámského státu.“ Selhání jezidských elit přitom souvisí také s tím, že zbraně v té době neměl jen Islámský stát kurdská pešmerga. V táboře Chánke o tom za příkyvování ostatních rozhořčeně hovořila pětadvacetiletá negramotná Gulistán: „My nedáváme genocidu za vinu jen kurdské pešmerze, která nás přes všechny sliby nechala na holičkách. Nás přeci zradili i jezidští vůdci z kurdských politických stran. Také oni měli zbraně. Ale místo aby je použili pro ochranu vlastních lidí, tak raději utekli úplně stejně jako pešmerga. Pešmerga třeba kvůli nám nechtěla umírat. Ale naši vůdci tu povinnost měli.“

Patriarchální a tribální hierarchie, jejichž klíčovou komponentou je tradiční dělba genderových rolí, se dále drojí také z toho důvodu, že jezidské elity adekvátně nezareagovaly ani na následnou humanitární krizi. Jak mi řekla pětadvacetiletá Pírúz Ósmánová z uprchlického tábora Chánke: „Kmenoví náčelníci nám vůbec nepomáhají. Náš náčelník žije v klidu ve městě Zacho, kam utekl. Ale protože jsme z jiné politické strany než on, nikdy nás nenavštívil. Buď nás úplně ignoruje, nebo má dokonce tu drzost a čas od času nás žádá o podporu. Nás, kdo živoríme a nemáme již vůbec nic.“ Uprchlická krize navíc vedle odcizení elit a zhroutení jejich autority v očích běžných jezídů vedla také k vnitřnímu konfliktu mezi jezidskými elitami samotnými, což dále diskredituje [*Schmidinger 2016*]. Reakcí jezídů traumatizovaných uprchlictvím je pak revolta proti tradičním kulturním hierarchiím postaveným na tribalismu a patriarchalismu [*After ISIS 2015: 68*].

Redefinice postavení jezidských žen: Krize i příležitost

V reakci na ozbrojený konflikt, uprchlictví a následné zpochybnění tradičního statusu jezidských mužů dochází k pokusům redefinovat status jezidských žen i genderové vztahy jako takové. Ženy nově vstupují do oblastí tradičně vymezených mužům, když se výrazněji podílejí na materiálním zabezpečení rodiny nebo dokonce vstupují do ozbrojených složek. Ženy si dále osvojují nová očekávání a nové aspirace, poprvé v historii se tak například vymezují proti domácímu násilí a jsou dokonce otevřenější k tradičně tabuizovaným rozvodům. Konečně, v reakci na hromadné znásilňování jezidských žen prochází redefinicí také tradiční kodex ženské cti a čistoty. Dosud je přitom příliš brzy odhadovat, zda se tyto tendence promění v dlouhodobý trend, nebo dojde k jejich modifikaci či zvrácení. Každopádně však tyto změny ukazují na možné dopady válečného konfliktu a uprchlictví na postavení žen v tradičních společnostech a na podobu genderových vztahů.

Akceptování osvobozených sexuálních otrokyň

Snad nejdiskutovanější změnou týkající se postavení žen, je tendence rodin a komunit přijímat i přes odpor konzervativců jezidské ženy, které se podařilo zachránit ze sexuálního otroctví. Tradiční postoj přitom požadoval exkomunikaci jezídů, kteří by snad porušili pravidla vnitřní (vztah mezi jezidy z různých kast) i vnější (vztah s nejezidy) endogamie. Masovost sexuálního zotročování jezidek z rukou islamistů však byla natolik bezprecedentní, že vyvolala podobně bezprecedentní reakci. Téměř každá rodina měla někoho, kdo byl postižen, sílily proto hlasy požadující nikoliv jejich exkomunikaci, ale reintegraci. Postižení jezidé uzpůsobují tradiční kulturu nové realitě, z obětí nechtějí dělat viníky. Bábá Šajch, hlavní náboženská autorita, proto vyhlásil, že znásilněné jezidky zůstávají i nadále součástí komunity se všemi právy, smějí se vdát a nikdo je nesmí diskriminovat. Bábá Šajch se dále s osvobozenými jezidkami a jejich rodinami setkává a účastní se jejich rituálního očištění v posvátném prameni ve svatyni v Láliši za přítomnosti dalších jezídů. Podobně Bábá Šajch a jezidský náboženský establishment upravuje další tradiční náboženské rituály pro nové potřeby, když například osobně podporuje účast traumatizovaných jezidek na terapeutických programech v Německu a před cestou je přijímá právě v Láliši [Omarkhali 2016].

Ne všichni jezidé však s tímto oficiálním a snad i mainstreamovým postojem souhlasí. Oběti sexuálního násilí z rukou islamistů totiž bývají podle řady svědectví okolím nadále stigmatizované [Khalaf 2016; Murad 2018]. Mnohé jejich problémy navíc zůstávají tabu. Mnohé ženy se ze zaretí například vrátily těhotné. Ve vysoce konzervativní společnosti je však potrat nemyšlitelný, jakkoliv k umělým přerušením těhotenství pokoutně a za vysokého rizika dochází. Jindy se znásilňované ženy za nejasných okolností zbavují novorozenců. A naprosto tabuizovanou novinkou zůstávají pohlavní nemoci, se kterými se dosud jezidské komunity nesetkaly [OSN 2016: 15].

Ženy jako živitelky rodiny

Uprchlictví vede k umenšení ekonomické závislosti jezidských žen na mužích, kteří přestávají být výhradními živiteli svých rodin. V reakci na uprchlickou krizi přišla do

severního Iráku řada mezinárodních humanitárních organizací, jež jako své místní spolupracovníky a zaměstnance najímají rovným dílem muže i ženy. Řada ze západních i kurdských humanitárních a lidskoprávních organizací navíc cílí speciálně na ženské uprchlice, snaží se je vzdělávat a rekvalifikovat. Například uprchlice v táboře Qádijá mi řekly, že se zde naučily spoustu nových věcí. Například si pochvalovaly kurzy šití, kdy si osvojily nové techniky, rozšířily znalost látek a textilních materiálů, ale také zdokonalily dovednost obsluhovat šicí stroj. Na trhu práce jim ale prý může pomoci také to, že se teprve až při pobytu v táboře naučily různé dialekty kurdštiny a arabštiny, protože doma v Sindžáru s lidmi z jiných komunit téměř nepřišly do styku. Uprchlice konečně hovoří i o tom, že se v důsledku pobytu v táboře cítí jako ženy sebevědomější. Ve vesnicích v Sindžáru žily spíše izolovaně za zdmi svého domova a příliš se s ostatními jezídkami neznaly a nestýkaly. Dnes se naopak znají s mnoha ženami, navštěvují se, vyměňují si informace a sdílí svou životní zkušenost – prý i díky tomu, že jim táborová samospráva zřídila ženské centrum.

Samostatnou kapitolou jsou ženy, které kvůli konfliktu ovdověly. Jakkoliv traumat se ženy nikdy zcela nezbaví, genocida je nutí plně se emancipovat. Naprostá většina jezidek ze Sindžáru jsou přitom negramotné či minimálně vzdělané ženy, které byly ve velmi mladém věku provdané. V konzervativním a patriarchálním prostředí přitom byly zvyklé, že za ně rozhodoval a směrem navenek (sousedí, úřady) je zastupoval manžel, který je i živil. Mnozí manželé jsou však kvůli genocidě mrtví. A mnoho žen se již podruhé nevdá. Budou se proto muset naučit v životě orientovat a rozhodovat, přičemž na nich bude ležet i tíha péče o přeživší děti. Budou se proto muset naučit osobní a ekonomické nezávislosti, což bude v dosud tribálním a patriarchálním prostředí vyžadovat změnu postojů týkajících se genderových vztahů i ve zbytku komunity [OSN 2016].

Ženy jako bojovnice

Kromě toho, že v důsledku válečného konfliktu a uprchlictví jezidské ženy částečně přebírají tradičně mužskou funkci živitelů rodin, vstupují také do další ryze mužské domény: ozbrojených složek bojujících proti Islámskému státu. Jestliže se totiž tváří v tvář Islámskému státu nejprve zhroutil irácká armáda a poté jezidské vesnice navzdory slibům nebránila ani kurdská pešmerga, jedinou pomoc jezídům poskytli syrští Kurdové z marxistických Jednotek obrany lidu (YPG) napojení na tureckou Stranu pracujících Kurdistanu (PKK). Ty na pomoc jezídům obklíčeným na hoře Sindžár intervenovaly ze sousední Sýrie. Jak mi řekl Mathew Barber z jezidské organizace Yazda: „Zatímco uprchlíci humanitárním koridorem proudili do Sýrie a odtud pak složité do iráckého Kurdistanu a provincie Dohúk, opačným směrem putovali bojovníci YPG a zbraně pro jezidské partyzány. Koridor sice neudrželi, ale v boji proti Islámskému státu pokračovali bok po boku v horách. Tím Kurdistánská regionální vláda Sindžár politicky ztratila. Odjakživa zde žilo konzervativní, zbožné a převážně venkovské obyvatelstvo, které marxismus nezajímal. Dnes ale z vděku se syrskými Kurdy dost možná sympatizuje více než s Kurdskou demokratickou stranou, které nemohou odpustit zradu.“

Změna postojů vyvolaná intervencí syrské marxistické guerilly se zřejmě týká i těch vůči genderovým rolím. Podle jezidských uprchlic z tábora Qádijá se jejich pohled na roli ženy radikálně proměnil, když v řadách YPG, jež jim přišla na pomoc, viděly bojovat mnoho žen. Dnes proto prý také jezidské dívky a ženy odcházejí bojovat s Islámským státem.

A co je nejpodstatnější, dosud konzervativní komunita to podporuje a oslavuje. Jak mi řekla jedna z uprchlic: „Před rokem 2014 bych naprosto odmítala, aby žena vzala zbraň a šla bojovat. To by mi nepřišlo na mysl. Dnes takové ženy obdivuji. Staly jsme se sebevědomějšími a víme, že muže dokážeme ve většině činností zastoupit, protože si jsme rovni.“ Uprchlice mluvily o tom, že v různých jezidských jednotkách odhadem sloužilo asi pět se žen. Osobně prý znaly tři nebo čtyři takové ženy jen z tábora Qádijá.

Změna postoje k domácímu násilí a rozvodům

Podle kurdské sociální pracovnice Viján Ahmad Sadiqové z tábora Qádijá bylo domácí násilí mezi jezidy ze Sindžáru rozšířené vždy. Přitom zdůrazňuje, že domácí násilí nevyplyvá z jezidského náboženství, ale spíše z mimořádně konzervativní a patriarchální kultury. Nejrozšířenější totiž bývalo právě mezi nejvíce konzervativními a od světa nejvíce izolovanými jezidy ze Sindžáru. Méně mezi jezidy z Šéchánu či Dohúku a vůbec nejméně mezi jezidy z provincie Arbíl či Slémání.

Přitom se podle některých hlasů domácí násilí v důsledku válečného konfliktu a uprchlictví zvýšilo. Muži i ženy jsou traumatizovaní a ve stresu, mají proto tendenci reagovat přecitlivěle a agresivně. Muži navíc cítí, že jejich maskulinita byla zpochybněna díky tomu, že nedokáží plnit tradiční role jako je zajištění obživy a bezpečí pro své rodiny a komunity. Pošramocené sebepojetí a hroutící se mužskou autoritu si pak mohou mimo jiné vynucovat i zvýšeným domácím násilím. Jiné hlasy naopak hovoří o tom, že prožité utrpení mnohé rodiny stmelilo a zlepšilo vztahy mezi rodinnými příslušníky. Jak mi řekla jedna uprchlice z tábora Qádijá: „Díky tomu, co jsme zažili, jsme šťastnější. Dříve mě můj syn v Sindžáru každý den bil. Ale díky útoku Islámského státu spousta jemu podobných lidí přišla o rodiče. Syn si mě dnes váží a již mě nebije.“

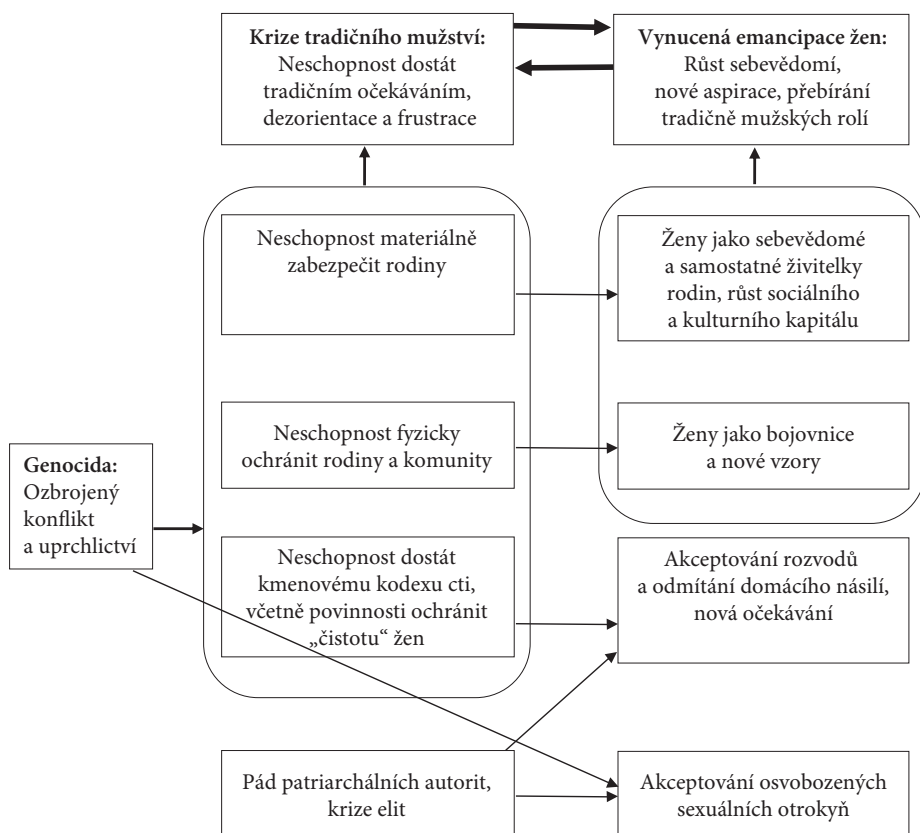
V uprchlických táborech se však jezidské ženy i muži poprvé ve svém životě dozvídají, že je domácí násilí neakceptovatelné. Různé nevládní organizace kladou důraz na práva žen a říkají jim, že je muž nesmí bít, že to není normální a že si to nemusejí nechat líbit. Podobně se snaží působit i na muže a také pro ně pořádají přednášky a workshopy. Nicméně pokud podle Viján Ahmad Sadiqové nepomůže intervence sociálních pracovníků, přichází na řadu právníci a eventualita rozvodu. Rozvod je nicméně chápán jako poslední řešení, pokud vše ostatní selhalo. Vedle sociálních pracovníků a právníků jsou v táborech navíc k dispozici příklady rozvedených žen, které k eventualitě rozvodu inspirují ostatní konzervativně smýšlející jezídky. Odmítání domácího násilí a naopak akceptace rozvodů je také symptomem pádu autority tradičního kmenového práva, které stranilo mužům, na úkor práva občanského, které je založené na genderové rovnosti.

Závěrečná diskuze: Krize mužství, vynucená emancipace žen a redefinice genderových vztahů

Ozbrojený konflikt provázený následným uprchlictvím vede ke zpochybnění a možným transformacím tradičních genderových vztahů mezi konzervativními jezidy z iráckého Sindžáru. Změny ve společenském postavení jezidských žen jsou přitom do určité míry důsledkem změn v tradičním postavení jezidských mužů. Společenské role jezidských mužů a žen jsou totiž vzájemně komplementární, ženské role bez mužských nedávají

smysl (a naopak), existuje mezi nimi poměrně striktní dělba práce. Proto změny v postavení mužů nutně vyvolávají změny v postavení žen (a naopak). Protože jsou tedy změny v postavení jezidských mužů důležité pro pochopení možných transformací týkajících se společenského postavení a situace žen, avšak zároveň na Západě přehlížené, tento text se je snažil zmapovat stejně podrobně, jako se následně snažil postihnout změny ve společenském postavení žen.

Jak vyplývá z otevřeného kódování provedených rozhovorů, muži přestávají být v důsledku ozbrojeného konfliktu a uprchlictví schopni plnit své tradiční funkce, sociální role a povinnosti: garantovat bezpečí svých rodin a komunit; zajistit svým rodinám a komunitám příjem, materiální zdroje a akceptovatelnou životní úroveň; ochránit rodinou a komunitní čest v souladu s kmenovým kodexem cti. Tváří in tvář ozbrojenému konfliktu a uprchlictví navíc došlo k selhání jezidských kmenových elit, jež je možno chápat jako strážce patriarchální a muži dominované společnosti. Jezidští muži jsou tedy v důsledku ozbrojeného konfliktu a uprchlictví traumatizováni, frustrováni a dezorientováni. Jejich kmenovým kodexem cti a patriarchální kulturou formovaná maskulinita je zpochybněna, jejich sociální status ohrožen a jejich kladné sebepojetí oslabeno.

Obrázek 1: Redefinice genderových rolí a vztahů v důsledku jezidské genocidy

V souvislosti s tím dochází k pokusům redefinovat sociální status jezídkých žen, jak ukázalo provedené otevřené kódování. Ženy tak do určité míry doplňují či dokonce nahrazují (absentující či selhávající) muže v jejich tradičních funkcích a rolích: podílejí se ve zvýšené míře na materiálním zabezpečení rodin; přebírají (spolu)zodpovědnost za zajištění fyzického bezpečí rodin a komunit, když vstupují do ozbrojených složek. Ženy si též osvojují nové aspirace a nové pohledy na svět, přičemž zpochybňují zavedené zvyklosti vyplývající z patriarchální kultury či kmenového práva: požadují vzdělání nejen pro své syny, ale i dcery; přestávají akceptovat domácí násilí a naopak začínají akceptovat rozvody, jakkoliv jakožto nejkrajnější řešení rodinných rozporů. K patrně nejradikálnější, nejrychlejší a nejspektakulárnější transformaci došlo ve věci přijetí a pokusu o reintegrace jezídkých dívek a žen, jež se podařilo zachránit ze sexuálního otroctví.

Na základě axiálního kódování se domníváme, že ozbrojený konflikt a následné uprchlictví měl *přímý* dopad na postavení mužů a *nepřímý* či *zprostředkovaný* dopad na postavení žen. Ozbrojený konflikt a uprchlictví s sebou totiž neslo důsledky (neschopnost materiálně zabezpečit rodiny, neschopnost fyzicky ochránit komunity, přetížení kmenového kodexu cti, zpochybnění patriarchálních autorit), jež nejprve vyvolaly *krizi tradičního mužství*.

To otevřelo prostor k tomu, že jezídké ženy mohly – nebo musely – převzít některé z tradičních rolí dosud vyhrazených mužům: jelikož muži nedokázali materiálně zabezpečit rodiny, začaly tuto funkci plnit i ženy; jelikož muži nedokázali fyzicky ochránit komunity, začalo být společensky akceptovatelné, že tuto funkci začaly plnit i ženy. Krize tradičního mužství kombinovaná s krizí patriarchálních autorit zpochybňující tradičně dominantní postavení mužů vůči ženám navíc napomohla redefinici domácího násilí (neakceptovatelné) a rozvodů (možné a akceptovatelné). Protějškem krize tradičního mužství je proto ozbrojeným konfliktem, uprchlictvím a následnou krizí tradičního mužství *vynucená emancipace žen*. Tato redefinice statusu jezídkých žen ústící v jejich emancipaci pak ovšem sama vygenerovala další *zpětné* dopady na postavení jezídkých mužů. Odpor žen vůči tradičním mužským privilegiím (domácí násilí) a zejména jejich nástup do dosud tradičně muži dominovaných sfér (materiální zajištění rodin, obrana komunit) dále posílil krizi tradičního mužství.

Selektivním kódováním jsme se zde tedy dopracovaly ke dvěma zastřešujícím a nejobecnějším procesům: *krizi tradičního mužství* přímo způsobeného ozbrojeným konfliktem a následným uprchlictvím, *vynucenou emancipaci žen* přímo způsobenou krizí tradičního mužství a nepřímou ozbrojeným konfliktem a uprchlictvím. Na nejobecnější úrovni tak vidíme, že krize tradičního mužství vyvolaná genocidou generuje emancipaci jezídkých žen. A jejich emancipace zpětně podrývá tradiční postavení mužů a přispívá k jejich prohlubující se krizi, což může vytvářet dodatečný prostor či tlak na další ženskou emancipaci. Ozbrojený konflikt a následné uprchlictví vygenerovalo na ozbrojeném konfliktu a uprchlictví *autonomní mechanismy*, jež mohou působit a dokonce se skrze mechanismus zpětnovazebné spirály prohlubovat dlouho poté, co budou ozbrojený konflikt a uprchlictví, jež je původně uvedly v život, ukončeny.

Výše odhalené dílčí změny představují nově se vynořující tendence, které mohou být krátkodobé a zůstat omezené jen na malý segment jezídkých uprchlíků. Nebo se mohou prosadit jako dlouhodobé trendy transformující celou jezídkou menšinu. Vycházejí z rozhovorů a z pozorování, jež byla v terénu provedena na jaře 2016. V době psaní tohoto textu je tedy ještě příliš brzy odhadovat, jakým směrem se bude vývoje genderových vztahů

mezi jezidy z iráckého Sindžáru vyvíjet. Pro vynášení spolehlivějších závěrů bude zapotřebí zopakování výzkumu s časovým odstupem a případně také doplnění kvalitativních výzkumných metod o metody kvantitativní. Jako nosné se jeví také komparace s jinými původně tradičními a patriarchálně organizovanými společnostmi, například Palestinců, v jejichž případě ozbrojený konflikt a následně uprchlictví urychlil procesy souhrnně označované jako modernizační: individualizaci, urbanizaci, růst vzdělání, expozici vůči mediálním obsahům, vytváření národní identity.

Literatura

- Acikyildiz, Birgül [2010]. *The Yezidis. The history of a community, culture and Religion*. London: I. B. Tauris.
- After ISIS. *Perspectives of displaced communities from Ninewa on return to Iraq's disputed Territory* [2015]. Utrecht: Pax.
- Ajaj, Hyad [2015]. Slavery Back into Practice by ISIS: Yazidy Women and Girls as a Sample. *Lalish* 41: 3–6.
- Buffo, Veronica – Allison, Christine [2016]. The gendering of victimhood: Western media, and the Sinjar genocide. *Kurdish Studies* 4 (2): 176–196.
- Castelier, Sebastian – Daycar, Laurène [2018]. Back from hell: The Yazidi women who survived the Islamic State [2018]. *Middle East Eye*, 3. 8. 2018. Dostupné z: www.middleeasteye.net.
- Cumming-Bruce, Nick [2016]. ISIS Committed Genocide Against Yazidis in Syria and Iraq, U. N. Panel Says. *The New York Times*, 17. 6. 2016. Dostupné z: <http://www.nytimes.com>.
- Domle, Khidher [2013]. Yazidis: A Deep-Rooted Community in an Unstable Present. In: Saloum, Sa'ad (ed.). *Minorities in Iraq. Memory, Identity and Challenges*. Bagdád – Bejrút, s. 66–78.
- Domle, Khidher [2014]. *The Black Death. Tragedies of Ezidy Women in the Grip of ISIS* (Místo vydání a vydavatel neuvedeno).
- Dulz, Irene [2016]. The displacement of the Yezidis after the rise of ISIS in Northern Iraq. *Kurdish Studies* 4 (2): 131–147.
- Ekin, Annette [2018]. Jan Kizilhan: ISIL rape victims need culture-sensitive therapy. *Al Jazeera English*, 11. 6. 2018. Dostupné z: www.aljazeera.com.
- Fallon, Katy [2018]. Yazidis seek church asylum as Europe's empathy for refugees wanes [2018]. *Al Jazeera English*, 29. 8. 2018. Dostupné z: www.aljazeera.com.
- Foster, Johanna – Minwalla, Sherizaan [2018]. Voices of Yazidi women: Perceptions of journalistic practices in the reporting of ISIS sexual violence. *Women's Studies International Forum* 67 (2018): 53–64.
- Growing numbers of Yezidis emigrating [2017]. *Rudaw*, 30. 3. 2017. Dostupné z: <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/290320175>.
- Hagedorn, Elizabeth [2018]. Unable to grieve. Iraq's Yazidis trapped in limbo as mass graves left untouched. *Middle East Eye*, 2. 10. 2018. Dostupné z: www.middleeasteye.net.
- Hendl, Jan [2005]. *Základy kvalitativního výzkumu*. Praha: Portál.
- Jírů, Lucie [2015]. Role kmenů v Iráku: Od Osmanské říše po Islámský stát. In: Černý, Karel – Tureček, Břetislav (ed.). *Význam kmenové společnosti v 21. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 47–87.
- Kamisher, Eliyahu [2016]. How the KRG Quasi-State Built and Independent Oil Industry. *Middle East Economy* 6 (1). Dostupné z: <http://dayan.org/content/iqtisadi-how-krq-quasi-state-built-independent-oil-industry>.
- Khalaf, Farida [2016]. *The Girl Who Beat ISIS. My Story* (spolu s Andrea C. Hoffmann). London: Square Peg.
- Khanki, Kovan [2015]. Crimes and Sexual Abuse Committed Against Ezidies. *Lalish* 40: 16–24.
- Kikoler, Naomi [2015]. *Our Generation is Gone. The Islamic State's Targeting of Iraqi Minorities in Ninewa*. Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum.
- Knights, Michael [2017]. Turkey's Waiting Game in Sinjar. *Turkeyscope* 1 (8). Dostupné z: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/turkeys-waiting-game-in-sinjar>.
- Kubálek, Petr [2007]. *Problémy studia dějin jezídismu* [online]. Dostupné z: <http://kurdove.ecn.cz>.

- Kubálek, Petr [2015]. End of Islam, End of Time. An Eschatological Reading of Yezidism. *Archiv Orientální* 83 (3): 569–598.
- Kubálek, Petr [2016]. Jezídi. In: Gebelt, Jiří (ed.). *Ve stínu islámu*. Praha: Vyšehrad, s. 120–150.
- Kudrnáč, Aleš [2011]. *Stát ve stínu? Případová studie iráckého Kurdistanu 1970–2003*. Bakalářská práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Maisel, Sebastian [2008]. Social change amidst terror and discrimination: Yezidis in the New Iraq. *The Middle East Institute Policy Brief* 18, srpen 2008.
- Mato, Naif Jasim [2016]. The Massacre of Koco: Testimony. *Wiener Jahrbuch für Kurdische Studien* 4: 57–59.
- Murádová, Nádija [2018]. *Poslední dívka. Svědectví ženy, která přežila genocidu jezídů*. Praha: Ikar.
- Omarkhali, Khanna [2016]. Transformations in the Yezidi tradition after the ISIS attacks: An interview with Ilhan Kizilhan. *Kurdish Studies* 4 (2): 148–154.
- OSN [2015]. Tragedy of Even Greater Proportion in Iraq should be Urgently Prevented. *Lalish*, zima 2015: 10–12.
- OSN, Human Rights Council [2016]. „They came to destroy“: ISIS crimes against the Yazidis. New York: United Nations.
- Salloum, Sa'ad [2013]. *Minorities in Iraq. Memory, Identity and Challenges*. Bagdád – Bejrút.
- Schmidinger, Thomas [2016]. Singal nach dem Genocid: Die Politische und militärische Entwicklung in der Region seit 2014. *Wiener Jahrbuch für Kurdische Studien* 4: 33–55.
- Spät, Eszter [2016]. Hola hola Tawusi Melek, hola hola sehidet Singale: Persecution and the development of Yezidi ritual life. *Kurdish Studies* 4 (2): 155–175.
- Strauss, Anselm – Corbinová, Juliet [1999]. *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno: Sdružení podané ruce.
- The Revival of Slavery Before the Hour [2014]. *Dabiq* 4: 14–16.
- UN Habitat [2015]. *Emerging Land Tenure Issues Among Displaced Yazidis from Sinjar, Iraq. How chances of return may be further undermined by a discrimination policy dating back 40 years*. New York: United Nations.
- Yazda [2016]. *Mass Graves of Yazidis Miller by the Islamic State Organization or Local Affiliates On or After August 3, 2014*. Dohúk – Zeriland.

Karel Černý působí jako sociolog na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Zabývá se historickou sociologií, sociologií modernizace a konfliktu. Tematicky se orientuje na současný Blízký východ v historicko-sociologické a komparativní perspektivě. Kromě toho se zabývá také migrací a integrací přistěhovalců z převážně muslimských zemí do západních společností. Získal Cenu Jaroslava Krejčího (2012), vedl grant GAČR rozkrývající příčiny arabských revolucí (2013–2015) a v rámci Fulbrightova stipendia pobýval na Kalifornské univerzitě v Santa Barbaře (2012–2013), kde studoval americké muslimy. Vydal knihu *Velká blízkovýchodní nestabilita* (2017). Na základě terénního výzkumu *uprchlictví v severním Iráku také napsal monografii Jezídvé – komunita na útěku* (2016).

Ujguři – starobylý národ, nebo produkt sovětské národnostní politiky?*

PETR KOKAISL **

Uyghurs – an Ancient Nation, or the Result of Soviet National Politics?

Abstract: The present article pursues two main objectives: to highlight the possibly unstable perception of belonging to a particular ethnic group and, through the example of the USSR, to show how state interventions facilitated the integration of different ethnic groups into a new Uyghur group. It will also explain how such interventions can facilitate assimilation or, conversely, act against it. Like other USSR nations, the Uyghur nation was constructed as the result of a political decision; however, the primordialist aspect has always been emphasised, according to which the nation should have existed forever. The Uyghur ethnonym, although adopted following a decision taken by Soviet power, became the designation of a large nation over subsequent decades and most Uyghurs now live outside the former USSR. The concept of a unified Uyghur nation was also adopted by both China and the Uyghur movement after World War II. Although the state has the means to construct a new nation, a number of other factors can change its efforts entirely; this is shown in the paper through the example of two Kyrgyz regions populated by the Uyghur minority.

Keywords: Uyghurs; ethnogenesis; ethnic identity; constructivism; Soviet Union; Kyrgyzstan; Xinjiang

DOI: 10.14712/23363525.2019.5

Cíl studie

Hlavním cílem předkládané studie je diskutovat, nakolik je vnímání příslušnosti k určitému etniku stabilní. Nejedná se zde při sledování etnogeneze Ujgurů během 20. století o hledání místa na ose ohraničené z jedné strany primordialistickými teoretiky a ze strany druhé teoretiky konstruktivistickými. Jde o ukázkou – s určitým důrazem na kyrgyzské Ujgury – jak stát přebírá konstruktivistickou roli při vzniku národa, zároveň ovšem za pomoci státní ideologie podouvá teorii zcela opačnou (operující s pojmem národ jako s odvěkou a stabilní kategorií).

Druhým cílem tohoto příspěvku je ukázat na příkladu Ujgurů žijící ve více státech a zejména na příkladu Ujgurů žijících ve dvou geograficky i kulturně odlišných oblastech Kyrgyzstánu, jaký vliv mohou mít státní zásahy na utváření etnické identity. Příklad kyrgyzských Ujgurů ukazuje silný vliv státních zásahů při vzniku národa, ale zároveň ukazuje, že tyto státní zásahy mohou mít i v rámci jednoho státu zcela odlišné projevy. Na příkladu Kyrgyzstánu je možné ukázat, jak se měnila politika vůči Ujgurům, jak na tuto politiku

* Tento článek vznikl za podpory IGA PEF ČZU (č. 20181003).

** Petr Kokaisl, Provozně ekonomická fakulta ČZU v Praze, Kamýcká 129, 165 21 Praha. E-mail: pkokaisl@seznam.cz.

reagovali příslušníci ujugurského etnika a jak i v rámci jednoho státu, respektive svazové republiky docházelo k naprosto odlišným projevům ujugurské etnicity.

Vlastní prezentovaná data byla získána při opakovaných střednědobých výzkumech mezi ujugurským etnikem v Ujugurské AO v Číně (v letech 2006 a 2007), v severním Kyrgyzstánu (roku 2013 a 2017) a jižním Kyrgyzstánu (roku 2015 a 2016).

Odborná literatura na téma Ujgurů, jejich etnogeneze a kulturních specifík v současnosti bývá velmi často ideologicky vyhraněná. Z důvodu politických represí vůči čínským Ujgurům, které jsou faktem, považují někteří autoři [*Uzbekov – Kurmanov 2014*] za nutné pomoci tomuto utlačovanému národu alespoň tím, že ve svých vědeckých statích budou poukazovat na starobylost ujugurského etnika. Pomocí nejrůznějších historických konstruktů pak mnoha způsoby vyzdvihují udatnost ujugurského národa. Tato kontinuita mezi starověkým a dnešním ujugurským národem je ovšem více než sporná, a proto někteří badatelé, přestože jednoznačně uznávají starověký ujugurský národ, raději v některých případech používají pro označení etnické příslušnosti příslušnost geografickou, např. Turfanci [*Dittrich 2000: 26–27*].

Podobně se i někteří současní ujgurští představitelé snaží legitimizovat požadavek na ujugurskou státnost poukazováním na (opět velmi sporné) propojení dřívějších státních útvarů na území dnešní Ujugurské autonomní oblasti v Číně s ujugurským národem. Pro ujugurská národní hnutí často není ani příliš důležité, že se fakticky nejednalo o hnutí ujugurská, ale panturkistická a s výraznými prvky extremistického islámu zahrnující popravu „nevěřících“ a konvertitů [*Wingate 1950*].

Čínská historiografie má na události spojené s migrací turkického obyvatelstva z území dnešní Ujugurské AO (Sintiang) na území carského Ruska (a budoucího SSSR) pozoruhodně jednotný názor: separatistická hnutí stojí proti přání příslušníků všech etnických skupin. (V Číně jsou Ujguři označováni za národnost (*šao-šu min-cu*), nikoli národ. Jediným národem je čínský národ (*čung-chua min-cu*), zahrnující Chany (vlastní Číňany) a nechanské národnosti – blíže např. [*Slobodník 2006*].)

Obyvatelstvo je i pro období 19. století označováno jako Ujguři (přestože se tento etnonym oficiálně i neoficiálně začal používat v SSSR i Číně později) a za důvod odchodu těchto obyvatel na území carské říše není jmenovaná perzekuce ze strany Číny, nýbrž *ruská agrese* – například Xing Li Tao [*2012*]. Tchajwanští autoři naproti tomu nemají problém obyvatelstvo na území dnešní Ujugurské AO v první polovině 20. století označovat jako turkické muslimy. Založení první turkestánské republiky spojují s pravicovými muslimskými nacionalisty, zatímco založení druhé republiky v roce 1933 spojují s levicovými tureckými muslimskými nacionalisty za podpory Sovětského svazu. Nárůst nacionalismu obyvatel bývá přičítán příchodu čínského obyvatelstva a posílením kontroly Číny proti Sintiangu [*Wu Qine 2006*].

Národnostní otázka v SSSR – první fáze řešení

V sovětském, a zvláště pak ve středoasijském prostoru, se setkáváme – ve srovnání s Evropou – v případě etnogeneze některých národů s mnoha odlišnostmi. Zatímco v Evropě byl vznik většiny národů proměnou rodové společnosti především záležitostí středověku, ve Střední Asii existovala tato situace (kdy z rodů vznikaly nové etnické skupiny) zcela jistě ještě v 19. století a poměrně často i ve století dvacátém. Při studiu pramenů,

kteří nám o obyvatelích Střední Asie zanechali cestovatelé nebo historici ve svých kronikách, docházelo k označování určitých skupin obyvatelstva jednotným etnonymem často pouze podle vnějšího zdání nebo etnonymum vycházelo z geografické oblasti. Sami obyvatelé se ovšem s tímto etnonymem a (příslušností k tomuto národu) nijak výrazně neztotožňovali, a mnohem silnější bývalo povědomí rodové příslušnosti.

Bezprostředně po bolševické revoluci a po vzniku Sovětského svazu ve 20. letech 20. století došlo i ve Střední Asii při řešení národnostní otázky k aplikaci Leninových a Stalinových teorií, které v některých ohledech vycházely i z Marxova díla. Je těžké určit pravého autora stalinistické koncepce národa, neboť existuje značná podobnost v spisech rakouských marxistů Bauera, Rennera a Kautskyho.

Lenin a Stalin považovali otázku nacionalismu za velmi důležitou v budování socialistického mnohonárodního státu. Jeho primárním cílem však byla vždy proletářská revoluce, která měla přednost před problémy týkajícími se národní identity. To je patrné například na prvních sovětských poštovních známkách z 20. let. Na nich se objevují pracující, rolníci (rozsévač, žnec) nebo krasnoarmějci, dále symboly proletářské revoluce (rozetnuté okovy nebo řetězy, srpy, hvězdy, traktory, památníky a výročí revoluce), ale všechny tyto symboly jsou bez jakéhokoli etnického pozadí nebo národnostních přívlasků. Teprve sovětské poštovní známky z roku 1927 a 1932 ukazují pracující „různých národů“ nesoucí prapor revoluce. Představitelé „různých národů“ jsou vyobrazeni v typickém oblečení nebo se specifickými pokrývkami hlavy, ale stále bez uvedené národnosti. Až v roce 1933 vydává Sovětský svaz sérii poštovních známek věnovanou konkrétním národům žijícím v SSSR.

Při řešení národnostní otázky panoval mezi Leninem a Stalinem výrazný nesouhlas. V roce 1922 Lenin navrhl zřízení SSSR jako volné sdružení národních států, z nichž by měl každý značnou míru autonomie (s důrazem na používání vlastního jazyka). Stalin tento přístup kritizoval a preferoval maximální jednotnost obyvatelstva.

Přesto během prvních let po bolševické revoluci byl přijat evropský „trojjediný“ model řešení národnostního problému: politická jednotka má sdružovat obyvatele stejného jazyka i národa (etnického původu) [Šatava 2015: 5].

Administrativní jednotky byly vytvořeny centrálně a disponovaly různou mírou autonomie (od autonomních okresů přes autonomní regiony až po národní republiky). Tento koncept byl založen na předpokladu, že rozvoj národa může probíhat pouze v rámci jeho vlastní politické jednotky. Podle Ingeborg Baldaufové [1991: 79–95] byl dopad této politiky na obyvatele Střední Asie a dalších oblastí SSSR zcela zásadní, protože vytvořil zcela nové chápání národa (*natsiya*). Zatímco v předsovětském období byl pojem „národ“ ve Střední Asii chápán spíše geograficky než kulturně, v sovětském období došlo k jeho definici jako „osoby spojené jazykem, zvyky a rasou“.

V tomto období začala být velmi důležitá oficiální národnost, která se zapisovala do dokladů. Pojem byl sice jeden, ale národnost odpovídající příslušné svazové republice byla jednoznačně prestižnější než národnost skupin, které žádnou autonomní jednotkou nedisponovaly. Tato situace trvala až do rozpadu SSSR.

Další fáze řešení národnostní otázky v SSSR

Druhá fáze řešení národnostní otázky v SSSR první fázi nijak nerozvíjela, ale naopak první fázi úplně popírala. Po vytvoření autonomních jednotek na etnickém základě totiž došlo

v SSSR k prudkému obratu a od konce 30. let 20. století se jakýkoli náznak na národnostní specifika začal označovat jako *nacionalistická úchylka*, za kterou byla popravena celá řada nejvyšších sovětských funkcionářů stojících v čele autonomních národnostních jednotek. Zároveň ve 30. letech došlo k rušení národnostních okresů i národnostních *selsovětů*.

To, že stalinská teorie řešení národnostní otázky byla plná rozporů a vlastního protirečení, Stalinovi nijak nevadilo. Asi nejlépe to vyjádřil ve svém projevu, který lze zhruba shrnout tak, že když nastoluje a řeší národnostní otázku buržoazie, je to nesprávné, pokud se jedná o sovětskou vládu, pak problém řeší správně [Stalin 1925].

Teprve po Stalinově smrti začali sovětsští vědci vypracovávat nové teoretické koncepty etnicity. Tato změna přístupu k etnickému původu měla jasný politický kontext. Padesátá léta v SSSR byla arénou pro politickou liberalizaci, při které se zástupci většiny sovětských republik snažili zvýšit svou autonomii.

Zatímco na začátku třicátých let minulého století máme ve Střední Asii dokladované rychlé a umělé vytváření nové národní identity, od konce padesátých let docházelo k prosazování koncepce nadnárodní sovětské identity. V SSSR se pro etnické skupiny používal výraz *etnos*, který byl ve 20. letech 20. století zaveden Sergejem M. Širokogorovem. Nejvyšší podíl měl ovšem na zavedení tohoto pojmu Julian V. Bromlej. Podle Bromleje [1983: 212, 294, 338] se *etnos* mění podle geografických podmínek a je zásadně ovlivňován tím, zda se etnické procesy formují v kapitalistických či socialistických podmínkách. Sovětský národ byl považován za specifický *etnos*, protože na rozdíl od jiných národů (*etnosů*) nebyl vytvořen specifickými tradicemi, jazykem nebo historickým vědomím. Sovětská identita byla původně spojena se sovětským státem, sovětskou ideologií a sovětským patriotismem (vytvořením sovětského člověka) a nižší vrstvou identity tedy mohla zahrnovat etnickou identitu.

V osmdesátých letech se objevilo několik teorií týkajících se etnicity, které byly do jisté míry pro sovětskou školu šokující. Například práce Erika Hobsbawma a Terence Rangera [1983] se zavedením pojmů „ vynalézané tradice“ (invention of tradition) zcela odporovaly sovětskému chápání národa – i když sovětský režim při vytváření nových tradic byl sám velmi aktivní. Další důležitou prací v oblasti etnicity, která byla v příkré opozici vůči sovětskému chápání národa, byla „imaginární společenství“ (imagined communities) Benedicta Andersona. Anderson [1983] zdůrazňoval nestálost společenství, což uplatňoval i na pojetí etnické skupiny a národa. Ačkoli tyto práce měly obrovský dopad na chápání etnického původu na Západě, vědecká debata v SSSR je do značné míry ignorovala. Na rozdíly mezi západními a sovětskými vědci ohledně definice státní příslušnosti poukazyval na začátku 90. let John Comaroff [1991]. Tvrdil, že obě skupiny vědců se zabývají stejnými problémy, jako například vysvětlováním etnických konfliktů, ale podle něj hlavní rozdíl mezi západními a sovětskými vědci spočívá v jejich chápání národnosti. Pro sovětské badatele byla národnost typickým primordialistickým pojmem, protože národy mají od nepaměti svou vlastní identitu a jejich vývoj probíhá podle podobných historických schémat.

Tato koncepce se udržela i v postsovětských středoasijských republikách, když se jejich představitelé snažili zajistit vedoucí úlohu ve státě pro příslušníky titulárních národností. V tomto ohledu jsou metody středoasijských režimů pozoruhodně konzistentní s metodami sovětské éry. Mnoho prezidentů středoasijských republik začalo mluvit z hlediska nezávislosti o *dosazežení tisícileté touhy národů*. Je zde preferovaná primordialistická koncepce národa spolu s odkazy na sovětské historiky dvacátých a třicátých let (např. Vasilij

V. Bartold [1927]), kteří vytvářeli slavnou historii středoasijských národů (odpovídajícím tehdy nově založeným svazovým republikám).

Přestože sovětské ústavy deklarovaly rovnoprávnost všech národů SSSR a garantovaly jim možnost používat svůj rodný jazyk, skutečná situace byla jiná. Vytvoření národních svazových republik sice národnostní otázku řešilo, ale často jen u titulární národnosti. Tato politická a kulturní kampaň 20. a 30. let označovaná jako *korenizacija* ovšem nutně vedla k tomu, že se příslušníci určitých národů stávali občany nižší kategorie. To mohlo postihnout i příslušníky „prestižních“ národů, pokud žili na území jiné svazové republiky. Národy, které na území SSSR neměly žádnou autonomní jednotku, pak byly odkázány na často svévolný přístup představitelů konkrétní svazové republiky. I v dobách SSSR se objevovala nacionalistická hesla (například *Kazachstán Kazachům*). Na konci 80. let 20. století žilo v SSSR více než 5 milionů osob, jejichž národnost nebyla zahrnuta mezi *národy* SSSR, protože se jejich národní stát nacházel mimo SSSR, případně většina příslušníků tohoto národa žila mimo SSSR (Němci, Poláci, Korejci, Bulhaři, Řekové, Ujguři, Maďaři, Rumuni, Kurdové, Turci, Finové, Dunganí, Peršané, Asyřané, Belúdzové, Češi, Slováci a Chalcha-Mongolové) [Češko: 3–15]. Situace Ujgurů v SSSR byla v tomto ohledu ještě složitější, protože Ujguři nedisponovali vůbec žádným státem a náhled na ně velmi těsně souvisel s aktuální politikou SSSR vůči Číně.

Vznik nových národů ve Střední Asii

Situace v SSSR ve dvacátých a třicátých letech při řešení první fáze národnostní otázky se mohla zvenčí jevit jako velkorysá nabídka podpory málo početných národů v jejich kulturním rozvoji prostřednictvím politické autonomie. V první fázi řešení národnostní otázky docházelo ke vzniku řady národnostních jednotek s různou mírou autonomie (od národnostních obcí – *selsovětů* přes autonomní národnostní okresy a oblasti až k národním svazovým republikám).

Skutečnost ovšem byla často značně odlišná, protože etnicko-demografické procesy ve 20. a 30. letech v SSSR vedly k preferenci pouze vybraných národů. Souběžně probíhala razantní a řízená asimilace národů ostatních, které byly politickým rozhodnutím označeny jako nepreferované a nežádoucí. Například Kazaši, Uzbeci a Ázerbájdžánci ve 30. letech intenzivně asimilovali menší muslimské národy, které žily v jejich blízkosti [Maksudov 1999: 763–796].

Vytváření hranic mělo dávat důraz na národnostní specifika, ekonomické zájmy i snazší administrativní správu. Proces vytváření hranic svazových republik ve Střední Asii zakončený až v polovině 30. let však nesplňoval z této trojice téměř nic. S odstupem času se naopak může jevit tehdejší vytváření hranic jako snaha co nejvíce nově vzniklé svazové republiky oslabit: Uzbekistán, Kyrgyzstán i Tádžikistán získal vytvořením nových hranic velmi výrazný prvek nestability prostřednictvím početných etnických menšin. [Kokaisl 2018: 430–432]

Statistické údaje ze sčítání obyvatel ukazují, že o přirozené etnogenezi středoasijských národů se v počátcích sovětské vlády rozhodně nejednalo. V době, kdy na území středoasijského Turkestánu existovala Turkestánská autonomní republika, se počítalo pro celou oblast s jednotným národem i jazykem (v ústavě SSSR z roku 1924 označovaném v Hlavě V. jako turko-tatarským).

Po opuštění konceptu jednoho turko-tatarského národa v sovětské Střední Asii začaly vznikat pod taktovkou moskevského vedení národy nové. Například při vytváření uzbekého národa při vzniku Uzbeké SSR se počítalo pouze s Uzbeky, ale ne do té doby mnohem početnějšími Sarty. I v ruských sčítáních obyvatelstva před VŘSR byli Sartové uváděni na prvním místě. Protože šlo o usedlé obyvatelstvo, nemohli se pochlubit takovými vojenskými úspěchy (např. jako opora Tamerlánova vojska) jako Uzbeci (blíže ke kulturním projevům spojeným s usedlou tradicí obyvatel Uzbekistánu, viz např. Andrea Štolfová [2014], Shukurov – Maitah – Smutka [2016]). Při sčítání obyvatel v roce 1926 ze zhruba 1,5 miliónů Sartů (z předchozího sčítání) nezůstal ve statistikách náhle ani jeden. Sartům bylo spolu s dalšími turkeštánskými etnickými skupinami (např. Kurama) přiděleno označení *Uzbek* a stali se součástí nového uzbekého národa.

Ujguři

Označení a původ Ujgurů

Etnonymum Ujgur má starobylý původ, ovšem zhruba do 19. století se používalo pouze pro etnické skupiny žijící v minulosti. Informace o Ujgurech mnohdy odrážely pouhé domněnky autorů. Tak ruský vojenský činitel (a turkeštánský generální gubernátor) Alexej N. Kuropatkin [1877] ve svém historickém popisu Kašgarie ztotožňuje starověké Ujgury a Huny, podle Pavla Papáčka [1907: 149] jiní badatelé zase kladli rovnítko mezi Ujgury a Ugry, a Ujguři tak měli být příbuzní ugrofinským národům.

Přestože zmínky o Ujgurech máme z čínských pramenů už od 4. století n. l. (budeme-li ztotožňovat Huny a Ujgury, pak se dostaneme do ještě vzdálenější minulosti) a například od perského historika Rašida-ad-Dína z přelomu 13. a 14. století, jejich obsah mnoho badatelů, např. Vasilij V. Radlov [1893: 116], zpochybňuje a označuje za lidové podání mající do značné míry legendický charakter.

Brockhaus-Efronova encyklopedie Ujgury popisuje jako východoturecký národ zmiňovaný v čínských letopisech ve 4. století našeho letopočtu. Nyní (přelom 19. a 20. století) podle zmíněné encyklopedie řada tureckých národů používá označení Ujgur k pojmenování oddělených rodů. Jako označení samostatného etnika se etnonymum Ujgur používá jen na hranici Tibetu: mongolojazyční Kara Ujgurové a turkojazyční Saryg Ujgurové [Enciklopedičeskij slovar' 1890–1907].

Český Ottův slovník naučný (rovněž z přelomu 19. a 20. století) vidí Ujgury jako zaniklý národ, který dal vzniknout například Uzbekům: „Uzbekové jsou větve tureckého kmene Ujgurů, který se úplně rozdrobil a splýnul s jinými národy. V posledních dobách užívá se názvu Uzbeků pro kočovníky vůbec, kdežto obyvatelé měst se označují Sartové. Uzbekům nejbliže příbuzní jsou Kašgarci sídlící v čínském Východním Turkeštánu“ [Ottův slovník naučný 1907].

Owen Lattimore [1973: 233–242], který navštívil Čínu v roce 1927, dále po skončení 2. světové války a pak v roce 1972, uvádí, že Ujguři byli označováni ruskými cestovateli jako Sartové – tak ostatně označovali veškeré usedlé turkické obyvatelstvo Střední Asie. Zároveň si všimá, že ještě po 2. světové válce se tito turkičtí obyvatelé na území Číny neoznačovali jako Ujguři, ale prostřednictvím oázy, z které pocházeli – Kašgarci nebo Turfanci.

Na území carského Ruska, právě do oblasti ruského Turkestánu, toto turkické muslimské obyvatelstvo přicházelo z oblasti dnešní Číny (Sin-ťiang) společně s dalšími národnostními skupinami, které v ruském Turkestánu hledaly bezpečnější život. Jejich migrace na území dnešních středoasijských republik byla přímým důsledkem řady povstání proti čínské vládě.

Území Sin-ťiangu nebylo dříve politicky ani kulturně jednotné. Severní část (Džungarie) byla spíše osídlena mongoljazyčnými kočovníky a byl zde rozšířený tibetský buddhismus. V jižní části v oblasti Tarimské pánve žilo spíše usedlé turkojazyčné muslimské obyvatelstvo. Tato oblast se označovala jako Altišahr (šest měst, jejich výčet není vždy stejný) nebo Kašgarie.

V polovině 18. století získala Čína nad oběma oblastmi přímou správu. Kuropatkin v této souvislosti zmiňuje v Džungarii masakr přibližně 1 milionu osob. Zároveň začínají velké přesuny obyvatel: Číňané zřizují v oblasti vojenské posádky z mongolských rodů a zvou do oblasti chudé Číňany. Zároveň v tomto období podle Alexeje Kuropatkina [1877] přichází do Džungarie čínští muslimové, Dunganí.

Proti čínské správě probíhala celá řada povstání, která byla, přes občasné dílčí úspěchy, vždy potlačena a velké množství obyvatel muselo opustit své domovy. Ve 20. letech 19. století po potlačení povstání Džangir-hodži přicházelo do carského Ruska obrovské množství Kašgarců, kteří se označovali etnonymem *Taglyk* – horalé. Ti osidlovali především Ferganskou oblast – Čokan Valichanov [1985: 11–12] uvádí 70 tis. rodin a s další emigrací dosáhl jejich počet 300 tisíc.

Povstání muslimského obyvatelstva proti čínské vládě probíhalo i mimo hranice dnešního Sin-ťiangu. O likvidaci povstání Dunganů v Kan-su v letech 1862–1869 píše Nikolaj Převalskij, který oblast navštívil po deseti letech: „Pamětníci nám vyprávěli, že když se Číňané unavili při zabíjení lidí zbraněmi, sebrali dav mužů, žen a dětí a pak tyto nešťastníky odvedli do hor, kde je shazovali do propastí. Říkali, že zabili nejméně 10 000 lidí. Milost dostali pouze ti povstalci, kteří odmítli islám a přijali nové náboženství, buddhismus. Mnoho Dunganů uprchlo na západ ke svým souvěrcům“ [Převalskij 1946: 232].

Vznik nezávislého Ilijského sultanátu (1864–1871) je zároveň i dokladem toho, že boje neprobíhaly pouze mezi obyvatelstvem Východního Turkestánu a Čínou, ale velmi často i mezi místním obyvatelstvem navzájem.

Ruská armáda neklidu v čínské provincii využila a v roce 1871 ji obsadila pod zámkou ochrany sultanátu před Číňany. Na základě dohod mezi ruskou a čínskou vládou z 24. února 1881 bylo v Petrohradě stanoveno, že svrchovanost nad územím opět převezmou Číňané, zato se Tarančí (označení pro usedlé turkojazyčné muslimské obyvatelstvo původem z Číny, později občas označovaní jako ilijští Ujguři) a Dunganí mohou do roka vystěhovat na území Ruska, kde přijmou ruské poddanství. Ruská vláda chtěla přesídlenci ekonomicky posílit pohraniční oblasti a naopak oslabit čínskou stranu. Tarančů se přestěhovaly celé vesnice, což vedlo k jejich kompaktnímu osídlení. Další vlna přistěhovalců z Číny pak přišla do Střední Asie v souvislosti s povstáním na začátku 20. století.

Jednotné označení etnonymem Ujgur pro dříve oddělené skupiny především Kašgarců a Tarančinců (obyvatel údolí řeky Ili, do kterého byli od Číňanů v 2. polovině 18. století přesídlení z východního Turkestánu a později přešli na ruské území v Semirečenské oblasti) se objevuje až v roce 1921, kdy je vytvořila skupina národních ujgurských představitelů v Taškentu [Wixman 1984: 206].

Podobně jako u některých dalších středoasijských národů se etnonymum Ujgur poprvé objevuje až při sovětském sčítání v roce 1926. Statistiky carského Ruska při sčítání obyvatel v roce 1897 ujugurskou národnost neuvádí, ale pouze národnost Tarančů (56 469 osob) a Kašgarců (14 938 osob). Příslušníci obou těchto národností žili v carském Rusku výhradně na území Střední Asie.

Oč méně máme spolehlivých údajů, nakolik můžeme etnonymum používané v minulosti aplikovat na etnickou skupinu Ujgurů žijící v současnosti, o to více je možné využít různých historických náhledů politicky. Jakmile došlo v SSSR ve 20. letech 20. století k uznání ujugurské národnosti, začalo docházet k jejímu ideologickému využívání [Kamalov 2006: 4]. Jednotná ujugurská národnost byla vyhlášena na konferenci konané z iniciativy státních představitelů SSSR, které se účastnili představitelé sjednocené ujugurské inteligence z Turkestánské ASSR i ze Sin-tiangu. Bylo rozhodnuto oficiálně používat vlastní jméno ujugurského národa jako celostátní. V roce 1923 pak na mimořádném zasedání přijalo vedení středoasijských komunistů (Sredněaziatskoje bjuro CK RKPb) zvláštní rezoluci o používání etnonyma Ujgur [Chošamberdy 2007: 355].

Protože marxistická ideologie předkládaná Stalinem považovala jazyk za hlavní atribut národnosti, docházelo v SSSR v první fázi k zakládání ujugurských škol a vytváření učebních pomůcek pro výuku v ujugurštině. Tato péče o národnostní menšiny se netýkala jen Ujgurů, ale i celé řady národnostních menšin (např. Belúdzové na území Turkmenské SSR byli prvními Belúdzí, kteří se učili číst a psát ve své řeči). Důraz na jazyk měl i další důvod – prostřednictvím jeho nové kodifikace a zvyšování gramotnosti obyvatel docházelo i k šíření ideologických spisů mezi širší vrstvy obyvatel. Vzhledem k obecné obtížnosti objektivního stanovení míry vzdělanosti [Kolman – Rymešová – Michálek 2012] pak mohlo být vzdělávání používáno mnohem více jako nástroj propagandy: skutečné znalosti byly až druhotné, prvotní bylo ideologické ovlivnění.

Jednotlivé „ujgurské“ národnosti byly ve Střední Asii rozmístěné značně nerovnoměrně: v roce 1926 žilo nejvíce Kašgarců (57 %) na území (Kara)Kirgizské ASSR, nejvíce Tarančinců (98 %) žilo v Kazašské (oficiálně označované jako Kirgizské) ASSR a nejvíce Ujgurů žilo v Uzbeké SSR (75 %). Rozdíl mezi těmito národnostmi byl i v podílu městského a venkovského obyvatelstva – Ujguři žili téměř výhradně na vesnicích (93 %) podobně jako Taranči (80 %), zatímco u Kašgarců byl poměr téměř vyrovnaný – 55 % na venkově a 45 % ve městech. Na území dnešního Kyrgyzstánu byli ze třech „ujgurských“ národností v roce 1926 nejpočetnější Kašgarci (7467) následovaní Taranči (723), zatímco Ujgurů bylo pouhých 73. Obyvatelstvo Kirgizské ASSR bylo z 88 % negramotné, u Kašgarců byla míra negramotnosti ještě vyšší: 94 % [Vsesojuznaja perepis' naselenija... 1928]. Už při dalším sčítání obyvatel v roce 1939 národnost Tarančů a Kašgarců mizí a místo ní se objevuje pouze etnonymum Ujguři.

V rámci budování autonomních správních jednotek na národnostním základě získali v SSSR i Ujguři vlastní autonomii. V první polovině 20. let vznikly ujugurské selsověty na území dnešního Uzbekistánu a v roce 1934 získali Ujguři dva autonomní národnostní okresy na území dnešního Kazachstánu: ujugurský (Čundža) a čilický (Čilik) v almatinské oblasti. Na území dnešního Kyrgyzstánu ujugurské samosprávné jednotky nevznikly žádné, přesto ale jak v severní, tak i v jižní části země byly zakládány ujugurské školy.¹

¹ Respondent z jižního Kyrgyzstánu, člen ujugurského spolku. Terénní výzkum, květen 2016.

V souvislosti se změnou národnostní politiky SSSR ve 30. letech byly všechny ujgurské kulturní a vzdělávací střediska na území dnešního Kyrgyzstánu uzavřeny, včetně ujgurských škol ve městech Frunze, Převalsk, Tokmok, Džalalabád a Oš. Totéž se týkalo Ujgurů v ostatních středoasijských republikách.²

Vzhledem k dalšímu pokračování povstání obyvatel (různých národností) na území Východního Turkestánu proti čínské vládě (v letech 1931–1934 a v roce 1937) se podpora ujgurštiny a ujgurské kultury v SSSR stávala stále více politickou otázkou. Tato povstání na území Číny (později označovaná jako národní) a následně vzniklá 1. Východo-Turkestánská republika (na méně než 10 % území dnešního Sin-ťiang) byla ovšem likvidována spojenými sovětsko-čínskými vojsky. Za zmínku možná stojí, že se do názvu této republiky nedostalo slovo *ujgurská*, protože převážily snahy zastánců panturkistického hnutí, aby nedocházelo k roztržiténosti turkického obyvatelstva mezi nové národy.

Přestože podle mnohých autorů tento stát ve většině ohledů fakticky nefungoval (územní omezení pouze na město Kašgar a okolí, slabá ekonomika spojená s inflací, mezinárodní izolace kvůli zaměření jak protičínskému, tak i protisovětskému – zastání nenašel ani ve vlivných muslimských zemích). Připomínka jeho existence se později stala významnou součástí ujgurského národního hnutí, zatímco Čína se zmínky o jeho existenci snažila ignorovat [*Klimeš 2015: 123–124*].

Sovětský svaz se snažil udržovat svůj vliv v Sin-ťiang) i během vyhlášení 2. Východo-Turkestánské republiky v roce 1944, tentokrát na území čínských prefektur Ili, Tarbagataj a Altaj. Těto republice poskytoval SSSR zpočátku jak vojenskou a ekonomickou pomoc, tak i ideologické zázemí. Vznik Čínské lidové republiky a zánik 2. Východo-Turkestánské republiky (za vydatné pomoci SSSR) pak vedl k určitému poklesu podpory ujgurských studií v SSSR, které se realizovaly především v Kazašské SSR.

Na konci 50. let 20. století probíhala v Číně (i v Sin-ťiang) politika „velkého skoku“ a vytváření vesnických „komun“, což mělo pro obyvatele ještě strašlivější následky než tragická kolektivizace na přelomu 20. a 30. let v SSSR [*Kokaisl 2013: 127–128*]. Během září a října 1958 docházelo ke slučování družstev do komun, které byly vytvořeny jako polovojenské jednotky. Soukromý majetek téměř neexistoval, vše včetně nádobí bylo ve vlastnictví komun. Otročká práce a hlad způsobil smrt stovek tisíc lidí. V této době ústřední vláda začala přesídlvat do Sin-ťiang) čínské rolníky z vnitrozemí Číny, zatímco místní obyvatelé stěhovala do pouštních oblastí. Mnoho Ujgurů bylo obviněno z nacionalismu, a proto zhruba 200 tisíc obyvatel Východního Turkestánu emigrovalo do SSSR. Průměrný roční přírůstek ujgurského obyvatelstva v Kirgizské SSR v období let 1959–1970 činil 7,35 %.

V tomto období docházelo v SSSR k výraznému rozvoji projevů ujgurské kultury – nejen v Kazašské SSR, kde Ujgurů žilo nejvíce, ale i v Kyrgyzstánu. Podle ujgurských respondentů v Kyrgyzstánu byla tato vlna uprchlíků z Číny pro kulturu kyrgyzských Ujgurů, kteří v SSSR žili už více generací, významným přínosem. Došlo k obnovování znalosti ujgurského jazyka i typických zvyků. Nově přichozí Ujguri se ovšem museli vypořádat se zcela odlišnými podmínkami i s tím, že neuměli kyrgyzsky, kazašsky, ani rusky, a navíc většina z nich neměla vyšší vzdělání. Rozdíly se podařilo setřít zhruba během jedné generace, i když doposud někteří kyrgyzští Ujguri nepovažují vyšší vzdělání za

² Respondent ze severního Kyrgyzstánu, člen ujgurského spolku. Terénní výzkum, srpen 2017.

příliš pozitivní hodnotu a raději upřednostňují zaměstnání například v oblasti podnikání, obchodu a v restauracích. Přesto se mezi Ujgury objevila řada vědců i kulturních činitelů.³

Současné počty Ujgurů

Podobně jako u dalších etnických skupin bývá někdy velkým problémem určit počet příslušníků národa, protože v různých zemích se pro etnickou příslušnost používají různá kritéria. Navíc v zemích, kde je daná etnická skupina perzekuována, bývají ze strany úřadů snahy uvádět počet příslušníků menší. Národnostní spolky pak mívají naopak tendenci zahrnovat mezi příslušníky vlastní skupiny i ty, kteří by mohli mít pouze společný etnický původ, ale často se už částečně nebo zcela asimilovali.

Podle organizace *Joshua project* studující rozšíření jazyků světa a náboženskou příslušnost je celosvětový počet Ujgurů kolem 12 milionů. Nejvíce jich žije v Číně (11 682 000; 96,8 % celosvětového počtu Ujgurů), dále v Kazachstánu (255 000; 2,1 %), Kyrgyzstánu (55 000; 0,5 %), Uzbekistánu (47 000; 0,4 %) a na ostatní státy připadá 29 600 Ujgurů (0,2 %) [*Uyghur 2019*].

V Číně žijí Ujguri především v oblasti Sin-ťiang, v Kazachstánu žije nejvíce Ujgurů v Alma-Atě a Almatinské oblasti, v Kyrgyzstánu v Ošské a Čujské oblasti (včetně hlavního města Biškeku), v Uzbekistánu pak ve Ferganské nížině (Andižanská oblast) a v Taškentské oblasti.

Další prestižní organizace *SIL International* zabývající se studiem jazyků uvádí počet Ujgurů nižší (10,4 mil.), ale v jejích statistikách se objevují zjevně nerealistické počty Ujgurů např. v Mongolsku (12 000) [*Simons – Fennig 2017*], což neodpovídá údajům z mongolského oficiálního sčítání obyvatel [*Chün am... 2011*], kde ujugurská národnost vůbec nefiguruje. Naopak v údajích *SIL International* vůbec není zmíněn Kyrgyzstán a Uzbekistán jako země s významnou ujugurskou menšinou. Většina statistik rovněž nezohledňuje i skupinu Ujgurů žijící v emigraci (Turecko, Střední východ, státy Beneluxu, Německo, USA).

Předchozí krátký historický exkurz a aktuální statistiky počtu Ujgurů ukazují, že současné etnikum Ujgurů je velice dobře etablované: Ujguri se celkem jednoznačně vyhraňují vůči okolním etnikům a ve všech ohledech naprosto jednoznačně splňují kritéria národa. Je pozoruhodné, že k vytvoření tohoto etnika došlo v relativně krátké době trvající zhruba jednu generaci. Státním zásahem v SSSR bylo rozhodnuto o vzniku nového národa, prostřednictvím vytvořených historických konstruktů došlo k navázání na starobylé etnikum se stejným názvem, čímž se nový národ podařilo ukotvit i historicky.

Postup byl obdobný jako v případě vytváření dalších „sovětských“ národů (například Uzbeků) – jednoznačná podpora nového národa a jednorázová totální asimilace okolních etnik. Koncept jednotlivého ujugurského národa pak převzala ze SSSR po 2. světové válce jak Čína, tak i představitelé hnutí bojující proti čínské správě Sin-ťiang. Z poměrně značně diferencovaných etnických a geografických skupin vznikla jednotná skupina Ujgurů, uznávaná oběma protichůdnými stranami (čínskou vládou i představiteli ujugurského hnutí, kteří opustili panturkistickou ideu).

Na tomto místě můžeme provést srovnání s dalšími pokusy o vytvoření nového jednotného národa, které ovšem byly neúspěšné. Z Evropy je možné jmenovat Belgie, kde přes

³ Respondent ze severního Kyrgyzstánu, člen ujugurského spolku. Terénní výzkum, září 2013.

státně-politickou podporu jednotné belgické etnické identity došlo ke zhroutilí konceptu jednotného belgického národa. I další podobné projekty, které při tvorbě etnicity příliš akcentovaly stát a naopak potlačovaly další historické, politické, společenské a kulturní podmínky, byly neúspěšné. Zde je možné zmínit koncept jednotného československého národa z 20. let 20. století (ke kterému byl vytvořený československý jazyk, docházelo k podpoře vzniku národní československé církve...), podobně (byť s některými odchylkami) byl realizován koncept jugoslavismu. Sem zapadá i výše zmiňovaný koncept sovětského národa. Ano, velká část sovětského obyvatelstva se po dlouhá léta identifikovala se sovětskou kulturou, v rámci které příslušnost k „původnímu“ národu nebo geografickému místu byla až druhotná. To vyjadřovala například kdysi velmi populární píseň: *Moje adresa není dům ani ulice, moje adresa je Sovětský svaz*.

Tyto identifikace ale byly až příliš těsně svázané pouze s konkrétním státním útvarem: jakmile došlo k zániku státu, zanikla i předchozí státně-etnická identita. Je tedy důležité, co bylo dříve: pokud došlo k vytvoření vědomí etnické identity dříve a stát vznikl později, etnickou identitu vytvoření státu posílilo. Pokud vznikl nejprve stát (například SSSR) a teprve od něj se odvozovala (sovětská) etnicita, pak byla víceméně vázaná pouze na existenci tohoto státu a s jeho zánikem zanikl i *sovětský národ*, přestože se můžeme setkat s pojmy *přetrvávání sovětského myšlení, sovětského způsobu života*.

Ukazuje se tedy, že existence stabilních etnik je sice velmi závislá na míře státních zásahů, ale pokud dochází k odvozování etnicity přímo prostřednictvím konkrétního státu, jedná se o etnické povědomí značně nestálé. Jako mnohem stabilnější prvek při odvozování etnické identity se jeví historické povědomí, byť by bylo založené na někdy až neuvěřitelných historických konstruktech podobajících se mnohem více mýtům, než doložitelné historii.

Ujguři v Kyrgyzstánu

Kyrgyzští Ujguři jsou velmi dobrým příkladem variability jednoho etnika a na jejich příkladu je možné ukázat i další vlivy formující etnickou identitu. Kyrgyzská sovětská socialistická republika vznikla v roce 1936, ale byla kulturně rozdělena na dvě velmi odlišné oblasti – sever a jih. Toto rozdělení se nepodařilo zahladit ani v sovětském období, ani v samostatném Kyrgyzstánu. Zatímco sever země měl podstatně blíže k ruské kultuře i přijímání ruského jazyka, jih země byl mnohem tradičnější se silným vlivem kultury usedlých zemědělců a uzbečtiny jako převládajícího jazyka. Rozdělení země se neprojevovalo jen na titulárním kyrgyzském etniku, ale i na národnostních menšinách.

Turkojazyčné muslimské obyvatelstvo ze na území Kyrgyzstánu dostávalo ze Sin-ťiangy podobně jako do dalších středoasijských republik; v případě první vlny příchodích se jednalo ještě o carské Rusko. Příchodem Ujgurů na území dnešního Kyrgyzstánu v různých dobách vznikly i poměrně výrazně orientované skupiny podle používaného písma. Nejstarší generace Ujgurů (ale i Ujguři, kteří přišli do SSSR v 50. a 60. letech) používaly arabské písmo, jehož prostřednictvím byly mnohem více propojeny s kulturní oblastí Sin-ťiangy, a zároveň do značné míry izolovány od ruské a evropské kultury. To bylo jednou z hlavních příčin, proč především tito Ujguři zastávali na území dnešního Kyrgyzstánu velmi málo kvalifikovaná místa. Podobná situace byla i v Kazachstánu. Ujguři, kteří používali azbuku (kromě mladé generace Ujgurů se mohlo jednat i o starší generace,

kteří získaly sovětské vzdělání po zavedení azbuky) měli mnohem blíže k evropské kultuře. Prostřednictvím písma zároveň došlo k velmi výraznému kulturnímu dělení sovětských a čínských Ujgurů [Ibragimov – Baudinova 2008].

V Kyrgyzstánu se počet Ujgurů dlouhodobě zvyšuje – v posledních letech dosahuje roční přírůstek přes 2 %. Tento trend se týká i dalších turkických národů na území Kyrgyzstánu, které mají nadprůměrný přirozený přírůstek (Turkmeni, Turci, Kyrgyzové, Uzbeki). Z turkických národů výjimku tvoří pouze Tataři, jejichž počet se ve srovnání s rokem 1989 snížil na méně než polovinu.

Současné oficiální statistiky počtu Ujgurů v Kyrgyzstánu je možné považovat za spolehlivé, protože v tomto ohledu Kyrgyzstán není zemí, která by záměrně zkreslovala počty příslušníků národnostních skupin. Přesto někdy s těmito počty někteří představitelé ujgurských spolků nesouhlasí – skutečný počet Ujgurů považují za mnohem vyšší – a poukazují na obtížnost určit přesný počet Ujgurů. V Ošské oblasti je celá řada rodin, kde jeden z rodičů je Ujgur a druhý Uzbek. I když se národnost předává nejčastěji po otci, jsou velmi časté i případy, kdy například nejstarší syn má v dokumentech zapsanou ujgurskou národnost, zatímco mladší bratr uzbeckou.

Uzbekizace v jižním Kyrgyzstánu

Území dnešního jižního Kyrgyzstánu bylo dříve velice specifickou oblastí, mísilo se zde obyvatelstvo nejrůznějších etnik s velkým množstvím jazyků i náboženské diferencovanosti. Tato oblast bývala oprávněně po mnoho staletí nazývána Babylónem Střední Asie.

V sovětském období se specifčnost tohoto území projevovala například ve vzdělávání. Přestože se jednalo v sovětských dobách o oblast, která byla oficiálně kyrgyzská a nejpočetnější etnická skupina Uzbeků zde nedisponovala žádnou autonomií, došlo k paradoxní situaci, protože školství zde nebylo v kyrgyzštině, ale pouze v ruštině a uzbečtině. Když nedisponovali školami ani příslušníci titulární národnosti (Kyrgyzové), nemohli očekávat školství ve svém jazyce ani příslušníci dalších menšin. Ujguři se tedy ve školách neučili ani ujgurský jazyk, ani neměli k dispozici předměty, v nichž by se mohli seznamovat s národní historií nebo ujgurskými specifiky. Celá řada osob s ujgurskými předky se považuje za Uzbeky, protože nepoužívá ujgurštinu a ztotožňuje se s uzbeckou kulturou.

Počátek uzbekizace Ujgurů v jižním Kyrgyzstánu je záležitostí už 20. století. Podle slov ujgurských respondentů bylo hlavní událostí spojenou s uzbekizací založení Uzbeké SSR v roce 1924. Většina turkojazyčných obyvatel jižního Kyrgyzstánu hovořila čagatajským dialektem, ale velice důležitou se stávala zapisovaná národnost v dokladech, která měla velice odlišnou prestiž. Uzbecká národnost jakožto prestižní nebyla jen v Uzbeké SSR, ale právě i v jižním Kyrgyzstánu, kde kromě slovanského obyvatelstva většina vzdělanců nebo vedoucích pracovníků byli Uzbeki (dříve často označovaní jako Sartové). Uzbecká skupina ovšem nebyla nijak výrazně uzavřená. Ujgurští respondenti uváděli, že naopak docházelo k přesvědčování a k nátlaku ze strany úřednického aparátu na příslušníky menšinových národů, aby se zapsali jako Uzbeki, což mnozí Ujguři prováděli. Tím si zajišťovali stranický i kariérní postup, mohli se dostat na vyšší stranické a společenské příčky. Na druhou stranu občanský průkaz se zapsanou ujgurskou národností působil často naprosto opačně. V pozdějších dobách mohla být u Ujgurů důvodem k zapsání uzbecké národnosti i naděje, že se tak vyhnou politickým represím – mnoho

sovětských Ujgurů bylo totiž ve 30. letech popraveno za účast nebo pouhé sympatie (skutečné i domnělé) k ujgurskému povstání na území Číny, které SSSR pomáhal likvidovat.

Respondenti z jižního Kyrgyzstánu uváděli jako příklad své příbuzné, kteří přes oddanost komunistické straně sympatizovali s obrozením ujgurského národa nebo ujgurské státnosti. Někteří z těchto aktivistů, kteří vedli korespondenci s ujgurskými aktivisty v Číně, si pak po roce 1945 stejně měnili národnost z ujgurské na uzbeckou. Přes stalinské represe a mnohaletá věznění (standardním obviněním bylo: odklon od stranického principu, zrada vlasti, snaha o vytvoření turkestánského státu), které sami zažili, často Stalina a jeho politiku vysoce oceňovali.

Ujguri žijící v jižním Kyrgyzstánu mají vlastní národnostní spolky, ale i podle samotných představitelů spolků vymizela jejich kulturní specifika, jimiž by se výrazněji odlišovali od svého okolí a ve většině ohledů se podobají Uzbekům – kromě povědomí o příslušnosti k ujgurské národnosti.

V jižním Kyrgyzstánu žije nejvíce Ujgurů v Ošské oblasti (11 181 osob, což je 23 % všech Ujgurů na území Kyrgyzstánu), a to především v rajoně Kara-Suu (93 % všech Ujgurů Ošské oblasti). Mezi významná specifika ujgurského osídlení patří to, že se jedná o obyvatelstvo venkovské – 94 % Ujgurů Ošské oblasti žije na vesnicích. Ujguri v Ošské oblasti zároveň patří k etnickým skupinám s podprůměrnou vzdělanostní strukturou (společně s Uzbeky, nebo Turky – vyššího vzdělání dosáhlo 4,4 % Ujgurů), naopak výrazně nadprůměrnou vzdělanostní strukturu mají Tataři a Rusové; podíl Kyrgyzů s vyšším vzděláním je lehce nadprůměrný [*Perepis' naselenija... 2010*].

V Džalalabádské oblasti žije 3271 Ujgurů (6,7 % všech Ujgurů v Kyrgyzstánu). I v této oblasti se jedná o převážně venkovské obyvatelstvo, ale zde už téměř třetina Ujgurů žije ve městech. Většina ujgurského obyvatelstva (59 %) udává jako svůj rodný jazyk ujurštinu. V Batkenské oblasti je podíl Ujgurů menší než 0,1 % obyvatel celé oblasti [*Perepis' naselenija... 2010*].

V případech smíšených manželství dochází k určité asimilaci, pokud se ujgurské ženy provdají za Kyrgyzy, je velmi časté, že manželova rodina na ně vyvíjí tlak, aby hovořily kyrgyzsky. Tyto ujgurské ženy mohou být hrdé na národní kulturní atributy Ujgurů (dějiny, kuchyně, tradice), ale nemají možnost je příliš prezentovat. Přesto v každodenním životě popisují stálou kombinaci různých kyrgyzských, uzbeckých a ujgurských kulturních prvků. V případech sňatků ujgurských mužů s uzbeckými nebo kyrgyzskými ženami je situace odlišná – pokud dává otec důraz na ujgurskou národnost, děti se považují automaticky za Ujgury, přestože vlivem výchovy matky přijímají celou řadu jiných zvyků včetně používání jazyka.

V používání ujgurského jazyka ovšem začíná i na jihu Kyrgyzstánu docházet k určitým změnám. Už údaje ze sčítání obyvatel v roce 2009 ukazují, že sice většina Ujgurů Ošské oblasti udává jako svůj první jazyk uzbecký, zároveň je to většina velmi těsná (52 %). Celých 45 % Ujgurů při tomto sčítání uvedlo jako svůj rodný jazyk ujurštinu. U Ujgurů v Ošské oblasti, kteří používají nějaký druhý jazyk, se jedná nejčastěji o kyrgyzštinu (41 %), ruštinu (29 %) a uzbečtinu (28 %) [*Perepis' naselenija... 2010*]. Řada obyvatel ovšem používá až pět jazyků, i když ne na stejné úrovni – ujurštinu, kyrgyzštinu, uzbečtinu, ruštinu, turečtinu.

Přestože zde nejsou žádné ujgurské školy, ujgurský jazyk občas ve veřejném prostoru zaznívá – jednou týdně vysílá soukromá televize v Oši televizní seriály dovezené z čínského

Východního Turkestánu, které jsou oblíbené nejen mezi místnímu Ujgury, ale i mezi většinovým obyvatelstvem.

I když je dnes etnonymum Ujgur používané zcela běžně jak samotnými Ujgury, tak i kyrgyzskými úřady. Stále je možné se setkat i s původním označením Kašgarci. Právě v jižním Kyrgyzstánu takto dodnes označují Ujgury příslušníci střední a starší generace.

Přestože hlavní vlny ujgurské migrace na území dnešního Kyrgyzstánu se datují do 19. a 20. století, podle místního podání obyvatel v Kašgar kišlaku, kde žije většina ujgurského obyvatelstva, se usuzuje na příchod Ujgurů do této oblasti už před 200 nebo 300 lety, což se ale i podle slov místních už nedá zjistit. Na základě úvah o místních názvech v okolí (chán Madyn) se někteří Ujguři domnívají, že ujgurské osídlení může být ještě výrazně starší. Samotný Kašgar kišlak ovšem nebyl národnostně homogenní ani v sovětských dobách – Rusové se sem dostali jako přesídlenci ve 20. letech 20. století. Podle vzpomínek ruských respondentů z 50. a 60. let 20. století prodavači na bazaru u Rusů vysoce oceňovali znalost uzbeckého jazyka; kdo hovořil uzbecky, mohl snáze dostat slevu.

Severní Kyrgyzstán

Přestože oproti jižnímu Kyrgyzstánu žije na severu země větší část Ujgurů ve městech, i v severním Kyrgyzstánu doposud zůstávají především venkovským obyvatelstvem – v Čujské oblasti žije na vesnicích přes 80 % Ujgurů, v jižním Kyrgyzstánu je tento podíl ještě vyšší. Už v sovětských dobách byl ovšem rozdíl mezi Ujgury ze severního a jižního Kyrgyzstánu v používání ujgurštiny. Pokud to politická situace dovolovala, dávali Ujguři ze severního Kyrgyzstánu velký důraz na školství v ujgurštině.

Důraz na jazykové vzdělávání v ujgurštině v severní části Kyrgyzstánu je patrný i ze statistik; v Čujské oblasti žije 15 276 Ujgurů (31 % z celého Kyrgyzstánu, nejvíce pak v syk-atinském a alamudunském rajonu). Z nich 93 % uvádí, že používá ujgurštinu jako první jazyk.

V hlavním městě Biškeku žije 13 380 Ujgurů (28 % všech kyrgyzských Ujgurů) a z nich má 90 % jako rodný jazyk ujgurštinu. Takto vysoká čísla jsou v ostrém kontrastu se situací v jižním Kyrgyzstánu. Dotaz na znalost ujgurského jazyka mezi respondenty v severním Kyrgyzstánu se často považuje za něco nepatřičného: „Samozřejmě, že mluvím ujgursky, vždyť jsem přece Ujgur!“ Další obrovský rozdíl oproti jižnímu Kyrgyzstánu je u těch Ujgurů, kteří ovládají více jazyků: 88 % z nich používá ruštinu.

Ještě v sovětských dobách (v roce 1989) vznikl v Biškeku ujgurský spolek Ittipak (Jednota) a v roce 1994 začal vydávat poprvé na území Kyrgyzstánu stejnojmenné noviny (v ujgurštině a ruštině). Hlavním cílem spolku je zachovávat a rozvíjet hlavní prvky ujgurské kultury – jazyk, náboženství, folklor, tradice a zvyky. Pokud jde o vzdělávání, společnost se snaží o otevření tříd pro volitelné studium ujgurského jazyka ve školách v obcích: Lebedinovka (Alamedinskij rajon), Komsomolsk (Sokuluk), Ken-Bulun, Ala-Too a ve škole №53 v Biškeku. Zároveň v těchto školách zajišťuje ujgurské učebnice.

Jazyk není jediným atributem ujgurské kultury, ale kromě povědomí o historické jednotě Ujgurů je velmi významným prvkem ujgurská kuchyně, vysoce oceňovaná i příslušníky dalších etnik.

Srovnání situace Ujgurů v severním a jižním Kyrgyzstánu ukazuje, že vliv státu a jednotné státní politiky má na etnické projevy sice značný vliv, ale při stanovování míry vlivu

státních zásahů je třeba zohlednit i lokální specifika. Těmi pro kyrgyzské Ujgury byla především okolní etnika, zatímco na jihu země docházelo k masivní uzbekizaci podporované místními uzbekými představiteli, na severu země zůstalo mezi Ujgury zcela běžné používání ujgurského jazyka.

Shrnutí

Na příkladu Ujgurů je patrné, že při etnogenezi tohoto národa měly státní zásahy obrovský vliv. Nejprve SSSR rozhodl o vytvoření ujgurské národnosti, čímž zanikly dosavadní národnosti Kašgarců a Tarančů. Během poměrně krátké doby byl tento koncept (vytvoření jednotného ujgurského národa) přijatý většinou dřívějších samostatných etnických skupin. Často se u nich nejednalo o etnické povědomí nijak silné, protože bylo vázané na geografickou oblast, ze které pocházeli.

Sovětská národnostní politika dokázala v praxi mistrně propojit dva protichůdné přístupy – primordialismus a konstruktivismus. Národ byl zkonstruován politickým rozhodnutím, ale při jeho projevech byl zdůrazňován primordialistický aspekt, podle kterého příslušný národ existoval odedávna a jeho atributy byly stabilní a pevně dané. Pro příslušníky nově vytvořeného národa nebyl problém tato nová vysvětlení přijímat. Nejednalo se jen o Ujgury, ale celou řadu dalších sovětských národů.

Nově vzniklý ujgurský národ ovšem v některých oblastech SSSR nijak podporován nebyl (především v jižním Kyrgyzstánu). Totiž tam, kde vedle sebe žili příslušníci nově vzniklé ujgurské národnosti a příslušníci uzbecké národnosti, docházelo k rozsáhlé asimilaci Ujgurů přebíráním uzbecké národnosti, která byla považovaná za prestižnější, případně „vhodnější“.

Na území dnešního Kyrgyzstánu se doposud výrazně projevují i rozdíly v dodržování ujgurských kulturních tradic a používání jazyka mezi Ujgury žijícími na severu země (kde Ujguri běžně používají ujgurštinu, mají k dispozici vlastní školy) a na jihu mezi jim podobnými Uzbeky (kde i přes přetrvávající ujgurské povědomí dochází k mnohem výraznější asimilaci).

V jižním Kyrgyzstánu stačilo, aby ujgurské etnikum bylo vystavené vlivu sousedního uzbeckého etnika a většina Ujgurů přejímala národnost, jazyk, kulturu i zvyky uzbecké. Naopak v severním Kyrgyzstánu si Ujguri (přes rusifikaci probíhající v sovětských dobách) uchovali většinu národnostních specifík včetně používání vlastního jazyka.

Je pozoruhodné, že sovětský přístup oficiálního vytváření nových národů přijala po 2. světové válce i Čína a koncept jednotného ujgurského národa zařadila jak do svého zákonodárství, tak i do své národnostní politiky. I v Číně došlo ke spojení více etnik do jednoho státu uznaného ujgurského národa. Následně pronásledování čínských Ujgurů, kteří navazovali na dřívější panturkistickou tradici bojů za osvobození od čínské vlády, vedlo k jejich masové migraci do SSSR. Tito emigranti se ale vlivem sovětského způsobu života často stali součástí jiné kulturní tradice a mezi nimi a čínskými Ujgury se začaly prohlubovat kulturní rozdíly.

Příklad Ujgurů v Číně a v Kyrgyzstánu ukazuje, že stát je při vytváření a likvidování národností velmi mocný, ale ne všemocný. Může mít prostředky, kterými dokáže vytvořit nový národ, rozvoj tohoto národa může podporovat, ale pak záleží na celé řadě dalších faktorů – geografických, politických, kulturních, na soužití s okolními etniky – jak tento rozvoj (nebo výrazná asimilace) bude probíhat dále.

Literatura

- Anderson, Benedict [1983]. *Imagined Communities*. London: Verso.
- Baldauf, Ingeborg [1991]. Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. *Cahiers du monde russe et soviétique* 32 (1): 79–95.
- Bartold, Vasilij V. [1927]. *Kirgizy*. Frunze: Kirgizgosizdat.
- Bromlej, Julian Vladimirovič [1983]. *Očerki teorii etnosa*. Moskva: Nauka.
- Češko, Sergej Viktorovič [1988]. Nacionalnye processy segodnja. Vremja stirať „belye pjatna“. *Sovetskaja etnografija* 6: 3–15.
- Chün am, oron suucny 2010 ony ulsyn toollogyn ür dün [2011]. Ulaanbaatar: Ündesnij statistikijn choro.
- Comaroff, John [1991]. Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the U.S.S.R. *Theory and Society* 20 (5): 661–687.
- Dittrich, Edith [2000]. *Könnte man doch bleiben...* Köln: Wienand.
- Enciklopedičeskij slovar'* [1890–1907]. Lejpcig: F. A. Brokgauz, S.-Petěrburg: I. A. Jefron.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence [1983]. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Ibragimov, I. M. – Baudinova, D. Š. [2008]. K probleme izučenija osobennostej duchovnoj kul'tury ujugrskogo naselenija SNG (na primere Kirgyzstana). In. *Centralnaja Azija: osnovnye napravlenija i perspektivy razvitija v uslovijach globalizacii*. Matėrialy meždunarodnoj naučnoj konferencii. Teheran – Biškek.
- Klimeš, Ondřej [2015]. *Struggle by the pen: the Uyghur discourse of nation and national interest, c. 1900–1949*. Boston: Brill.
- Kokaisl, Petr [2013]. Soviet Collectivisation and Its Specific Focus on Central Asia. *Agris On-line Papers in Economics and Informatics* 5 (4): 121–133.
- Kokaisl, Petr [2018]. Koreans in Central Asia – a different Korean nation. *Asian Ethnicity* 19 (4): 428–452.
- Kolman, Luděk – Rymešová, Pavla – Michálek, Pavel [2012]. Perspectives on measurement in social sciences and education. *Efficiency and Responsibility in Education*, Jun: 234–241.
- Kuropatkin, Alexej Nikolajevič [1877]. Istoričeskij očerk Kašgarii. *Vojennyj sbornik* 11.
- Lattimore, Owen [1973]. Return to China's Northern Frontier. *The Geographical Journal* 139 (2): 233–242.
- Maksudov, Sergej [1999] Migracii v SSSR v 1926–1939 godah. *Cahiers du monde russe* 40 (4): 763–796.
- Ottův slovník naučný* [1907]. Díl XXVI. Praha: J. Otto.
- Papáček, Pavel [1907]. Ujgurové. In: *Ottův slovník naučný*. Díl XXVI. Praha: J. Otto.
- Perepis' naselenija i žiliščnogo fonda Kirgyzskoj Respubliki 2009 goda*. Kniga III. Oškaja oblast [2010]. Biškek: Nacionalnyj statističeskij komitět KR.
- Prževalskij, Nikolaj Michajlovič [1946]. *Mongolija i strana tangutov*. Moskva: OGIZ.
- Radlov, Vasilij Vasiljevič [1893]. *K voprosu ob Ujgurach*. Sanktpetěrburg.
- Šatava, Leoš [2015]. *Evropská etnika bez státu*. Trnava: FF UC.
- Shukurov, Sobir – Maitah, Mansoor – Smutka, Luboš [2016]. The impact of privatization on economic growth: The case of Uzbekistan. *International Journal of Economics and Financial Issues* 6 (3): 948–957.
- Simons, Gary F. – Fennig, Charles D. [2017]. *Ethnologue: Languages of the World*. Twentieth edition. Dallas, Texas: SIL International.
- Slobodník, Martin [2006]. Multietnický charakter Číny: historické pozadie a aktuálne problémy. *Ethnologia Actualis Slovaca* 6: 94–108.
- Stalin, Iosif Vissarionovič [1925]. O političeskich zadačach universitėta narodov Vostoka. *Pravda* 115 (22 maja).
- Štolfová, Andrea [2014]. Příčiny a dopady pracovní migrace v Uzbekistánu. *Kulturní studia* 1: 23–45.
- Uyghur [2019]. Joshua Project. A ministry of Frontier Ventures [online]. Dostupné z: https://joshuaproject.net/people_groups/15755.
- Uzbekov, Dosmir – Kurmanov, Zaynidin [2014]. Uighurs as political actors in the Kyrgyz Republic. *Central Asia and the Caucasus* 15 (2): 132–141.
- Valichanov, Čokan Čingisovič [1985]. *Sobranije sočinėnij v pjati tomach* 3. Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazachskoj sovjetskoj enciklopedii.
- Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 goda*. Kirgizskaja ASSR [1928]. Moskva: CSU SSSR.
- Wingate, Reginald O. [1950]. *The Steep Ascent: The Story of the Christian Church in Turkestan*. British and Foreign Bible Society.

- Wixman, Ronald [1984]. *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook*. New York: M. E. Sharpe.
- Wu Qine [2006]. *Xinjiang: minzu rentong guoji jingzheng yu zhongguo geming, 1944–1962*. [Xinjiang: National Identity, International Competition and the Chinese Revolution, 1944–1962]. Taiwan daxue lishi xue yanjiu suo xuewei lunwen. [Thesis of the Institute of History, National Taiwan University].
- Xing Li Tao [2012]. Shi lun 19 shijimo yili weiwu'erren zhi qianru zhongya [O migraci ilijských Ujgurů do Střední Asie na konci 19. století]. *Shangye wenhua* 3: 71.

Petr Kokaisl je garantem studijního programu Hospodářská a kulturní studia na Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze. Mezi jeho výzkumné zájmy patří kulturní antropologie, etnické minority, geografie náboženství a transformace společnosti.

Adaptační procesy a jejich aktéři v modernizující se Evropě*

LUŽA KLUSÁKOVÁ** A KOL.

Adapting to European Modernization: Processes and their Actors

Abstract: The research team of the project “History of Adaptation” seeks shared understanding of key concepts centred around four research perspectives: 1) long-term development and ancient historical roots of contemporary adaptation strategies that build on memory, tradition, respect for historicity, recognising the relatively recent emergence of the concept of cultural heritage and its protection; 2) the city as a dominant social framework, e.g. from the perspective of commodified historicity; 3) the politics of expertise and power, focusing on the relationships between the production of knowledge and governance, the growing importance and adaptation of the role of experts and technocrats in the professionalisation of social management as well; 4) the emic perspective of contemporary social actors – individuals or groups. In the first part of the article, the authors outline these four perspectives, while in the latter part, organized as a roundtable, they situate the key concepts in the context of their disciplines and open a discussion to be continued throughout the project.

Keywords: adaptation; modernization; expert governance; technocracy; city; heritage; memory; identity

DOI: 10.14712/23363525.2019.6

Úvod o konstrukci projektu

Při studiu historie adaptačních procesů vycházíme z předpokladu, že existovaly a existují vnější tlaky a podněty vyvolávající reakce společnosti, respektive jednotlivých aktérů, které je třeba identifikovat, analyzovat a pojmenovat. Opřeme-li se o Eliasovu figurativní sociologii, která svého času velmi inspirovala kulturně historický výzkum, můžeme sledovat vývoj jakékoliv společnosti jako vytvářející tlaky na jednotlivce, komunity či společenství v různých figuracích [Elias 1978], která jim mohou rozličnou formou a měrou vzdorovat [Crossing Frontiers, Resisting Identities 2010]. Optika adaptace představuje opačnou perspektivu. Přijímání tlaků jako výzev, na něž je možné či nutné reagovat různou formou přizpůsobení se nové situaci.

Pro výrazně interdisciplinární tým může být úskalím vzájemné spolupráce hluchota vycházející z recipročního nepochopení pojmům, kterou společenské vědy stále ještě nepřekonal [Burke 1992; Šubrt 2008]. Ve snaze vyvarovat se nedorozumění a ujasnit si

* Projekt „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“ podporují operační fondy EU, jeho nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Výzkum je veden ve třech výzkumných programech koncipovaných pro mnohooborové výzkumné týmy. Historická perspektiva se projevuje ve všech programech, ale v rámci druhého programu zkoumajícího procesy sociálně kulturní adaptace vznikl vlastní prostor pro mezioborový výzkum historie adaptačních procesů.

** Prof. PhDr. Luža Klusáková, CSc., KREAS / Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: luda.klusakova@ff.cuni.cz.

chápaní pojmů a přístupů k problematice, která již v použitém pojmosloví ohlašuje procesuální chápaní jevů jako součást či výsledek vyjednávání, se autoři rozhodli pro nekonvenční formát pozičního dokumentu jako svého druhu záznam diskuze. Kulatý stůl v písemné podobě se zaměří na přístup ke studiu adaptačních strategií v různých společenských vazbách, v historické a komparativní perspektivě tak, jak se objevovaly v modernizující se (a také poměšťující se) společnosti, tj. od raného novověku do současnosti. Svůj zájem neomezujeme ani prostorově, ani měřítkem analýzy: zkoumáme strategie jednotlivců, skupin aktérů nebo institucí v lokálních, regionálních, národních i nadnárodních kontextech.

Naším záměrem v tomto projektu je vést analýzu historie adaptačních procesů ze čtyř perspektiv:

- 1) Z perspektivy dlouhodobého vývoje, kdy výzkum poukáže na hluboké historické kořeny současných strategií operujících s pamětí, tradicí, úctou k historicitě, sahající do starověku, ačkoliv koncept kulturního dědictví a jeho ochrany je poměrně nový fenomén. Reprezentace antického dědictví má v tomto kontextu zcela specifický význam pro společnosti v evropských městech/zemích od počátečních projevů modernizace až do současnosti a ve všech kontextech poukazuje na transfery kulturních hodnot v prostoru a čase. Práce s pamětí se zintenzivnila v raném novověku a stala se rafinovanou, operující na mnoha úrovních a s různými motivacemi pro revalorizaci či revizi interpretace minulosti, jež postupně dospěla k formulaci konceptu kulturního dědictví a vnímání jeho hmotné a nehmotné formy.
- 2) Z perspektivy města jakožto dominantního sociálního rámce. Města jako výkladní skříně a prestižního reprezentativního prostoru společnosti. Z hlediska historicity, která je využívána v rozvojových strategiích měst a regionálních celků i při interpretacích kulturního dědictví na více rozhodovacích úrovních. Argumentace historickým příkladem při rozhodování o osudech města, jeho správě, řízení, zásazích do zástavby má dlouhou tradici (historii). Větší a velká města se složitou identitou poutají pozornost badatelů i veřejnosti daleko více než mnohem početnější a pro evropský urbanismus typická města malá a miniaturní. Jejich využívání kulturního dědictví v historické perspektivě a při artikulování rozvojových strategií v současnosti i v kontrastu k regionálním centřům a metropolím nás bude zajímat především.
- 3) Z hlediska politiky expertízy a moci, která sleduje vztah mezi produkcí vědění a vládnutím. Zajímají nás proměny forem kontroly, plánování a regulace, ale také růst významu a adaptace role expertů a technokratů v profesionalizaci řízení společnosti. Rovněž tyto pojmy stvořené společností dvacátého století lze aplikovat ve starších historických obdobích, pokud dokážeme překonat nebezpečí anachronismu.
- 4) Z (emické) perspektivy současného aktéra, jednotlivce či skupiny jednotlivců, kteří nejsou technokraty, ale přesto vstupují do děje se svými osobními zkušenostmi, osobní a rodinnou historií, s předsudky, obavami, pragmatičností a vypočítavostí a harmonizují, nebo naopak zpochybňují to, co jim přináší technokraté, politický aparát, globální vývojové trendy i to, co poskytuje dlouhodobá historie. Osobní angažovanost individuálních aktérů je někdy náhodným, překvapivým, někdy předvídatelným činitelem způsobujícím sociální změnu a je též jedním ze subjektů, který sledovanému dění dává smysl.

Výzkum v každé z uvedených oblastí je předmětem specializovaných vědních disciplín či subdisciplín se specifickým úhlem pohledu, pojmovým aparátem a metodologickými postupy. Koncept adaptačních procesů lze aplikovat v každé z nich a využitelnost poznatků jednotlivých disciplín a subdisciplín roste s pochopením rozsahu, v jakém je v nich využíván.

Historie a archeologie ve veřejném prostoru

Náš výzkum adaptačních procesů se velmi úzce dotýká používání historie a archeologie ve veřejném prostoru, s nímž souvisí i osamostatnění se tzv. *heritage studies*. Ve spojení kolektivních praktik s reprezentacemi, které slova a texty reflektují, se vytvářejí zkušenosti, jež dosavadní výzkum ještě nedokázal vysvětlit. Tento typ zkoumání totiž dnes již nelze provádět v lokálním nebo národním rámci, ale je zapotřebí se zaměřit na přenos identit, konstrukci a akceptování (sebe)identifikací, na transnacionální transfery, v nichž se různé významy a identity nepřenášejí v nezměněné podobě, ale procházejí procesem osvojování, v němž se původní záměry podstatně mění a získávají nové motivy a funkce (viz například transfer technologií posledních třiceti let nebo současnou migrační krizi). Je zde tak vidět, že výzkum sociálně-kulturní adaptace je klíčovým předpokladem porozumění dnešní historické konstelaci a potažmo předpokladem úspěchu Evropy v propojeném světě. V podstatě nelze adaptaci pojímat jen jako „automatickou“ reakci systému na vnitřní či vnější podněty, ale je zapotřebí ji vysvětlovat v návaznosti na důkladnou znalost životního světa lidí – hodnot, zkušeností zneuznání a představ o naplněném životě, jak se utvářely v čase.

Kromě dlouhodobého sledování adaptačních vzorců tematizujeme identifikační roli historických příkladů a jejich transformace do pozice kulturního dědictví. V tomto kontextu mají naprosto výjimečný význam archeologické nálezy z období antiky a jejich interpretace v historickém kontextu. Kromě mnohostranných manifestací je v centru pozornosti archeologů v našem týmu také studium adaptačních strategií skrze archeologické bádání v oblastech, které jsou známé jako kontinuuálně „sporná území“ (*contested periphery*) [Cline 2008] a z nichž zejména oblast východoegejského/západoanatolského pomezí v době bronzové, charakterizované přesuny obyvatel oběma směry, je v poslední době předmětem soustředěného mezinárodního bádání [Mountjoy 1998; Girella – Pavúk 2016]. Není to náhodně vybraný region, protože i v současné situaci migračních pohybů a kulturních střetů se tato oblast stává klíčovým územím. Výzkum jeho historických zkušeností, souvisejících s procesy hybridizace a „zapletání se“ (*entanglement*), viz např. Bhabha [1994] a Stockhammer [2013], a obecně s reakcí místních na příchod nových skupin obyvatelstva a nových civilizačních vlivů, jež je možno dedukovat z archeologické (a částečně i textové a jazykové) stopy, tedy promlouvá rovněž k naléhavým otázkám dneška. Dosavadní výzkum, spolu s postkoloniální teorií [Gosden 2004], naznačuje, že změny nemohly být výsledkem pasivního přejímání, ale naopak je třeba předpokládat aktivní a kreativní přístup místních populací k novým impulzům (materiální kultuře, technologickým inovacím, kulturním a náboženským představám atd. nově příchozích společenstev, avšak též k vlivu klimatických změn). Předpokládáme, že náš výzkum může účinně rozvinout tento směr bádání právě zaměřením na vývoj daného území z hlediska různých adaptačních strategií, které vedly ke vzniku nové kultury i nového uspořádání sil, jež však navazuje rovněž na

předcházející obchodní partnerství. V opačném směru přinesou výsledky tohoto výzkumu i nový vhled do otázky evropských hranic a jejich prostupnosti, a to zejména na pomezí dnešního Řecka a Turecka.

Ve všech těchto souvislostech se otevírá prostor pro zkoumání předpokladů kreativity a adaptability v současném světě, se zaměřením zejména na způsoby, jakými aktéři spojovali či spojují určité významy ve své praxi, když jednali a jednají ve světě, který je pro ně symbolicky smysluplný. Teprve když dáme do souvislosti proměnu kódů (znaků, slov, významových souvislostí) s jejich uplatněním ve společenské praxi (tedy tím, jak aktéři chápou význam toho, co prožívají), budeme schopni vysvětlit, proč se prosadí jedny kolektivní reprezentace (např. nacionalistické, demokratické apod.) a neprosadí jiné (např. dynastické apod.).

Kulturní dědictví, identifikace a reprezentace jako adaptační strategie

Koncept kulturního dědictví (*cultural heritage*) je v historickém výzkumu poměrně nový, nabývá širokého významu, když nahrazuje koncept identity, paměti i komemorace. Pojem se zformoval v anglofonním a frankofonním prostředí [Delafons 1997; Audrerie 1997]. Zvláště v anglosaském prostředí se od 80. let minulého století rozvíjí široce založené bádání na poli tzv. *Heritage Studies*, které se zabývá kulturním dědictvím především z konstruktivistické perspektivy. Od památek přesouvá pozornost k reprezentacím, resp. k významům, které nejsou objektům inherentní, nýbrž jsou jim sociálně připisovány. Dědictví chápe jako selektivní procesy, jimiž společnosti přetvářejí minulost a její pozůstatky ve zdroj pro přítomné cíle a budoucí projekty podle svých současných přání a představ [Graham – Howard ed. 2008]. Z konceptuálního hlediska je zkoumá jako diskurzy o dědictví či soubory praxí, jež utvářejí určité představy o tomto dědictví a jeho významech, přičemž se opírají o expertní vědění, pomáhají reprodukovat hegemonní koncepte společnosti, vymezovat sociální hranice a doplňovat mechanismy sociální inkluze a exkluze. Pozornost se upírá jednak k dekonstrukci „autorizovaných diskurzů o dědictví“ [Smith 2006], a zároveň ke studiu konfliktů a tenzí, které se k dědictví vztahují, např. ve vazbě na postkoloniální kritiku, téma nedostatečné reprezentace znevýhodněných skupin a vrstev či nerovného přístupu k dědictví jako společenskému zdroji. Zároveň se snaží uchopit kulturní dědictví jako potenciální nástroj emancipace či subverze. Samotné dějiny kulturního dědictví je pak vhodnější pojímat spíše jako dějiny mocenských vztahů, jež operují a zároveň jsou formovány prostřednictvím kulturního dědictví [Harvey 2008]. V této perspektivě lze kulturní dědictví chápat nejen jako zdroj či nástroj adaptace různých společností či civilizací, ale obecněji jako strategii, resp. jeden z adaptačních mechanismů, jež se podílí na formování, stabilizaci, ale také transformaci kolektivů i prostorů nejrůznějšího typu. V současnosti je pojem spojen především s politikou UNESCO a EU a stal se nástrojem kulturní politiky v národním i mezinárodním měřítku: *European Heritage Label*; seznam světového kulturního dědictví UNESCO [Labadi – Long 2010]. Proto představuje konceptualizace evropského kulturního dědictví jako substitute evropské identity důležité téma akademického výzkumu [Sonkoly 2015; Bokova 2013].

Analýza identifikačních procesů používajících instrumentálně kulturní dědictví bude velmi často pracovat s příklady situovanými do měst. Hlavní města, metropole a regionální centra jsou v těchto výzkumech studována nejčastěji. Čas od času se v hlavním proudu

urbánních studií objevuje téma malého města, jemuž je přiznána priorita početně převažujícího sídelního typu mezi evropskými městy. Ačkoliv jak sociologické, tak historické výzkumy prokázaly příspěvek společností malých měst k zavedení různých inovací, ve veřejném diskurzu jsou malá města vnímána jako konzervativní, lpící na tradicích a odolávající změně. V diskurzu urbánních studií je malé město definováno několika kritérii: počtem obyvatel při poměrně značném rozptylu určujícím limit mezi malým a středně velkým městem; organizací prostoru a vybaveností; městskými službami a funkcemi; případně statutem. Z našeho dosavadního výzkumu vychází jako efektivnější pro komparaci definovat město jeho funkcemi.

V diskurzu úřadů spravujících města a různě definované a pojmenované regiony v posledních letech získaly pevné místo strategie, plány a projekty regionálního rozvoje. Ty řeší sociální a ekonomické cíle, jako snížení nezaměstnanosti, hledání cest k dosažení konkurenceschopnosti, zvýšení inovativnosti, zlepšení kvality života [Blažek – Uhlíř 2011: 1319]. Pojem strategie v názvu a skloňovaný ve všech pádech a různých kontextech nenajdeme běžně, pokud ano, tak opět výhradně v ekonomickém kontextu jako nástroj, s jehož pomocí je možné nabídnout dlouhodobou vizi, perspektivu pro rozvoj. Založení muzea venkova, asociace pro prezentaci tradičních řemesel, modelu staroslovanské vesnice má mít ve výsledku ekonomický efekt – zvýšit turismus [Kłodzinski 2006, *passim* a s. 36].

Někteří geografové a sociologové si již dříve všimli strategií využívajících kulturní dědictví jako marketingový a identifikační nástroj. Mezi prvními najdeme výzkum francouzského sociologa Bernarda Kaysera, jenž analyzoval situaci venkovských regionů západní Evropy a USA koncem dvacátého století. V současnosti se nabízí jeho výsledky uchopit jako dokumentaci procesu, který je v některých částech Evropy historií, zatímco v jiných částech právě probíhá. Kayser popisoval a analyzoval revoluci v hodnotách, jež pojmenoval *renaissance rurale*. Venkov, *monde rurale*, *campagne profonde*, vzdálený metropolím chápal nejen včetně vesnic a osad, ale i měst mnohdy velmi malých. Jeho a jejich znovuzrození byl pro něj proces, který má z definice pozitivní konotaci, jeho cílem je zlepšení všeobecné situace a úspěch [Kayser 1990]. Znovuzrození definoval jako žádoucí proces, jenž je výsledkem rozhodování a přijetí úspěšné strategie.

Nejen Kayserovu analýzu „jeho současnosti“ můžeme číst jako historické svědectví a konfrontovat se situacemi o deset, dvacet či třicet let mladšími [Mainet 2011; Edouard 2008, 2012]. Bernard Kayser již koncem osmdesátých let spolu s Alainem Lefebvrem a Robertem Bourrem identifikovali festivalizaci jako úspěšnou strategii malých měst a na přelomu tisíciletí poukázali na významnou roli neo-rurálů při prezentaci regionální kultury [Lefebvre – Bourre 2000; Kayser 2001]. Využívání vztahu ke kulturnímu dědictví v zápa-sech o identifikaci společnosti malých měst si o něco později všimli geografové [Périsois 2008]. Povšimli si rovněž funkce kulturních aktivit [Sibertin-Blanc 2008] a opět festivalů, respektive slavností [Gravari-Barbas 2009]. Tyto geografické výzkumy se odehrávaly nezávisle na starším sociologickém výzkumu a často bez odkazu na práci historiků, kteří se podíleli na popularizaci historie a institucionalizaci kulturního dědictví. Francouzské teoretické a empirické výzkumy nabízejí otázky a motivují k různě koncipovaným komparacím napříč Evropou [Klusáková 2008; Klusáková 2017]. Poukazují také na významnou roli expertů při artikulování strategií a jejich realizaci v minulosti i v současnosti.

Adaptace, adaptabilita, adaptační prostor a expertní řízení

Významný podnět k formulaci tohoto projektu vzešel od týmu zabývajících se problematikou expertního řízení společnosti ve dvacátém století. V diskuzi toto téma nabylo mnohem hlubší historickou perspektivu. Z pohledu historiků raného novověku odvozuje počátky tohoto jevu přinejmenším od emancipačních snah městských institucí a působení expertů v nejrůznějších odvětvích od renesance. Hypoteticky předpokládáme, že respekt k expertům vyrůstá z prestiže specializovaného vzdělání, emancipace a profesionalizace často nově vznikajících oborů.

Členové týmu, jež spojuje zájem o studium „Technokracie a adaptability v Československu 20. století“, vidí společné východisko v konceptu „organizované modernity“ [Wagner 1995; Wagner – Strath 2017], který představuje spojovací osu mezi jednotlivými časovými periodami.

Charakteristické rysy organizované modernity spočívají ve vyšší míře organizovanosti a v rozsáhlejší zasahování veřejné či státní moci do oblastí, jež byly dříve v souladu s liberálními dogmaty vyhrazeny soukromé sféře a iniciativě jednotlivců. Sám Wagner tento proces charakterizuje následovně: „Liberální praktiky se zakládají na svobodné dohodě a asociování množství jednotlivých aktérů při určení míry a obsahu kolektivních uspořádání ve společnosti. Pokud je tato definice akceptována, můžeme ukázat, jak liberální praktiky od devadesátých let devatenáctého století do sedmdesátých let století dvacátého ztrácí na významu. Oslabují ve prospěch organizovaných praktik, které vyžadují koalice skupin podle sociálních kritérií před rozhodnutím o kolektivních uspořádáních a jejich provedení. Vůdci domněle homogenního členstva jeho jménem mluví a jednají; reprezentují jej“ [Wagner 1995: 112–113].

Koncept organizované modernity za prvé usnadňuje úspěšné včlenění kolektivistickými argumenty ospravedlnovaných nároků směřujících ke stupňování různých forem ovládnutí jednotlivců, jež ideologická fundace liberální modernity označovala jako nepřijatelné, resp. jako nepřirozené, do vývojového rámce modernity a jejich různých variant, jež se rozvinuly na evropském kontinentě v průběhu 20. století.

Za druhé ona vyšší míra organizovanosti implikuje úlohu racionálního řízení společenského celku, v němž vystupuje do popředí aktivní úloha vědců (sociálních inženýrů), což označujeme jako „kreativní moc expertního diskurzu“. Odborník jako producent vědění nastoluje kauzální vysvětlení jevů, jež jsou v dané době považovány za nežádoucí či problémové, a na základě konkrétní konstrukce kauzality pak dovozuje adekvátní řešení. Marc Blyth v tomto směru výmluvně konstatuje: „Aktéři musí vést spory, diagnostikovat, přesvědčovat, ba vnučovat druhým svoje vysvětlení toho, co je krize. Teprve potom může nějaká kolektivní akce získat smysluplnou institucionální formu“ [Blyth 2002: 9–10].

Klíčovými aktéry na tomto místě nejsou jen osoby v hierarchiích politické moci, nýbrž i ti, ba zvláště ti, kteří produkují expertizu, s níž politická reprezentace dále pracuje. Výzkum se proto bude úzce věnovat způsobům využívání expertního vědění v moderním vládnutí. Výzkum by měl nahlížet na technokracii a expertní vládnutí jako na rozporuplné historické fenomény, které se vzpírají jednoznačnému zařazení na škále mezi autoritářstvím a demokracií. Zároveň s tím by měl na dostatečně reprezentativní pramenné základně demonstrovat rozpornost scientistických postupů uchopování společenské reality a jejich nároku na depolitizované a neideologické řešení společenských

rozporů a problémů. Perspektiva zahrnující dlouhé období zhruba jednoho století umožňuje demonstrovat dobovou podmíněnost a proměny toho, co je v dané chvíli považováno za racionální uspořádání společenského celku. Ačkoliv můžeme aplikaci konceptu expertního vědění vnímat jako naprostý anachronismus, aktéři spojení s propagací vědění se projevovali jako svého druhu „sociální inženýři“ již v konání a názorech reprezentantů osvícenství, ba možná ještě dříve, právě mezi intelektuály doby humanismu a renesance.

Z pohledu urbánních historiků v týmu jsou záměry a cíle inovátorů, expertů či technokratů spojeny různými způsoby s městy, s městskou společností a městskou kulturou. K evropskému městu, jež je produktem evropské kultury, je vázána představa o stabilitě formy, ale také schopnost vytvářet kulturu [Kaelble 2000], otevřenost a inovativnost [Clark 2009], strategické užívání hmotného i nehmotného kulturního dědictví (tangible and intangible cultural heritage). Město reaguje na všechny civilizační střety nejen při formování nových státních útvarů a následně státních, národních nebo kulturních identit.

Pojem technokracie (přes svou značnou interpretační flexibilitu) v literatuře souvisí s organizačními principy a úsilím o systematické, racionální a efektivní řízení stále komplexnějších vztahů uvnitř moderní, technologické společnosti [Radeali 2017]. Charakteristickým rysem technokratického, expertního vládnutí je nepochybně plánování (měst, ale potažmo i jejich paměti – kulturního dědictví), které ve své podstatě představuje *ex-ante* formu adaptační strategie. Ta byla ovšem historicky (v kontextu formování organizované modernity) limitována omezenou schopností predikce a anticipace budoucích výzev mocenskými hierarchiemi objektivizovaným a aplikovaným expertním věděním, které následně podkopávalo legitimizační potenciál plánování jako takového. Výsledkem této systemické krize se zdá být od sedmdesátých let 20. století v evropském kontextu pozorovatelný nárůst participativních modelů řízení i plánování, které ve své podstatě mají sloužit demokratizaci (individualizaci) a udržitelnosti zvolených řešení [Oldenziel – Vleuten 2017]. Podobným procesem procházela také diskuze o kulturním dědictví, které se z úzce top-down (tedy technokraticky) definovaného elitistického projektu „civilizační“ paměti [Falser 2015] stalo nástrojem emancipace v rámci památkového diskurzu marginalizovaných skupin obyvatelstva, viz např. decentralizace konstrukce „Evropského“ dědictví od devadesátých let [Calligaro 2013].

Právě participativní modely řízení a péče o kulturní dědictví v městském prostoru měly přispět k nárůstu sociální koheze a resilience – prostřednictvím diverzifikace, přiblížení skutečným „uživatelům“ a zvýšení jejich identifikace s urbánním prostorem a významy, které kulturní dědictví reprezentuje. Na poli kulturního dědictví je ovšem tento proces do jisté míry ohrožován dosud v oboru nepříliš patrnou „technifikací“ – kdy v kontextu „heritization“ dochází ke zpětnému odcizení „dědictví“ a jeho původních nositelů/uživatelů prostřednictvím digitálních technologií, sofistikovaných konzervačních a prezentačních metod a v neposlední řadě ekonomických a marketingových instrumentárií komodifikace orientované na zisk [Silverman – Waterton – Watson 2017].

Když překročíme hranice svých úzkých specializací a kontextualizujeme jevy a procesy, které projekt zkoumá, zjistíme, že se tak či onak vztahují k městské civilizaci. Odehrávají se ve městech, jejich aktéři vyšli z městských institucí. Žádoucí postupy, technologie, organizace práce, životní styl jsou inspirované městem. Zkoumané procesy adaptace se uskutečňují právě v prostředí měst. Města jako taková jsou svým typem symptomatická pro svůj civilizační okruh. V evropském kontextu jsou nejen společenskou silou a zdrojem

inovativních myšlenek, ale také kulturním dědictvím, přičemž mají i charakter „uzavřeného“ systému, který si udržuje svou identitu v aktivní komunikaci s okolím. Města se neustále mění, přesto vykazují stabilitu formy a odolnost. Koncept *odolného města* (*resilient city*), které je schopno čelit rizikům (např. klimatickým změnám) či katastrofám, absorbovat jejich účinky a zotavit se z nich, se stalo novým strategickým termínem světového urbanismu. V historické perspektivě však představuje jen recentní výraz pro adaptabilitu měst ve vztahu k výzvám společenského a přírodního původu. Vedle infrastruktur či ekonomiky patří k zásadním pilířům urbánní odolnosti sociální odolnost [Jha – Miner – Stanton-Geddes (ed.) 2013]. Otevírá se otázka, jakou roli zde může hrát, a v minulosti hrálo, kulturní dědictví, které je často definováno jako důležitý zdroj pro dosahování cílů v politické, sociální a ekonomické rovině, např. sociální koheze a inkluze, občanské identity, přináležitosti s místem (*sense of place, place attachment*), a v neposlední řadě proměny míst pro turistické a jiné trhy [Ashworth – Graham – Tunbridge 2007]. Výzkum měst představuje velmi silný proud ve společenských vědách (v rámci oborů urbánní historie, sociologie, antropologie, geografie). Spojení konceptů inovativnosti [Hietala 1993; Clark 2009], kreativity a kultury [Florida 2005; Landry – Wood 2008; Landry 2008; Landry 2006] vygenerovalo nová témata ve společenskovědním výzkumu a nové výzvy pro interdisciplinarnitu. Řešení současné krize by mělo být v novém urbanismu ve smyslu trendu *winner-takes-all urbanism*. Ačkoliv Florida revidoval své teze o jednoznačné moci kreativity a kreativců, nechává stranou pozornosti malá města. Čím větší město, tím jsou jeho obyvatelé rychlejší v přijímání inovací, otevřenější změnám a bohatší [Florida 2017: 6–19]. Jen města v kategorii *superstar* se dynamicky rozvíjejí, ta o něco menší stagnují a ta malá a nejmenší trpí [Florida 2017: 21–22]. Kreativita v jeho podání nesouvisí s kulturním dědictvím, ale s generováním bohatství. Můžeme dedukovat, že podle Floridy malá města nepřitahují tvořivé jedince a nevytváří podle této teze rostoucí zisk. Jenže již dříve si někteří evropští autoři všimli činnosti kreativců v malých městech a na venkově, definovali typ neo-rurála a poukázali na roli kulturního dědictví v rozvojových strategiích měst a regionů [Keyser 1990, 2001; Chevalier 1993].

Současný aktér a jeho každodennost

Zejména antropologická perspektiva předpokládá, že kulturní dědictví vzniká zde a nyní, je stále znovu vytvářeno a reinterpretováno, utváří se v chování každého jedince a je situačně podmíněno. Souvisí s pamětí, genealogií, sociální i osobní zkušeností. Jestliže Maurice Halbwachs zdůrazňuje společenskou paměť jako kolektivní produkt, říká tím současně, že je vyjednávána a konstruována v dialogu jednotlivců a společenských skupin [Halbwachs 1952, 1980]. Poznání způsobů a pravidel jejího konstruování je procesem, kdy výzkumník interpretuje individuální akty probíhající v nejrůzněji uspořádaných skupinách a rozkrývá jejich jednání. Zejména v 70. a 80. letech představili antropologové, historici a sociologové vliv národotvorných procesů na utváření sociální paměti. Ukázali, jak adaptace na nové společenské podmínky vedla k vytvoření fenoménu národních dějin a ke vzniku teorií o etnických společnostech a jejich vývoji. Ernest Gellner zejména na evropských příkladech demonstroval mechanismy vytváření evropských kulturních dědictví a fenoménu vzniku masové kultury, jehož součástí se stanou i lokální zvyky a obyčejy [Gellner 1983, 1997], Benedict Anderson techniky šíření informací a poselství, které

umožňovaly přetvářet myšlení lidí [Anderson 1983] a Eric Hobsbawm později historické kořeny řady těchto konceptů [Hobsbawm 1991]. Miroslav Hroch konkretizoval toto téma na střední Evropu a malé národy [Hroch 1985]. Uvedená díla předkládají tezi, že ve světě národů a nacionalismů existuje mnoho kulturních dědictví, jež jsou produkty procesů vytvořených jako reakce na změny sociálních situací v procesu modernizace a vzniku občanské společnosti. Akcentuje se v nich role národních států a jejich elit, které jsou pro nás jako sociálně organizační jednotky významné dodnes a jejich vliv na to, co je a co není pokládáno za kulturní dědictví, je kontinuálně významný. Zároveň však Ernest Gellner například v díle *Jazyk a samota* ukázal, že jakkoli národní kulturní dědictví působí jako kolektivní výtvar, jednotlivci se adaptovali na kulturní podněty a tlaky individuálně a někteří své vlastní kulturní dědictví a vlastní rodinnou či individuální paměť do národního kulturního dědictví nezapouzdřili [Gellner 2005].

S úvahou o vynalézání vlastní historie souvisí snaha zodpovědět otázku, jak vznikala a působila v konstrukci vlastního kulturního dědictví konceptualizace těch, co stáli mimo svůj národ. Teze rozpracovaná v díle Edwarda Saída, že „ti druzí“, mimo vlastní skupiny, hrají významnou úlohu při formulování vlastního sebeobrazu [Saïd 1978], byla z perspektivy západní Evropy versus Orientu přenesena do širších dimenzí vztahu Evropy a neevropského světa v pracích Erica Wolfa [Wolf 1982] nebo Adama Kupera [Kuper 1988].

Téma kulturního dědictví a jeho adaptační funkce má celou řadu podob. Vedle národních modifikací badatelská obec zejména v 80. a 90. letech 20. století stále zřetelněji vnímá, že vztah „my a oni“ začíná vzhledem ke globalizačním procesům podléhat změně. Zejména antropologie mění v této době svůj konceptuální a metodologický aparát. Na jedné straně například prostřednictvím Arjuna Appaduraie studuje společenské a kulturní přeměny vlivem globalizace [Appadurai 1996], současně prostřednictvím vlastních terénů reflektuje lokální projevy globálních jevů a adaptuje po vzoru sociologa Rolanda Robertsona představa globálního sociálního prostoru [Robertson 1995]. I lokální situace jsou však velmi rozmanité vzhledem k diverzifikovaným skupinám, které lokální prostředí sdílejí. Inspiračním se zde stávají zejména imigrační skupiny, které reagují na lokální podněty odlišně než starousedlíci. Příklad George Marcuse studujícího společenskou elitu ze souostroví Toga v Londýně ukazuje, jak různé skupiny mohou vnímat vztahy mezi centrem a periferií diferencovaně a v souladu se svým vnímáním také velmi diferencovaně adaptovat své kulturní dědictví na nové prostředí [Marcus 1998]. Podobné otázky, ale v jiné dikci se věnuje též Frederik Barth při studiu Pákistánců a Afghánců v Norsku [Barth 1993] nebo Ulf Hannerz ve svých švédských i širších evropských příkladech [Hannerz 1992, 1996]. Novou optikou se pak vrací k tématu národa a národního státu Michael Herzfeld, který konceptem *cultural intimacy* navazuje na Barthovské téma kulturních forem jako markeru – v pojetí Herzfelda obalu (*cover*) sociálních akcí [Herzfeld 1997].

Národ, stát a globální podněty jsou ovšem jen jedním z mnoha činitelů, které mohou paměť a kulturní dědictví jako adaptační mechanismus na lokální úrovni ovlivňovat. Normativní roli kulturního dědictví v kontextu malých francouzských měst rozpracoval například Marc Augé ve své teorii ne-míst [Augé 1992]. Jeho koncept zdůrazňuje myšlenku, že jednotlivé sociální skupiny, byť se cítí být součástí národního celku, budují na kulturním dědictví principy superiority, vlastní odlišnosti a jinakosti. Jednotlivá francouzská města zdůrazňují prostřednictvím kulturního dědictví svoji jedinečnost, unikátnost a nezastupitelnost. Prostřednictvím kulturního dědictví může být i to nejmenší město ve

francouzském celku v něčem první. Zároveň se kulturním odkazem vážou k jednomu systému, jehož centrum reprezentuje Paříž. Symboly kulturního dědictví v Augého interpretaci mají jasnou prostorovou lokaci. Ty nejpodstatnější symboly jsou situovány tak, aby se s nimi mohlo setkávat co největší množství lidí. Kulturní dědictví je nutné v jeho interpretaci prožít. Jeho situačnost ale též umožňuje, že se mu lze vyhnout. Člověk může existovat v místech bez paměti, a tudíž i bez sociálních norem fixovaných kulturním dědictvím.

Marc Augé uvažuje o muzealizaci památek a jejich míjení lidskou ignorancí nebo jejich vytěsnění z lidské každodennosti (použije obraz silničních obchvatů, které se vyhýbají městským centrům, kde se sociální paměť koncentruje). Středoevropská zkušenost však nabízí vzhledem k migračním pohybům po druhé světové válce též zajímavé obrazy historických měst, v nichž žijí lidé bez sociální paměti nebo se sociální paměti vázanou na jiné místo, než s kterým spojují svoji aktuální každodennost. Teprve postupně nové bydliště získává novou historii a kulturní dědictví dostává nové významy. Studium tohoto jevu se zabývali počátkem 90. let antropologové v Jablonci nad Nisou, kde se sociální paměť dosídleného obyvatelstva a starousedlíků ještě po 50 letech diametrálně lišila a kde naopak další dimenzi této paměti přinášeli vysídlení obyvatelé, kteří si založili společné nové město na německém území [Müller – Uherek 1996]. Podobnému jevu se věnovala též Maruska Svasek, která studovala, tak jako před ní Libuše Volbrachtová, především vysídlené německé obyvatelstvo [Svasek 2012].

Nové otázky tématu adaptace a kulturního dědictví přinesla europeizace evropských národních společenství a jejich adaptace na konzumenty kulturního dědictví ze zahraničí. Etnografie vytvářené ve střední Evropě jsou velmi často zaměřeny na toto téma. O určité shrnutí se pokusili Michal Buchowski, Hana Červinková a Zdeněk Uherek v kolektivní monografii *Rethinking Ethnography in Central Europe* [Buchowski – Červinková – Uherek 2016], která již reflektuje fluiditu, situačnost a analytickou nejednoznačnost pojmů jako je národ, etnicita, kultura, identita. Pracuje v souladu s teoretickými závěry Rogerse Brubakera [Brubaker 2000, 2002] a autorů dalších prací z počátku 21. století, především s nativními pojmy, znalostmi a konstrukcemi, které aktéři projevují svým jednáním a promluvami. Na uvedenou publikaci pak navazuje kolektivní monografie *Diversity and Local Contexts: Urban Space, Borders and Migration*. Zejména texty Hany Červinkové a Juliet Golden [Červinková – Golden 2017] a Karoliny Koziury [Koziura 2017] se věnují manipulaci s kulturním dědictvím jako dobrou ochrannou známkou pro realizaci vlastních zájmů a obchodních záměrů. Zdeněk Uherek se ve stejné monografii soustřeďuje na téma kulturního dědictví, které je využíváno proti zájmům obyvatel města. Namísto aby ho mohli žít, musí se obyvatelé zkoumaného města adaptovat na nekomfortní prostředí naddimenzovaného turistického průmyslu [Uherek 2017].

Z výše uvedených antropologických textů je patrné, jak postupně prohlubované poznání obecných tendencí v antropologii směřuje k identifikaci individuálních zájmů a motivací. Kulturní dědictví se zde stává faktorem adaptačních procesů na společenskou změnu. Prostředí měst je významným katalyzátorem těchto adaptačních procesů ve středoevropských podmínkách přinejmenším od vrcholného středověku. Sledování současného dění v oblasti nakládání s minulostí a sociální paměti ukazuje na diverzitu zájmů a pohnutek, které se teprve postupně podle pravidel kumulativních příčin stávají určitými směry a tendencemi přitakávajícími nebo odporujícími globálním trendům. Jak ukazují zkušenosti z výzkumů veřejného mínění v souvislosti se současnými migračními pohyby, velice často se adaptační

mechanismy mohou měnit i na základě jednoho časově velmi krátkého podnětu, kterým může být fotografie utopeného chlapce [Borneman – Ghassem-Fachandi 2017], ale stejně tak i vidina zisku z turistického ruchu. Tyto náhlé, někdy i zkratovitě změny však doprovozují stereotypy a zažitá adaptační mechanismy předávané někdy po generace. Vzájemné prolínání těchto prvků v lidské každodennosti v projektu rozkrývá etnografická metoda.

„Kulatý stůl“

Ačkoliv jsme v úvodu popsali postup týmu ve čtyřech perspektivách, vnímáme intenzivně jejich průnik. Jak pro analýzu rozhodovacích procesů expertů, tak pro analýzu urbanizovaného prostředí i společenských procesů operujících s pamětí a kulturním dědictvím, tak pro jednání jednotlivých aktérů, diskuze v týmu označuje jako klíčový koncept adaptace, resp. adaptability v prostoru a v čase. Pojem adaptace by měl být chápán jakožto proces, nikoli výhradně staticky jako „stav věci“, míní **Jan Randák**. Dále navrhuje uvažovat procesy adaptace v kontextu šířeji chápané ideologie. Vychází přitom mimo jiné z vlastního výzkumu věnovaného zvláštnímu školství v době komunistické československé diktatury, v jeho rámci i odbornému expertnímu (pedagogicko-psychologického) vědění – konstitutivním rysem dobové defektologie byla představa (inspirovaná pavlovovskou fyziologií a psychologií) adaptace defektních jedinců na panující společensko-politické poměry budovaného socialismu. Tomuto procesu přitom nelze zjednodušeně rozumět jako pouhému popření individuality (defektního) jedince panující mocí, ale spíše coby stanovení podmínek, do nichž měl být aktér integrován, potažmo které měly jeho osobitost formovat a jež současně slibovaly garantovat proměnu jeho postavení ve smyslu společenského uznání.

Pro vyjednávání a rozhodování ve zkoumaných procesech má zásadní význam expertní diskurz, jenž stojí za rozhodováním expertů. **Vítězslav Sommer** konstatuje, že v centru zájmu výzkumu z perspektivy expertního řízení bude vztah expertízy a moci, resp. politika expertízy: k tématu adaptace podotýká, že existují různé podoby expertního vědění, které lze pojímat jako reakce na složitost moderní doby a světa, resp. jakožto způsoby, jak tuto komplexitu zvládnout. Do značné míry se bude jejich zájem dotýkat otázky vztahu mezi expertíзой a demokracií, resp. otázky, kdo má právo vládnout a rozhodovat.

Pro **Jakuba Rákosníka** představuje výchozí tezi výzkumu, která má být prověřena, předpoklad existence organické vývojové linie sociálního a hospodářského plánování napříč 20. stoletím. Jejím prostřednictvím by mělo být vysvětleno, v jaké míře pozdější socialistické plánování vstupovalo do již připraveného diskurzivního rámce, resp. nakolik šlo o cizorodý vnější import tzv. sovětských metod způsobujících závažné systémové dysfunkce. Bude nutné v první linii popsat a analyzovat agenci, šíření a institucionální zakotvení expertního řízení, včetně terminologického rozboru vývoje (*Begriffsgeschichte*). Druhá linie se musí věnovat analýze dlouhodobého vývoje interakcí mezi expertním věděním a politickou mocí v prostoru českých zemí ve vztahu k ovlivňování populace, její kvantitě, kvalitě, distribuce času jednotlivce a zabezpečení uznané úrovně kvality života.

Radka Šustrová zdůrazňuje, že technická a sociální racionalizace [Sachse 1993] v prostředí industriální společnosti předpokládá účelnou organizaci městského prostředí a života pracujících v tomto prostoru. Použití pojmu technokracie je možné jen v určitém časovém rámci. Například specifické podmínky 30. a 40. let neumožňovaly vládu expertů, avšak vyzdvihovaly expertízu jako nástroj politického rozhodování. Pozornost si

zaslouží otázka kontinuit expertního řízení mezi divergentními politickými režimy, jež se vystřídaly v českých zemích během pozdních 30. let, až po tzv. lidovou demokracii. I přes prokazatelné prolínání a vzájemné ovlivňování politické sféry a expertního vědění je pro sledované období příznačná adaptace expertních kultur na nové politické poměry vyznačující se národocentrickou orientací expertízy a takřka apolitickým postojem vědecké obce a odborníků zejména v oblasti technické racionalizace.

Sledování kontinuit a diskontinuit ve vývoji expertního myšlení napříč politickými režimy ve 20. století, zvláště přes období nacistické okupace, doposud velmi omezeně zpracované, představuje jednu linii žádoucího výzkumu sledující rozmach technické racionalizace a tendence k technokratickému vládnutí v meziválečném období, který přinesl vybudování expertních struktur, jakými byly Sociální ústav Československé republiky, Psychotechnický ústav či Masarykova akademie práce. I přes proměnu institucionálního rámce tvořily expertní kapacity také v následujících dekádách zázemí pro maximální racionalizaci poměru pracovní nabídky a poptávky na trhu práce v silně industrializovaném prostředí. Okupace svým řízeným hospodářstvím a striktně organizovaným trhem práce vytvářela příhodné podmínky pro rozvoj studia lidské konstituce, psychotechniky a ekonomie práce. Referenčním rámcem byly nároky vědy a vědeckého poznání, jejichž možnosti za protektorátu se ukazují především ve srovnání s organizací vědy o práci v meziválečném i poválečném období.

Druhou linií je sociální, resp. biopolitická expertíza ve vývoji od 30. do 80. let. Studium populace, demografických ukazatelů, genetiky, zdravotních a sociálně-kulturních kontextů se od počátku 20. století realizovalo z velké části v rámci eugenické vědy, jež byla po zkušenosti s nacismem odmítnuta. Transformace expertního rámce do podoby „kvality populace“, obsahově ovšem pokrývá takřka identické pole myšlení o populaci, s jakým dříve pracovali stoupenci eugeniky. Kreativní práce expertů se po válce soustředila na sociální zázemí života populace a sociokulturně podmíněné defekty, jakými byla chudoba, kriminalita a ilegality.

Pro **Matěje Spurného** navazuje výzkum politiky státně socialistických zřízení opřené o učení marxismu-leninismu. Ve svých východiscích v šedesátých letech se setkávala s dominantním globálním techno-optimismem. Vedle klíčové role pozitivní vědy a jí podřízené techniky jako nástroje ekonomického růstu člověka spočíval tento průnik především v přesvědčení o pokroku coby nezpochybnitelném dobru, pro něž je třeba pracovat a které bude přinášet lidem čím dál tím větší svobodu a štěstí.

Dokud se (vedle přinejmenším generačně zakotvené, přetrvávající víry v nutnost překonávat dopady třídní společnosti) oba tyto pilíře, tedy ideál společenské funkce vědy a víra v pokrok, potkávaly s realitou a myšlenkovým světem velké části společnosti, byl státní socialismus navzdory všem přehmatům a dědictví stalinské minulosti schopen hájit svoji legitimitu.

Od pozdních šedesátých let a s novou silou především v osmdesátých letech ovšem můžeme i v prostředí státního socialismu sledovat krizi tohoto pojetí. Ta se projevovala formou posilování jeho kritiky, expertními přístupy, jež značně revidovaly dřívější technokratické plánování a zpochybnily jeho užitečnost, novou senzitivitou širokých vrstev obyvatelstva a nakonec stavem, kdy neotřesitelnou důvěru ve smysluplnost vlastních technokratických řešení ztráceli samotní vládnoucí technokraté. Načrtnutou hypotézu je ovšem třeba prověřit.

Příklad utváření životního, především urbánního prostředí v Československu (v kontextu některých sousedních zemí) od šedesátých do osmdesátých let 20. století. Proměny urbanismu a obecně plánování městského prostředí, vztah k historickému dědictví a historickému městu, mění se pojetí domova, ale i bytová politika a kultura, jež je možné vyčíst z expertních textů měnících se urbánních politik, zápasů o podobu rozvoje městské infrastruktury či osud tradiční městské zástavby i z nejrůznějších dobových reflexí. Provázanost konceptů expertního řízení, resilientního města a kulturního dědictví je podle **Jiřího Janáče** zcela evidentní a relevantní nejen pro náš projekt. Otázka, která v dosavadní diskuzi ještě nezazněla, připomíná Janáč, se týká role materiálních struktur a techniky. Ty vzhledem ke své omezené interpretační kapacitě (flexibilitě) představují důležité aktéry (chcete-li aktanty) v procesu artikulace krizí (výzev) či adaptačních strategií. Ať se jedná o faktory environmentální (momentálně populární klima), infrastrukturně-technické (např. zásobování vodou a energiemi) nebo architektonicky-urbanistické (socialistický či buržoazní urbanismus). Jejich fyzické parametry nepochybně ovlivňují jak formulaci problému (krize), tak prostřednictvím *path dependency* i zvolená řešení (viz např. nostalgické tendence na poli kulturního dědictví charakterizované příklonem k ochraně socialistické architektury a umění). V tomto kontextu potom Janáč navrhuje tematizovat roli expertního řízení a rozvoje participativních metod řízení, zejména ve vztahu k technice a kulturnímu dědictví (nejen) ve městech.

Vztah adaptace a kulturního dědictví se konkretizuje v městském prostředí. **Hana Červinková** proto ukazuje, jak antropologie a s ní i historie pojímá kulturní dědictví jako prostor adaptace, resp. nástroj ve správě měst, a to v kontextu globálního soupeření měst a potřeby se zviditelňovat a vymezovat. Navrhuje tedy zaměřit se na instrumentální využívání kulturního dědictví a vnést do těchto analýz antropologickou perspektivu. Pro historii měst, architektury a urbanismu je sledování úsilí o jejich proměnu, nebo naopak o zachování historických hodnot opět polem pro vyjednávání a prosazování expertního názoru. Adaptabilita města byla a je zkoušena dnes a denně, shodují se **Richard Biegel** a **Ludá Klusáková** s antropology a připomínají význam historické perspektivy.

Pro vrstvené hmotné kulturní dědictví ve městech nabízí **Hana Červinková** koncept *contained memory* (potlačovaná nebo kontrolovaná paměť) aplikovatelný i pro hmotné a nehmotné kulturní dědictví. Limitovaná výpovědní kapacita kulturního dědictví je výsledkem průběhu utváření jeho statusu. Dědictví reflektuje rozdílnou historii vzniku, ustavení a vývoje: ať již je nejdříve zapomenuté, poté znovuobjevené, chtěné, nechtěné, nově konstruované. Jsou případy, kdy je redefinované, revalorizované, ale také sdílené ve dvou a více kulturách. Pro jeho ustavení a případnou institucionalizaci působí iniciativa shora či zdola spojená s participativními aktivitami.

Adaptační procesy navrhuje **Jan Zdichynec** odvozovat od proměn raně novověkých středoevropských měst, zejména měst menších a malých (v historické konsensuální definici mezi 2000–5000 obyvatel v rozmezí 16.–18. století). Domnívá se, že již v raném novověku byly přinejmenším ve středoevropském prostoru položeny základy mnoha pozdějších přístupů a procesů nakládání s tím, co dnes nazýváme kulturním dědictvím. Nejsou to jen elity ovládající městskou správu, ale adaptaci lze spatřovat také v konfesionalizaci, resp. specificky se lze zaměřit na kláštery, které přežívají i v protestantském prostředí (coby konkrétní příklad adaptace). Dobový diskurz ukazuje humanistické dějepisectví, např. městské kroniky s jejich společensko-výchovnými cíli („*historia magistra vitae*“). Městskou paměť

vytvářely elity, avšak bylo by zajímavé zjistit, zda obyvatelé měst pohled elit sdíleli. Téma adaptačních procesů Zdichynec prověřuje výzkumem raně novověkých (menších) měst ležících na hranici regionů, ale zároveň na průsečíku vlivů. Východiskem mu je skvělé pramenné dochování měst ve Slezsku a Horní Lužici (Vratislav, Svidnice, Lubáň, Zhořelec, Žitava, Budyšín), zejména jejich bohatá kronikářská tradice v 16. až 18. století a další prameny úřední i privátní provenience. Dobře uchopitelný je zejména prostor menšího města – v 16. století kolem 5000 obyvatel (Lubáň, Budyšín, Žitava), které utváří vlastní paměť, má snad i vlastní politiku paměti, již určuje v první řadě prostřednictvím oficiálního kronikářství. To je dílem elit (členů městské rady, zejména purkmistrů či písařů, v menší míře duchovních a učitelů), zároveň prostupuje do dalších vrstev společnosti – množství zachovaných exemplářů jednotlivých kronik naznačuje zájem alespoň vzdělanějších a zámožnějších měšťanů o dějiny svého města. Vypovídá do značné míry i o sdílené identitě měšťanů, ukazuje, jakým způsobem vnímali prostor, který obývali, včetně jeho dějin. To lze prověřovat na tématech jako založení města, husitské pustošení, nástup reformace, vztahy k panovníkovi, postoje za stavovského povstání 1547 či 1618–1620, vnímání předání země Sasku (Horní a Dolní Lužice 1635) nebo Prusku (Slezsko 1742). Lokální historiografie humanistická i barokní, kronikářství, radní protokoly i prameny privátní povahy (diaria, korespondence) ukazují, jakým způsobem se měšťané vyrovnávali se změnami, jimiž byli vystaveni. Kultura nápisů (v kostelích, zápisů v kostelních věžích), ikonografické prameny či divadelní představení, provozovaná např. v Žitavě nebo Zhořelci, pak ukazují pronikání témat udržovaných humanistickým historiografickým narativem i do obecnějšího povědomí. Vliv městské historiografie na utváření identity měst a měšťanů (u vědomí složité sociální stratifikace předmoderního města) na příkladech ze Svaté říše římské analyzovali Susanne Rau, Regula Schmidt či Klaus Graf; dosavadní výstupy byly shrnuty v rámci projektu Cuius regio, vedeného prof. Dick de Boerem na univerzitě v Arnhemu [Bobková – Zdichynec 2011]. Lze ji ovšem verifikovat rovněž pohledem na dosud spíše opomíjenou historiografii např. řádové provenience, tištěnou i rukopisnou. Rámec projektu možná přesáhne sledování vizuální stránky veřejných prostorů, ačkoliv tato má obrovský a stále rostoucí význam.

Z logiky tématu se navržený výzkum pohybuje mezi sociální historií, dějinami komunikace, církevní historií, ale zohledňuje také přístupy např. filologie a literární historie. Vzrušující výzvu, kterou nabízí účast v tomto projektu, představuje funkčnosti historického vědomí a dědictví v současném životě malých měst, která jsou zčásti ve společenském i hospodářském životě spíše marginalizována. Zde se lze inspirovat a konkrétní spolupráci rozvíjet zejména s polskými kolegy (Przemyslaw Wiszewski, Lucyna Harc); na příkladu hornolužických měst a městeček nebyl dosud např. život vyliďňujících se, nový smysl existence hledajících městeček současného německo-polského pomezí zkoumán.

Další perspektivu vidí **Jan Zdichynec** v roli antiky v raně novověkém období a ve fenoménu nápisové kultury. Je třeba zdůraznit, že sledovaná středoevropská území spíše stojí stranou přímého dosahu antickým dědictvím, přesto je tu patrná snaha se vůči němu vymezit, i si je nějakým způsobem osvojit (údajně antické počátky měst, snaha počátky položit co nehlouběji do minulosti). Argumentace antickými vzory v humanistickém dějepisectví je samozřejmá, ale roli tu má i mytologie, vztahování se k tomuto odkazu – a zároveň též dědictví biblické.

Vztah k antice je téma, které se promítá po celé délce časové osy. **Peter Pavúk** poukázal v tomto kontextu na zajímavý paradox: ačkoliv panovalo obecné povědomí, že antika je

základem evropského kulturního dědictví, v Praze na konci 19. století Národní muzeum nevyužilo možnost zakoupit antické sbírky, protože antické dědictví nebylo vnímáno jako dostatečně národní, české. Sbírkou je dnes v Berlíně, zatímco Praha je nadále jediným hlavním městem v Evropě, které nemá vystavenou svou antickou sbírku [Dufková – Ondřejová 2006]. Nabízí se otázka, zda a jak se tento vztah proměnil a do jaké míry je antické dědictví dnes relevantní i pro Prahu. Pro náš výzkum identifikace a užívání kulturního dědictví, připomíná **Luža Klusáková**, je toto mnohovrstevnaté téma relevantní nejen pro města v regionech na jih od Limes Romanus. Navrhuje proto neomezovat otázku na metropole a budování velkých institucí národní kultury.

Prostor adaptace a roli sociální skupiny v rozhodujícím postavení vidí **Tomáš Masař** ve vývoji národních emancipačních hnutí „malých“ národů (Češi, Finové – **Jan Zdichynec** navrhuje doplnit Lužické Srby jako příklad národa, kde k plné emancipaci patrně nikdy nedošlo, srov. práce Leoše Šatavy) v průběhu „dlouhého 19. století“ [Hroch 2000]. V těchto procesech hrály velmi významnou roli poměrně úzké skupiny inteligence, které vytvářely nové národní elity, jejichž cílem byla konstrukce národních dějin a s nimi spjatého kulturního dědictví, s nimiž by se širší vrstvy národa následně identifikovaly. Přisvojení si specifického národního kulturního dědictví mělo probíhat i skrze adaptaci národních symbolů, ať už vycházejícími právě z národní historie a mytologie, nebo nově zkonstruovanými. Zároveň se elity mnohdy snažily hledat inspiraci rovněž u jiných národů a národních hnutí a srovnávat, jakým způsobem se ony vypořádávají s vytvářením vlastního kulturního dědictví a zmíněným adaptováním národních symbolů. Při tomto procesu pak samozřejmě docházelo i ke snaze zasadit vlastní národní kulturu do širšího kontextu, zejména evropského. Na druhou stranu se nově vznikající národní elity mnohdy dostávaly do konfliktu s vládnoucími vrstvami a starými elitami, vůči nimž se z velké části vymezovaly. Docházelo pak ke střetům především v kulturní rovině, kdy se elity nově se formujících národních hnutí snažily prokázat životaschopnost a uměleckou hodnotu své národní kultury a následně také kodifikovat svůj národní jazyk a učinit ho zároveň i administrativním a vyučovacím jazykem.

Další rovinou pak byla snaha reprezentovat nově vznikající kulturní dědictví ať už v rámci vlastního národa, nebo vůči okolnímu světu. Důležitou roli v této otázce pak hrála města (Praha, Helsinky), která byla centry národních hnutí. V nich se následně vytváří umělecké, vědecké nebo společenské instituce, které mají reprezentovat národní kulturní dědictví, s nimiž se následně má národ identifikovat a adaptovat tak myšlenky a ideologii národních hnutí.

Daniela Tinková odhaluje velké téma v nárůstu expertní moci a autority (odborného) vědění v symbióze s nárůstem moci státně byrokratické v procesu budování centralizované monarchie mezi osvícenstvím (cca 1740) a revolucí 1848/r.1861 (rámcově od pol. 18. do pol. 19. století), a to zejména na příkladu medicíny (a příbuzných odvětví). Různé aspekty procesu „medikalizace“ je možné nahlížet jako proces rozšiřování „pole“ působnosti lékařské autority a lékařského vědění (resp. postupného inkorporování oblastí lidského jednání, jež dosud do „medikálního pole“ nenáležely). Analýza expertního diskurzu a dobových rozhodovacích procesů poukazuje na symbiózu, resp. konflikt, (lékařského) systému vědění („režimu pravdy“) s jinými systémy vědění (zejména teologickým). Toto profesionalizující se společenství se opět propojuje s městským prostředím zejména v oblasti kontroly; v dobové terminologii je to především „zdravotní policie“ (*medizinische*

Polizey). Jejím cílem je postupné utváření „sanitárního prostoru“ jako místa bezpečného pro zdraví. Kromě systému „sanitárních kordonů“ a zdravotních pasů, které měly zabránit šíření nákazy v dané oblasti/zemi a tím chránit obyvatelstvo na úrovni celozemské (turecká hranice pro celou monarchii), usilovaly státně byrokratické orgány v součinnosti s univerzitními „experty“ o likvidaci a odsouvání potenciálně nebezpečných „miazmatických“ zdrojů (jatka, mrchoviště, hřbitovy) z frekventovaných veřejných míst i o přijímání bezpečnostních opatření (protipožární, protiúrazové řády; zákazy koupání atd.) za účelem ochrany lidského zdraví.

Dalším výsledkem této spolupráce napojené i na experty z dalších oblastí vědění (stavební/civilní inženýři apod.) byla nejprve ve velkých městech (příklad Praha) celková úprava urbánního prostoru jako „bezpečného“ místa, kde jsou možné zdroje nebezpečí a nákazy jasně lokalizovány a kontrolovány (výstavba nemocničního komplexu na Karlově a promyšlení jeho zásobování vodou, větrání apod. – spolupráce s ing. Hergetem; budování důmyslné pražské kanalizace propojující celé město (1790–1824), rovněž zejména dílo Ing. Hergeta; systém osvětlování ulic; dláždění napojené kanalizaci a systém odpadu apod.). Přirozeně se nabízí otázka, jak se tento systém, původně vytvořený pro velká města, uplatňoval ve městech menších, resp. na venkově, který nebyl považován za tak „rizikovou“ oblast. Některé zmíněné aspekty by bylo vhodné studovat na zvláštním typu měst, totiž měst lázeňských, která se právě v tomto období rozvíjela a kde právě lékařská autorita a „moc“ plnila funkci zcela specifickou (navíc byla často napojena i na kontrolní orgány – policie). Navíc právě z lázeňských měst se zachovala celá řada „zdravotních topografií“, které se dosud nestaly předmětem historiografického zájmu. **Jan Zdichynec** očekává i zde vliv antického dědictví, ať už v rovině medicíny, či architektonické inspirace.

V Evropě v drtivé většině studujeme historická města, jež jsou výsledkem staletého vrstvení. **Richard Biegel** tuto situaci vidí jako nedílnou součást jejich charakteru a identity. Společným atributem je na jedné straně kontinuita projevující se v hluboké provázanosti jednotlivých etap a fenoménů, na druhé naopak střetávání a prolínání různorodých protikladů, které vyvrcholilo v posledních dvou staletích a které z historických měst učinilo pozoruhodnou laboratoř, jež názorně zrcadlí překotné změny společnosti a její identity, které se během této doby udály. Stávají se tak tématem pro výzkum zejména hmotného kulturního dědictví *par excellence*.

Protikladem dramatického společenského vývoje se stala památková ochrana měst, která se v průběhu 20. století postupně zformulovala a která dokázala uchovat jejich hmotnou podstatu i v případech, že se jejich reálný obsah radikálně proměnil. Historická města se tak stala nejen symbolickým středem městských aglomerací, ale také nositelem identity a kontinuity, jež z reálného života mnohdy zcela zmizela (viz historická města v Sudetech, v dnešním západním Slezsku). Ocenění památkové hodnoty měst můžeme konstatovat jako obecně evropský jev, připomíná **Ludá Klusáková**, v jehož kontextu praxe chránění celých komplexů formou městských rezervací byla výsledkem úsilí expertů, jimž se podařilo tuto, ve své době unikátní, strategii prosadit.

Richard Biegel zdůrazňuje, že památkové rezervace se tak staly místem, kde se památková hodnota slévá s identitou místa a jeho obyvatel, kde se minulost mísí s každodenností a kde se vize budoucnosti nutně střetávají s požadavkem za zachování historického charakteru místa. Tato zvláštní symbióza činí z historických měst úhelný kámen našeho kulturního dědictví: nikde jinde není jeho přítomnost zakoušena intenzivněji a nikde jinde

nemusí být jeho smysl promyšlen a obhajován častěji než právě v centrech historických měst, jež jsou zároveň středobodem městského života jako takového.

Právě tento moment je východiskem interdisciplinárního výzkumu, jehož cílem je nejen porozumění proměnám identity a interpretace historických měst, ale také charakteristika jejich současné pozice v lokálním i celospolečenském kontextu optikou strategického užívání kulturního dědictví [Klusáková – Ozouf-Marignier 2017].

K úvahám o výzkumné ose soustředěné na městskou problematiku se přidává **Jaroslav Ira**. Vychází z pojetí města jakožto sociálně organizovaného prostoru [Musil 2002], když se zamýšlí nad adaptačními procesy, které nahlíží především optikou malého města v kontextu modernity. Z hlediska systémové teorie lze malé město chápat jako systém, jenž existuje v určitém prostředí. Vývoj v rámci prostředí, jež zahrnuje dílčí systémy (např. hodnotový systém, politický systém, trh, systémy vědění) vytváří podněty k adaptaci malého města, přičemž adaptace zpětně ovlivňují prostředí, resp. systémy jej tvořící [Luhmann 2006]. Pokud posuneme pozornost k aktérům, kteří disponují věděními a/nebo mocí rozhodovat (experti, technokraté, inteligence, kulturní elity, policy-makeři, historikové), pak můžeme téma adaptace malého města uchopit jako otázku po vymezování systému, prostředí a jejich vztahu. Příslušný aktér vymezuje a interpretuje systém (malé město / malá města obecně), definuje a vytváří obrazy relevantního prostředí (např. historický kontext jeho vývoje; výzvy a příležitosti) a také povahu jejich vzájemného vztahu (např. míru autonomie vůči prostředí, strukturální limity a možnosti smysluplné akce v malém městě atd.).

V kontextu soudobých diskuzí o rozvoji či revitalizaci malých měst a obecněji dalšího vývoje západní společnosti se rozvinulo široké bádání o malých městech např. na poli regionálních a rozvojových studií, sociální geografie, ekonomie či studia turismu a kulturního dědictví. Většina tohoto výzkumu však setrvává v analýze přítomnosti, resp. projektování budoucnosti, aniž by zohlednila dlouhodobou a obecnou perspektivu historického vývoje, a to nejen malých měst samotných, nýbrž především kulturních, myšlenkových, ideologických, mentálních či emocionálních rámců, které vymezovaly místo malého města v moderní a postmoderní epoše. Právě na tato podloží je třeba se podle **Jaroslava Iry** zaměřit, a to v časové perspektivě zhruba od 16. do 21. století, doporučuje **Jan Zdichynec**. Ačkoliv se jedná zdánlivě jen o ideovou „nadstavbu“, ve skutečnosti je jejich úloha zásadní. Obrazy malého města nejsou jen produktem strukturální proměny prostoru v industriální a postindustriální epoše, v níž se velké město stává hegemonem [Lefebvre 1991], nýbrž také kulturním předpokladem jejich dalšího vývoje. Jde totiž o to, že vedle diskurzů, které se explicitně vztahují k malému městu (obraz maloměsta v literatuře, kritické eseje o maloměstské mentalitě, expertní texty o vhodné architektuře pro malá města), se malé město stává – často jen implicitním – prvkem v obecných a více či méně směřodatných diskurzích a konceptech moderní a postmoderní společnosti. Analýza těchto útvarů z perspektivy malého města nejenže přinese lepší porozumění podmínkám jeho rozvoje, ale podle Irova názoru otevře jednu z dalších cest pro dekonstrukci myšlenkových schémat moderní a postmoderní společnosti, v kterých mají své podstatné místo také samotné dichotomie město a venkov [Williams 1973], resp. velké město a malé město.

V obecné rovině jsou obzvláště zajímavé konstrukce, které lze chápat jako utváření myšlenkových rámců. Abychom rozkryli myšlenkové rámce adaptačních strategií, je třeba se zaměřit nejen na intelektuální a expertní diskurz o malém městě, ale také na chápání malého města ze strany aktérů, kteří reprezentují spíše vnitřní, emický pohled z malých

měst (např. místní inteligence), což snad bude v dílčích případech možné již na příkladech malých měst Lužic a Slezska. V neposlední řadě lze tyto myšlenkové rámce zpětně vyčíst také z konkrétních adaptačních strategií a projektů, které odkazují např. na hlubší představy o povaze urbanity či o vztahu města a venkova. Utváření městského prostoru má svá regionální specifika a kořeny již v době předmoderní, doplňuje **Jan Zdichynec**.

Sociálně historický přístup posouvá **Linda Kovářová** k antropologické perspektivě, která nám umožní postihnout operacionalizaci historických příkladů v regionálních a malo-městských strategiích. Nedílnou součástí adaptačních procesů navázaných na urbánní prostředí jsou rovněž transfery a adaptace „velké“ městské kultury v rurálním prostředí „malých“ měst a vesnic. Jedním z příkladů je již zmíněný fenomén tzv. neo-rurálů. Ve společenských vědách se o neo-rurálech hovoří jako o společenském hnutí, které má počátky v Evropě v 60. letech 20. století, kdy se rostoucí počet lidí začal z městských oblastí stěhovat na venkov. Tyto provenkovské migrace samotný venkov proměnily jak materiálně, tak symbolicky – ustanovením určitého životního stylu a definováním společné identity, navázáním nových vztahů a vytvořením nové komunity a nových společenských vazeb či přivlastněním si nového místa, území nebo kulturního dědictví. Neo-rurálové zahrnují široké spektrum lidí, v jehož rámci můžeme vnímat odlišnost jednotlivých profilů, a proto lze mluvit také o různých kategoriích a typech neo-rurálů – například ty, kteří na venkově pouze bydlí, ale většinu dne tráví ve městě, kde pracují a na kterém jsou závislí, oproti těm, kteří se svých vazeb na město vzdají a většina jejich aktivit probíhá ve venkovském prostředí. Neo-rurálové do venkovského prostředí přenášejí ekonomický, společenský či kulturně inovační kapitál nabytý ve městech, jehož prostřednictvím ovlivňují stávající strukturu rurálního prostředí. Řada neo-rurálů je zároveň představiteli tzv. kulturních kreativců [Ray – Anderson 2000] nebo též tzv. třídy kreativců [Florida 2002]. Pojmenování *cultural creatives* (kulturní kreativci) pochází od amerického sociologa Paula H. Raye a psycholožky Sherry Ruth Andersonové a slouží k popisu velké části západní společnosti, jež stojí mimo standardní paradigma modernistů (progresivních) versus tradicionalistů (konzervativních) a která zakládá nový typ kultury. Kulturní kreativci často poukazují na limity stávajících systémů, snaží se otevřít mnohostranný dialog a přicházejí s novými myšlenkami, vizemi, hodnotami, nástroji a modely jak řešit současné ekologické, ekonomické, sociální, kulturní a náboženské problémy. Obdobný pohled přináší Richard Florida, který hovoří o vzniku nové společenské třídy *creative class* (třída kreativců) [Florida 2002]. V českém prostředí se vybraného segmentu neo-rurálů / kulturních kreativců dotkl dlouholetý výzkum ekologicky příznivých forem životního způsobu Katedry environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy Univerzity, vedený socioložkou Hanou Librovou, z něhož vzešla trilogie *Pestří a zelení* [1994], *Vlažní a váhaví* [2003] a *Věrní a rozumní* [2016].

Na základě perspektiv artikulovaných na předchozích stránkách rozvinuli **Hana Červinková** a **Zdeněk Uherek** zmíněné antropologické hledisko. V něm se jako významný jeví zejména vztah mezi kulturním dědictvím v městském prostředí a identitami (identifikacemi) v jejich historických, politických a sociokulturních dimenzích a kontextech. Kulturní dědictví lze chápat jako „způsoby, kterými se vybrané historické materiální artefakty, přírodniny, mýty, vzpomínky a tradice stávají kulturními, politickými a ekonomickými činiteli současnosti“ [Graham – Howard 2008]. Identity jsou pak vnímány jako procesy stále probíhající adaptace, to znamená jako reakce na globální toky, které se střetávají

v urbánních centrech [Appadurai 1996], a jakožto vytváření lokálních významů sounáležitosti a hledání svého místa ve světě. V tomto kontextu se stává kulturní dědictví mnoho-významovou kategorií, která nám umožňuje prozkoumávat, jak jednotlivci a diferencovaná společenství lidí spojují významy přítomnosti a minulosti konkrétními (materiálními nebo nehmotnými) místy a koncepty při konstruování jejich vlastních kulturních identit: „To, jak označujeme, kam jsme zařazováni a zařazujeme sami sebe prostřednictvím narativů minulosti“ [Hall 1993]. Antropologický přístup ke studiu kulturního dědictví, alespoň tak, jak ho vnímají Hana Červinková a Zdeněk Uherek, směřuje ke studiu průniků odlišných a často soupeřících nároků na kulturní dědictví, s nimiž se jednotlivci chtějí identifikovat: prolínají se zde transnacionální (globální) *policyscapes* univerzálního dědictví, oficiální státní a lokální politika a potřeby jednotlivých aktérů tváří v tvář těmto oficiálním kodifikovaným narativům. Antropology, ale jistě též i další specializace zajímají soupeřící a vzájemně se odlišující identifikační prostředí, na diverzifikovaná místa příslušnosti a paměti ve snaze porozumět, jak jsou hegemonní diskurzy kulturního dědictví překládány, používány, přetvářeny případně negovány jednotlivci i komunitami v lokálních podmínkách. Výzvou může být otázka, jak hluboko v historii lze tyto postuláty sledovat např. prostřednictvím ego dokumentů. Pomocí etnografického výzkumu se dá pak zjišťovat, jak jednotliví aktéři vytvářejí město zároveň jako sociopolitický a symbolický konstrukt [Harvey 1989; Brenner – Theodore 2002; Graham – Howard 2008] a prostor každodenního života [De Certeau 1984; Hall 1993; Herzfeld 1991]. Příklady takového výzkumu mohou zahrnovat: hegemonní a marginalizované identity v politikách kulturního dědictví ve střední Evropě; neoliberalismus a paměť střeoevropských měst; „ti druzí“ v městském prostředí, kodifikované a personalizované významy dávané a odnímané prvkům kulturního dědictví.

V neposlední řadě **Zdeněk Uherek** doplňuje aspekt vyplývající z výzkumů migrací a kontaktních situací mezi diferencovanými společenskými skupinami. Při šetřeních tohoto typu se pojem adaptace dlouhodobě používal jako součást slovníku, v němž figurovaly též pojmy asimilace, akulturace, integrace či koexistence. Teorie spojené s těmito koncepty již zpočátku 20. století reflektovaly, že vůči mechanismům přizpůsobení vznikají též odezvy rezistence, protestu, vytváření kontrakultur. Adaptace má vždy též svůj maladaptivní protipól nebo protipól kulturní alternativy. V českém prostředí jsou etnografie rezistence sbírané od dob protireformace stejně bohaté jako dějiny konformismu, a tento aspekt se týká i významů vztahovaných ke kulturnímu dědictví, které může být v jeho veřejně artikulované podobě pro jednotlivce současně skvělým obchodem a současně eticky velmi komplikovanou tematikou. Dědictví některých rodin či diaspor může být ve své podstatě protichůdné kulturnímu dědictví konceptualizovanému současnými technokraty.

Závěr

Formulovat závěry na samém počátku projektu je nepochybně osidné. Při pohledu zvenčí se už samotné zveřejnění iniciální diskuze, ze které vzešly, jeví jako riskantní krok. Přesto si myslíme, že takový počín má smysl. Reflektovaná „synchronizace“ badatelských perspektiv se totiž zdá být pro řešitelský tým nezbytným krokem při konstrukci projektu a formulování výzkumných otázek. Pro početný a především víceoborový tým představuje první krok v hledání a identifikaci tematických průniků, příbuzných teoretických

pozic a komplementárních metodologických přístupů. Jinak by stěží bylo možné rozvinout výzkum v *ad hoc* vznikajících pracovních skupinách okolo čtyř konceptuálních os a směřovat k synergii.

Již v této počáteční fázi je zřetelně patrné, že výzkum procesů expertního řízení se bude nutně protínat s výzkumem využívání a reprezentace kulturního dědictví. Neboť prosazování inovací či určitých přístupů k organizaci a využívání veřejného prostoru, resp. ke kulturnímu dědictví ve veřejném prostoru, se odvíjí od sociálních rolí expertů a dalších zainteresovaných aktérů. Jejich skladba, společenská pozice i formy interakce se přitom v čase proměňovaly, což podtrhuje význam historické perspektivy. Kromě věcných výzkumných záměrů si projekt klade ještě jeden další cíl. Badatelé v humanitních vědách tradičně pracují každý sám, izolováni v „bublinách“ svých témat. Ideální ambicí projektu je tuto uzavřenost překonat a vytvořit platformu pro interdisciplinární týmovou práci, neboť společné psaní je v humanitních vědách stále ještě ojedinělým jevem, častěji se objevuje ve vědách sociálních. Očekáváme tedy, že spolupráce mezi antropology a historiky může být v tomto směru inspirativní v dalších etapách projektu právě tak, jako byla podnětná tato zkušenost formulování pozičního dokumentu ve formátu diskuze u kulatého stolu.

Literatura

- Anderson, Benedict [1983]. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Augé, Marc [1992]. *Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris: Seuil.
- Appadurai, Arjun [1996]. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ashworth, G. J. – Graham, Brian – Tunbridge, J. E. [2007]. *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London – Ann Arbor: Pluto Press.
- Audrerie, Dominique [1997]. *La notion et la protection du patrimoine*. Vol. 3304. Paris: Presses universitaires de France.
- Barth, Fredrik [1993]. Enduring and Emerging Issues in the Analysing of Ethnicity. In: Vemerleu, Han – Govers, Cora (ed.). *The Anthropology of Ethnicity*. Amsterdam: Het Spinhuis, s. 12–32.
- Bhabha, Homi K. [1994]. *The Location of Culture*. London – New York: Routledge.
- Blažek, Jiří – Uhlíř, Jan [2011]. *Teorie regionálního rozvoje. Nástin, kritika, implikace*. Praha: Karolinum.
- Blyth, Mark [2002]. *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Bobková, Lenka – Fantysová-Matějková, Jana (ed.) [2013]. *Terra – Ducatus – Marchionatus – Regio. Die Bildung und Entwicklung der Regionen im Rahmen der Krone des Königreichs Böhmen. Die Kronländer in der Geschichte des böhmischen Staates VI*. Prag: Casablanca.
- Bokova, Irina [2013]. „Prologue“. *Basic Texts of the 2005 Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*. Paris: UNESCO.
- Borneman, John – Ghassem-Fachandi, Parvis [2017]. The concept of *Stimmung*: From indifference to xenophobia in Germany's refugee crisis. *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 7 (3): 105–135.
- Brenner, Neil – Nik, Theodore (ed.) [2002]. *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*. Malden, Ma: Blackwell.
- Brubaker, Rogers [2000]. Beyond Identity. *Theory and Society* 29: 1–47.
- Brubaker, Rogers [2004]. *Ethnicity without groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Burke, Peter [1992]. *History and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Cameron, Cristina [2008]. From Warsaw to Mostar: The World Heritage Committee and Authenticity. *APT Bulletin* 39 (2/3): 19–24.

- Calligaro, Oriane [2014]. *Negotiating Europe: Eu Promotion of Europeaness Since the 1950s*. New York: Palgrave Macmillan.
- Certeau, Michel de [1984]. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, Peter [2009]. *European Cities and Towns (400–2000)*. Oxford: Oxford University Press.
- Cline, Eric H. [2008]. Troy as a „Contested Periphery“: Archaeological Perspectives on Cross-Cultural and Cross-Disciplinary Interactions Concerning Bronze Age Anatolia. In: Collins, Billie Jean – Bachvarova, Mary R. – Rutherford, Ian C. (ed.). *Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and Their Neighbours. Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17–19, 2004, Emory University, Atlanta, GA*. Oxford: Oxbow Books, s. 11–19.
- Červinková, Hana – Buchowski, Michal, – Uherek, Zdeněk, et al. [2015]. *Rethinking Ethnography in Central Europe*. New York: Palgrave.
- Červinková, Hana – Golden, Juliet [2017]. The Containment of Memory in the „Meeting Place“: City Marketing and Contemporary Memory Politics in Central Europe. In: Krase, Jerome – Uherek, Zdeněk, et al. *Diversity and Local Contexts: Urban Space, Borders and Migration*. New York: Palgrave Macmillan, s. 55–70.
- Delafons, John [1997]. *Politics and Preservation. A policy history of the built heritage 1882–1996*. Oxford: Chapman and Hall.
- Dufková, Marie – Ondřejová, Iva (ed.) [2004]. *Historie sběratelství antických památek v českých zemích. Editio Monographica Musei Nationalis Pragae 2*. Praha: Národní muzeum.
- Édouard, Jean-Charles [2012]. La place de la petite ville dans la recherche géographique en France: de la simple monographie au territoire témoin. *Annales de géographie* 1 (683): 25–42. Dostupné z: <https://www.cairn.info/revue-Annales-de-geographie-2012-1-page-25.htm>.
- Édouard, Jean-Charles [2008]. La petite ville: contexte scientifique et enjeux de développement /aménagement. *Bulletin de l'Association de géographes français* 85 (1): 3–12. Dostupné z: http://www.persee.fr/doc/bagf_0004-5322_2008_num_85_1_2592.
- Eley, Geoff [2005]. *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Elias, Norbert [1978]. *What is sociology?*. New York: Columbia University Press.
- Falser, Michael [2005]. Cultural Heritage as Civilizing Mission: Methodological Considerations. In: Falser, Michael (ed.). *Cultural Heritage as Civilizing Mission. Transcultural Research – Heidelberg Studies on Asia and Europe in a Global Context*. Springer: Cham, s. 1–32.
- Florida, Richard [2002]. *The Rise of Creative Class*. New York: Basic Books.
- Florida, Richard [2005]. *Cities and the creative class*. London, New York: Routledge.
- Florida, Richard [2017]. *The New Urban Crisis. Gentrification, housing bubbles, growing inequality, and what we can do about it*. London: Oneworld Publications.
- Gellner, Ernest [1997]. *Nationalism*. New York: New York University Press.
- Gellner, Ernest [1983]. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gellner, Ernest [1998]. *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and Habsburg Dilemma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Girella, Luca – Pavúk, Peter [2016]. The Nature of Minoan and Mycenaean Involvement in the North-eastern Aegean. In: Gorogianni, Evi – Pavúk, Peter – Girella, Luca (ed.). *Beyond Thalassocracies. Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*. Oxford: Oxbow Books, s. 15–42.
- Gosden, Chris [2004]. *Archaeology and Colonialism. Cultural Contact from 5000 BC to the Present*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Gravari-Barbas, Maria [2009]. La „ville festive“ ou construire la ville contemporaine par l'événement. (The „Festival City“: urban events and contemporary city building). *Bulletin de l'Association de géographes français* 86 (3): 279–290. Dostupné z: http://www.persee.fr/doc/bagf_0004-5322_2009_num_86_3_2673.
- Graf, Klaus [1984]. *Gmünder Chroniken im 16. Jahrhundert: Texte und Untersuchungen zur Geschichtsschreibung der Reichsstadt Schwäbisch Gmünd*. Schwäbisch Gmünd: Einhorn-Verlag.

- Graham, Brian – Howard, Peter [2008a]. Heritage and Identity. In: Graham, Brian – Howard, Peter (ed.). *The Ashgate research companion to heritage and identity*. Burlington: Ashgate Publishing Company, s. 1–15.
- Graham, Brian – Howard, Peter (ed.) [2008b]. *The Ashgate research companion to heritage and identity*. Burlington: Ashgate.
- Hall, Stuart [1993]. Cultural Identity and Diaspora. In: William, Patrick – Chrisman, Laura (ed.). *Colonial Discourse & Postcolonial Theory: A Reader*. New York: Columbia University Press, s. 392–403.
- Hannerz, Ulf [1992]. The Global Ecumene as a Network of Networks. In: Kuper, Adam (ed.). *Conceptualizing Society*. London: Routledge, s. 34–58.
- Hannerz, Ulf [1996]. *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London: Routledge.
- Harc, Lucyna – Wąs, Gabriela (ed.) [2014]. *The Strengthening of Silesian Regionalism (1526–1740)*. (Cuius regio. Ideological and Territorial Cohesion of Silesia 2). Wrocław: Publishing House eBooki.com.pl.
- Harvey, David [1989]. From Managerialism to entrepreneurialism: The Transformation in Urban governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 71 (1): 3–17.
- Harvey, David C. [2008]. History of Heritage. In: Graham, Brian – Howard, Peter (ed.). *The Ashgate research companion to heritage and identity*. Burlington: Ashgate, s. 19–36.
- Herzfeld, Michael [1991]. *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton: Princeton University Press.
- Herzfeld, Michael [1997]. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation State*. London, New York: Routledge.
- Hietala, Marjatta [1993]. La diffusion des innovations: Helsinki 1875–1917. *Genèses, 10, Municipalismes, sous la direction de Alban Bensa*: 74–89.
- Halbwachs, Maurice. [1980]. *The collective memory*. First published 1952. New York: Harper and Row.
- Hobsbawm, Eric [1991]. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav [1985, 2000]. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press. a 2. vyd. New York: Columbia University Press.
- Chevalier, Michel [1993]. Neo-rural phenomena. In: *Espace géographique. Espaces, modes d'emploi. Two decades of l'Espace géographique, an anthology. Special issue in English* 1993 (1), s. 175–191. Dostupné z: http://www.persee.fr/doc/spgeo_0046-2497_1993_hos_1_1_3201.
- Ira, Jaroslav – Kalivodová, Eva – Klusáková, Luďa – Larguèche, Aladin – Moll, Martin – Sargent, Andrew (ed.) [2010]. *Crossing Frontiers, Resisting Identities*. Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press.
- Jha, Abhas K. – Miner, Todd W. – Stanton-Geddes, Zuzana (ed.) [2013]. *Building urban resilience: principles, tools, and practice*. Washington, DC: World Bank.
- Kayser, Bernard [1990] *La renaissance rurale. Sociologie des campagnes du monde occidental*. Paris: Armand Colin.
- Kayser, Bernard [2001]. Les citadins au village. *Espace, populations, sociétés* 2001 (1–2), *Repopulation et mobilités rurales*: 151–160.
- Kłodziński, Marek [2006]. *Aktywizacja społeczno gospodarcza gmin wiejskich i małych miast, Instytut rozwoju wsi i rolnictwa*. Warszawa: PAN.
- Klusáková, Luďa [2008]. Between Urban and Rural Culture: Public Use of History and Cultural Heritage in Building Collective Identities (1990–2007). In: Klusáková, Luďa – Teulières, Laure (ed.). *Frontiers and Identities. Cities in Regions and Nations*. Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press, s. 299–322.
- Klusáková, Luďa – Ozouf-Marignier, Marie-Vic [2017]. Small Towns as a European Cultural Heritage. Introduction. In: Klusáková, Luďa, et al. *Small Towns in Europe in the 20th and 21st Centuries. Heritage and Development Strategies*. Prague: Karolinum, s. 11–23.
- Kocka, Jürgen [1999]. *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800–1918*. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Koziura, Karolina [2017]. Colonial Factors Hidden in City Center Revitalization: Chernivtsi as an Imperial Formation. In: Kruse, Jerome – Zdeněk Uherek, et al. *Diversity and Local Contexts: Urban Space, Borders and Migration*. New York: Palgrave Macmillan, s. 93–109.
- Kuper, Adam [1988]. *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. London: Routledge.
- Labadi, Sophia – Long, Colin (ed.) [2010]. *Heritage and Globalisation*. London – New York: Routledge.

- Landry, Charles – Wood, Phil [2008]. *The Intercultural City. Planning for Diversity Advantage*. London – Sterling, VA: Earthscan.
- Landry, Charles [2008]. *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. 2. vyd. London – Sterling, VA: Comedia Earthscan.
- Landry, Charles [2006]. *The Art of Citymaking*. London – Sterling, VA: Comedia Earthscan.
- Lefebvre, Alain [1987]. *Aujourd'hui, la culture du monde rural*. Toulouse (podle B. Kayser, Renaissance rurale, 1990).
- Lefebvre, Alain – Boure, Robert [2000]. La médiation culturelle du territoire: l'exemple de trois festivals en milieu rural. *Sud-Ouest européen, Géographies culturelles* (8): 49–56. Dostupné z: https://www.persee.fr/doc/rgpso_1276-4930_2000_num_8_1_2739.
- Lefebvre, Henri [1974]. *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, Henri [1991]. *Production of Space*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Mainet, Héléne [2011]. Les petites villes françaises en quête d'identité. Ambiguïté du positionnement ou image tactiquement combinée?. *Mots. Les langages du politique* [online], 2011 (97). Dostupné z: <https://journals.openedition.org/mots/20514>.
- Marcus, George [1998]. *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mountjoy, P.A. [1998]. The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa. *Anatolian Studies* 48: 33–67.
- Müller, Birgit – Uherek, Zdeněk (ed.) [1996]. *Všední den v Jablonci roku 1994*. Wien: Verein Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften.
- Musil, Jiří [2002]. Co je Urbanizace. In: Horská, Pavla – Maur, Eduard – Musil, Jiří. *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl: Paseka, s. 13.
- Périsois, Samuel [2008]. La mobilisation du champ patrimonial dans l'élaboration d'une identité „petite ville“. (Heritage and identity strategies in small-sized Cities). *Bulletin de l'Association de géographes français* 85 (1): 23–32. Dostupné z: https://www.persee.fr/doc/bagf_0004-5322_2008_num_85_1_2594.
- Radaelli, Claudio M. [2008]. *Technocracy in the European Union*. London: Longman.
- Rau, Susanne [2002]. *Geschichte und Konfession. Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln*. Hamburg – München: Dölling und Galitz.
- Ray, Paul H. – Anderson, Sherry Ruth [2000]. *The Cultural Creatives: How 50 Million People Are Changing the World*. New York: Three Rivers Press.
- Robertson, Roland [1995]. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In: Featherstone, Mike – Lash, Scott – Robertson, Roland (ed.). *Global Modernities*. London: Sage publications; New Delhi: Thousand Oaks, s. 25–44.
- Sachse, Carola [1993]. *Siemens, der Nationalsozialismus und die moderne Familie. Eine Untersuchung zur sozialen Rationalisierung in Deutschland im 20. Jahrhundert*. Hamburg: Rasch und Röhring Verlag.
- Said, Edward [1978]. *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Sibertin-Blanc, Mariette [2008]. Différenciation territoriale et enjeux d'aménagement des petites villes. L'exemple de l'action culturelle. (Territorial differentiations and issues of development in small-sized cities: the example of cultural policies). *Bulletin de l'Association de géographes français* 85 (1): 43–53. Dostupné z: http://www.persee.fr/doc/bagf_0004-5322_2008_num_85_1_2596.
- Silverman, Helaine – Waterton, Emma – Watson, Steve [2017]. *Heritage in Action: Making the Past in the Present*. Cham: Springer international.
- Smith, Laurajane [2006]. *Uses of Heritage*. New York: Routledge.
- Sonkoly, Gábor [2015]. Cultural Heritage, in Bridge over troubled waters? *The link between European historical heritage and the future of European Integration*. European Commission: 14–19.
- Stockhammer, Philipp W. [2013]. From Hybridity to Entanglement, from Essentialism to Practice. *Archaeological Review from Cambridge* 28 (1): 11–28.
- Svasek, Maruska [2012] Emotions, Emotives and Political Negotiations: Transforming Relationships in the Bohemian-Bavarian Border Zone. In: Svasek, Maruska (ed.). *Emotions and Mobility: Ethnographies of Movement*. London – New York: Routledge, s. 145–162.
- Šubrt, Jiří [2008]. „Dialog mezi hluchými“? K problematice vztahu sociologie a historie / „A Dialogue between the Deaf“? The Relationship between Sociology and History. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review* 44 (5), Monotematické číslo Proměny teoretické sociologie: 969–988.

- Uherek, Zdeněk [2011]. Diversity and Social Anthropology. In: Knottler, Steven – De Lobel, Rob – Tsipouri, Lena – Stenius, Vanja (ed.). *Diversity Research and Policy*. Amsterdam: Pallas, Amsterdam University Press, s. 21–41.
- Uherek, Zdeněk [2017]. Discourse on Public Spaces: Praguers in the Process of Globalization Changes and the Neoliberal Economy. In: Krase, Jerome – Uherek, Zdeněk, et al. *Diversity and Local Contexts: Urban Space, Borders and Migration*. New York: Palgrave Macmillan, s. 93–109.
- Vleuten, Erik – Oldenziel, Ruth – Davids, Mila – Lintsen, Harry [2017]. *Engineering the Future, Understanding the Past: A Social History of Technology*. Amsterdam: AUP.
- Wagner, Peter [1995]. *Soziologie der Moderne: Freiheit und Disziplin*. Frankfurt am Main: Campus.
- Wagner, Peter [2008]. *Modernity as Experience and Interpretation. New Sociology of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Wagner, Peter – Strath, Bo [2017]. *European Modernity: A Global Perspective*. London, Bloomsbury.
- Williams, Raymond [1973]. *The Country and the City*. New York: Oxford UP.
- Wolf, Eric [1982]. *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press.

U kulatého stolu diskutovali:

Richard Biegel, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, richard.biegel@ff.cuni.cz

Hana Červinková, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Uniwersytet Dolnośląski, Wrocław, hana.cervinkova@ff.cuni.cz

Jaroslav Ira, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, jaroslav.ira@f.cuni.cz

Jiří Janáč, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, jiri.janac@ff.cuni.cz

Luda Klusáková, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, luda.klusakova@f.cuni.cz

Linda Kovářová, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Anthropictures s.r.o, linda.kovarova@ff.cuni.cz

Tomáš Masař, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, tomas.masar@ff.cuni.cz

Peter Pavúk, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, peter.pavuk@ff.cuni.cz

Jakub Rákosník, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, jakub.rakosnik@ff.cuni.cz

Jan Randák, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, jan.randak@ff.cuni.cz

Vítězslav Sommer, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, vitezslav.sommer@ff.cuni.cz

Matěj Spurný, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, matej.spurny@ff.cuni.cz

Radka Šustrová, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, radka.sustrova@ff.cuni.cz

Daniela Tinková, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, daniela.tinkova@ff.cuni.cz

Zdeněk Uherek, Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, zdenek.uherek@fsv.cuni.cz

Jan Zdichynec, KREAS / Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, jan.zdichynec@ff.cuni.cz

Max Weber, Islam, and Rationalization: A Comparative View*

TOBY HUFF**

Max Weber, islám a racionalizace: komparativní pohled

Abstract: From his early studies, beginning with *the Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Weber began to realize that *religious* orientations provide strong motivations to reshape, or rationalize the mundane world. He then found that rationalist inclinations also affected music and the arts, and thus seemed to penetrate all spheres of artistic, social, and political life. At the same time Weber's inquiries deep into the history of law back to the Romans illustrated the same process of making the European legal system more systematic, logical, and tightly integrated. This resulted in a whole range of legal innovations such as constitutionalism, parliamentary democracy, elections by consent, a clearly defined notion of due process of law, the invention of legally autonomous corporate entities, and much more. This network of legal constructions I refer to as the *hidden structure of modernity*, greatly overlooked because of its being taken for granted. However, when a comparison with the development of Islamic law is undertaken, we discover that its legal rationalization led in an entirely different direction.

Keywords: Max Weber; civilizations; rationalization; law; Islam; West

DOI: 10.14712/23363525.2019.7

Students of Max Weber's larger agenda of civilizational studies (those focused on the domain-effects of the five great world religions, plus Judaism), have understood that the concept of *rationalization* was central to his deeper insights.¹ For Weber, this idea referred to a broad socio-cultural process characterized by the growth of rationality, of logically and systematically integrated units of the social and cultural organization. This occurred in such spheres as law, economy, science, and polity. However, not all rationalizing forces in contracting civilizations would end up producing the same configurations of meaning.

What is most remarkable in Weber's perspective is the fact that he looked to religion, not to a pervasive scientific ethos or the legacy of Hellenism, for the sources of reason and rationality, both in "East" and "West." One can see that this insight followed from Weber's initial discovery that Protestant Christianity had sparked what Weber identified as the "Protestant ethic" (obviously flowing out of the Reformation) that increasingly took the form of inner-worldly asceticism. This orientation increasingly assumed the form of *impersonal service* dedicated to rational mastery of the world, or "the rational organization of our social environment" [Weber 1958: 109]. In other words, a key motivational driver

* This lecture has been presented at the Department of Historical Sociology, Faculty of Humanities at Charles University in Prague, on the 2nd November 2017.

** Toby Huff, Harvard University, Faculty of Arts and Sciences, Cambridge, MA 02138, The United States. E-mail: thuff@fas.harvard.edu.

¹ For the canonical sources for the reconstruction of Weber's thought along these lines, see Schluchter [1979, 1981, 1989].

of the energy of modern capitalism appeared to come from this *religious* source. A more general formulation of this insight has been called the “theodicy problem,” namely, if the world were to have religious meaning, what would it look like and how should we go about organizing our mundane world? In that sense, all religious persuasions have an inherent inclination to rationalize or mold the social order in the service of religious interests [Weber 1964: chapter 9].²

It then dawned on Weber around 1910 that he should undertake a set of comparative studies of “economic ethics” that might be found, differently concatenated, in the great world religions, i.e., Confucianism, Buddhism, Hinduism, early Christianity, Islam, and ancient Judaism. This launched Weber into his nonpareil sociology of religion. Moreover, Weber credited ascetic Protestantism with spurring the development of modern science and with the specific contribution of placing “science in the service of technology and economics” [Weber 1961: 270].

The second breakthrough in Weber’s masterwork, as Wolfgang Schluchter and others have pointed out, came from another entirely unsuspected direction, that is, the history of music. It was then (around 1910–11) that he discovered how Western music is heavily dependent on a deeply embedded rationale of logical and mathematical relationships to produce the tones that are pleasing to Western ears. For Weber, this meant that there is something unique about Western rationality in general, that it has been applied to virtually all domains, not just those most associated with practical action, economics or technological innovation [Schluchter 1989: 418].³

In a word, Marianne Weber noted that her husband’s discovery of the pervasive influence of rationalism throughout all the domains of Western culture emerged from the study of the history of music, and “precisely in music – an art form which seemingly flowed directly from the emotions” where “reason played such an important role,” giving Occidental music its uniqueness. Whatever the multiple sources of this unique Occidental rationalism, they could be found at play in all the spheres of human action in the Western world, including the arts and music. From then onward Weber saw the unique shape of the European cultural world “not only in economic development, but in scientific, artistic, and political development” as well [*ibid.*: 430].

Given this sketch of Weber’s intellectual journey on the way to recognizing the powerful influence of rationalizing forces in Western history, I want to turn to the sphere of law and legal development. As we know, the domain of law was another of Weber’s major concerns where the uniqueness of Western rationalism seems most salient. Furthermore, Weber understood that both capitalism and the modern political order rested on unique legal foundations. While he seemed to suggest that various patterns of legal development occurred universally, he also observed that “systematization” [in law] “has never appeared but in the late stage of legal modes of thoughts” [Weber 1954: 62].⁴

² All the ways in which religious interests attempt to shape and mold the many spheres of social life were spelled by Weber in his extraordinary essay, “Zwischenbetrachtung,” or “Intermediate Reflections” [see Gerth – Mills 1946: chapter 13].

³ Which discovery had also been pointed out by Marianne Weber in her biography [1975].

⁴ Also: “The specially modern form of systematization, which developed out of Roman law, has its points of departure in the logical analysis of the meaning of the legal propositions as well as the social actions” [*ibid.*: 62].

However, as in so many areas in which Weber labored with great intensity, his study of comparative legal systems was unfinished, with the result that some of his comparisons were but sketches (especially in *Economy and Society*, Chapter VIII, section v). In addition, Weber's matrix of comparison centered on the differences between *formal* versus *substantive* rationality. This might not have been the best access point for laying bare the profound developmental differences, for example, between medieval European law and Islamic law. Nevertheless, I want to suggest that a comparison between European legal development and Islamic law in the late medieval era reveals the very different workings of rationalization in the two legal traditions and civilizational contexts.

On the one hand, we shall see that the contrasting stasis of Islamic sacred law (the *shari'a*), had profound consequences for both intellectual and economic development. On the other hand, dynamic Western legal development from the medieval period onward has been far more important for Western development broadly – in the economy, polity, and science – than has been recognized previously. I shall suggest that these unique legal developments constitute the hidden structure of modernity, and they can only be detected by a comparative analysis such as I have undertaken elsewhere [*Huff 2017: chapter 3 and 4*].

The World of Islam

It goes without stressing that Weber's writings on Islam at the beginning of the twentieth century were only as good as his sources. In addition, due to Weber's habits of work and the unfinished nature of his studies of Islam, it has been difficult to track down all the sources that he used. Clearly today, 100 years later, we know a great deal more about the Middle East and the Muslim world than what was known in 1920.⁵ Consequently, I shall focus on the current standard view of Islamic law and religious teachings that were prevalent during the first several centuries of Islam.

As I have suggested elsewhere, the early founders of Islamic civilization following the death of the prophet Muhammad (in 632 C.E.) and from a social engineering point of view, had to accomplish three tasks [*Huff – Schluchter 1999: chapter 3*].

The first was to establish a standard set of dogmatic statements laying out the rudiments of Islamic belief that were more concise than the 114 chapters (suras) of the Quran.

The second task entailed a more philosophical and hence theological explanation of the fundamental beliefs of Islam. This was necessary because of the ambient Greek philosophical culture that was still shaping dialogues with Christians, Jews, and other non-believers. This gave birth to *kalam* (theology), Islamic religious philosophy.

The third task should have been creating a stable political order based on some kind of constitution and legal accords for passing on the rulership of the Islamic regime. More broadly, this was the domain of law that did get fleshed out during these same two formative centuries but did not establish a formal mechanism for power transition, nor clear and consistent ideas of due process.

These tasks were taken up by a variety of thinkers across the expanding Muslim community who were far from coordinated, thereby provoking controversy and dissent that

⁵ For an attempt to assess Weber's studies of Islam at the end of the twentieth century, see a book chapter *Hindrances to Modernity: Max Weber on Islam* [*Huff – Schluchter 1999: 53–138*].

further propelled discussion. The standard edition of the Quran itself did not appear until 22 years after the death of Muhammad. Likewise, the compiled sayings (*hadiths*) of Muhammad did not start appearing until about 60 years after the prophet's death;⁶ but once these sources of belief emerged, others set to work creating the larger narratives that were thought necessary [see *Crone 2004*].

The task of providing a concise set of orthodox beliefs was undertaken by those seeking to construct a short set of creeds that expressed the central message of the Quran. This was done during the first two centuries of the rise of Islam. Today only highly educated Muslims across the Islamic world know these creeds, whereas most Muslims know the *fatiha* (the "opener") and a few other passages from the Quran [for discussions of creed formation, see *Watt 1994; Wensinck 1932; Cook 2003*].

Apart from those formal creeds, the simplest representation of the core of Islamic belief and practice is composed of the five pillars: *prayer* five times daily; *recitation* of the *shahadah* ("there is no god but god and Muhammad is his messenger"); *fasting* during the month of Ramadan; *paying the poor tax (zakat)*; and *pilgrimage (haj)* to Mecca once in one's lifetime.

Beyond these modest obligations, it is the shari'a, Islamic law, that is at the heart of Islam. From a spiritual point of view, it is also known as "the straight path to salvation" with the assumption that the Quran is a complete "book of knowledge" providing guidance for Muslims on all occasions and in all circumstances. These two sources, the Quran and the hadith collections (or sunna), comprise the central structure of Islam governing all aspects of human behavior. In that sense, they constitute a prescriptive or legal system. Consequently, only those trained in legal arcana – the shari'a – are thought to be qualified to say whether some particular form of behavior is Islamic or not. This suggested that the believer should consult a legal scholar whenever a question of appropriate Muslim behavior arose. These two elements, then, the Quran hadiths, formed the governing structure, the intellectual grid or *matrix* of Islam that was put into force during the early formative years of Islamic civilization.⁷

From this legalistic point of view, whenever some new form of behavior or the use of some new item of technology comes into question, the good Muslim must answer this question: is the behavior (or technology) in question, 1) obligatory, 2) recommended, 3) permissible, 4) reprehensible, or 5) forbidden? Clearly only a literate person and legal specialist could answer such a question. This matrix continued to be employed into the twentieth century when discussions about such issues as postmortem autopsies and organ transplants were considered [*Huff 2002*].

There were other philosophical points of view that emerged, those raised especially by the party of disputation, the *mutakallimun* (religious philosophers), who sought to engage in philosophical disputations that grew out of the Greek philosophical tradition that was embedded in the larger literature of the many Greek scientific and philosophical works

⁶ The six canonical collections of hadiths include the following: those of al-Bukhari (died 870); Muslim b. al-Hajjaj (died 875); Abu Da'ud (died 888); al-Tirmidhi (died 892); al-Nasa'i (died 915); Ibn Maja (died 886). The number of separate entries ranged about 6000 to over 9000. Also see Ibn Warraq [1998].

⁷ Here I must forgo discussion of the "roots of law" and the permissible modes of reasoning that are allowed with regard to its elaboration or modification [for more see *Huff 2017: 92–96; Rahman 1979: chapter 4; Schacht 1964*].

that were translated into Arabic in the eighth to the 10th centuries [see for more *Huff 2017: 96–98; Gutas 1998*]. This strand of thought is usually traced through the *mu'tazilites*, the so-called Islamic rationalists, who thought that reason in a Western sense had a commanding role in religious and philosophical debates in the early formative years [among many other sources on this, see *Watt 1974; Frank 1992: 7–37; Crone 2004: 65–99*]. In the end, however, this school of thought was defeated with the result that philosophical and theological discussions were pushed aside, leaving the legal scholars, the *fuqaha* (or *muftis*) as the dominant intellectual arbiters. This was spelled out by the great and unsurpassed legal scholar alAsh'ari (d. ca 935). He made it clear that there was a sharp division between the domain of law and that of religious thought:

The [early generations] have discussed and disputed about such matters as arose at that time concerning Din [religion] from the side of the shari'a (i.e., law) ... like the legal duties such as punishments and divorce which are too numerous to mention here ...

Now, these are legal matters which pertain to details of life which they (i.e., the early generations) brought under the shari'a which concerns itself with the detailed conduct of life and hence can never be comprehended except on the authority that comes from the Prophets. But as for the matters that arise in the field of the principles for the determination of questions (of Faith) every intelligent Muslim must refer these to the general and agreed on principles founded upon reason, sense experience, and immediate knowledge, etc. Thus the questions of details of the shari'a (i.e., law), which are based on traditional authority must be referred to the principles of the shari'a whose source is traditional authority, whereas questions arising out of reason and experience must be referred to their own bases, and authority and reason must never be mixed up.⁸

This point of view became orthodox throughout the Muslim world and lasted all the way to the end of the twentieth century. This meant that philosophers and ethicists had at best a minor role to play in the religious disputes that erupted throughout Islamic history. Thus *fiqh* (legal scholarship) not *kalam* (theology) became the decisive discipline that became the central subject in all madrasas across the Muslim world ever after. Moreover, as Fazlur Rahman perceived, Islamic thought did not generate a discipline of "Islamic ethics" so that legists remained the intellectual arbiters of Islamic thought thereafter [*Rahman 1979: 256f; 1982: 154f*].

Law and Legal Rationalization

As we saw earlier, one critical dimension of Western development has been the emergence of the unique European system of law. Although it has its roots in Roman law and the latter's millennium-long history of development, the great formative period of Western legal development occurred in the late medieval period. This has been spelled out by many legal historians, especially Harold Berman [1983].⁹ All the major Western legal traditions, i.e., Canon law, the Civil law tradition, the *ius commune*, and the Anglo-British Common law tradition evolved out of these earlier roots. To grasp how very different the Western legal tradition was from the Islamic tradition, one would need to examine both substantive

⁸ Al-Ash'ari as cited in Rahman [1979: 105].

⁹ More sources will be cited below.

and procedural law (along with other branches). Here I shall mainly focus on procedural issues, for it is this domain marked by the formal “rule of law” that one generally looks to as the demarcator of Western versus other forms of “justice.”

If we go back to Islamic law and look at it in a little detail, we can see the ways in which Islamic law went in a different direction, ultimately making very little progress in comparison to the profound legal changes Europeans made during the medieval period.

Islamic Law

For some time there has been a dispute among Islamic scholars as to whether the so-called closing of the *gate of jtiihad* (“intellectual struggle”) inhibited Islamic legal development.

Some scholars have disputed this. While accepting the idea that the gate of *ijtihad* had been closed, Herbert Liebesny qualified that statement by asserting: “This event may have slowed but did not prevent the further development of law based on consensus [*ijma*] and analogy [*qiyas*] accomplished primarily through the legal opinions or fatwas of the muftis” [1983: 203; see also *Masud – Messick – Powers 1996*]. Indeed, he averred, the “fatwas of the muftis were a very important factor in the development of the law” [*ibid.*: 215].

There is a very large terrain of comparisons that we could consider here, but I shall confine our attention to *procedural* questions, to what we call due process of law.

The first thing we must notice is that Islamic law had no functionary such as a lawyer or advocate who could be officially charged with aiding or defending the plaintiff or the defendant in a legal proceeding [*Jennings 1975*]. One could ask for a *hakim*, a sort of legal helper, but he was not a trained lawyer; he could be a relative, a neighbor, or another literate person. Moreover, as a representative of the defendant, his testimony could be substituted for that of the actual witness, which could mean that the hakim would ignore the actual testimony of the witness while inserting his own [see *Powers 2002: chapter 1*]. Likewise, he was not “a member of the bar” as became the case for lawyers in Europe in twelfth and thirteenth Century nor did he have to be a graduate of a madrasa [*Brundage 2008*].

In addition, the keeping of records by Islamic judges was totally irregular, as there was no official repository of court cases until the end of the sixteenth century. The Qadi kept his own records, which were never published. In addition, the actual verdict reached by the Qadi, the judge, was given only to the two parties, and never officially recorded or published. The idea was that every judge should be permitted to reach his own decision. Probably it is in this context to which Weber and other early twentieth century scholars spoke when referring to “Qadi justice” and the Islamic judge “sitting under a tree” while handing out decisions [for the informal nature of the Qadi’s court, see *Messick 1993; Powers 2002: chapter 1*]. The kernel of truth in this context is that a judge was free to make any decision he wished because there was, intentionally, no sense of precedent, no evolving legal standard. Even in the late twentieth century in Afghanistan, traditional judges felt the same way: that is, if you record judicial decisions (in the interest of uniformity of treatment), then you will turn *Islamic law* into *Common law* as in England with its tradition of judicial precedents, and we Muslim surely do not want that [this is illustrated by *Csaplar 1976*].¹⁰

¹⁰ Also personal communication.

However, there is another form of judicial decision-making mentioned above by Liebesny, that is the *fatwa*. But these statements are nonbinding legal opinions issued unofficially by legal scholars in response to questions put to them informally (about correct behavior) by an individual Muslim, or possibly by a Qadi contemplating a case. Such written replies (fatwas) could be followed by a private individual and/or could be considered by a judge in making his decision, but they are in no sense obligatory and do not form an official court record. Indeed, an individual could apply to several different muftis (legal scholars) and ask for an opinion about some ethical or religious behavior and then decide which if any he would follow. And since there were four major schools of law,¹¹ one could go to each of them for an opinion, or maybe two different muftis from the same school of law.

Without going into further detail here, we can see that there was a great deal of procedural vagueness in Islamic law because it was in no sense codified, but rested on a wide field of *interpretations* of the Quran, as well as conjectures about what scholars surmised the practice of Mohammad had been during his life time. Despite the vagueness of conjectures about the practice of Muhammad, it was the gold standard for Islamic judicial practice all the way to modern times.

In short, this reliance on the unyielding traditional interpretations, grounded in the Quran and the sunna, lasted all the way to the eighteenth and nineteenth centuries. One can look at the various standard Islamic law books of later times (sixteenth and seventeenth centuries, and in some cases, the 20th century) but one will find that these writers did not introduce any innovations regarding standard juridical procedures [for more see *Huff 2017: 129–135, 136–138*].

The Evolving European Legal Tradition

To grasp the significance of this state of affairs in Islamic law, we need to look at the contrasting patterns of development in Europe. There, in the twelfth and thirteenth centuries, we find an entirely different outlook and process that struck Max Weber very profoundly. Still confining our attention to the legal sphere, what we see in Europe is a revolutionary transformation that affects virtually every sphere of daily life – *economy, polity, banking ownership, self-governance, and legal autonomy*. Plainly, this is the origins of constitutionalism and institutional *democracy*, due process of law and so on – none of which occurred in the Islamic legal system for more [for more on the sweeping legal reform in Europe see *Huff 2017: chapter 4*].

First, I should mention that in the eleventh century, northern Europeans discovered the lost manuals of Roman law – the so-called Roman *Corpus Juris Civilis*. This brought about a radical awakening among legal scholars because this system was far larger, more systematic and more comprehensive than anything northern Europeans had known since the collapse of the Western portion of the Roman Empire in about 476. Many legal scholars in Italy obtained copies of these manuscripts and began probing and glossing them. In the end, they transformed it into a legal system of the church (Canon law), and also Civilian law, that was used outside the Church in secular settings. There were many outstanding

¹¹ The Maliki, Shafi'i, Hanbali, and Hanafi. See Schacht [1964] and Hallaq [2005].

scholars who did this, but special praise goes to a monk named Gratian (d. ca 1142), who poured over this new legal system and worked systemically to figure out: a) what are the basic principles of this ancient legal system; and b) how can we integrate Christian church law, Biblical law, German folk law and a several folk-law traditions into this older but highly developed legal system? His efforts produced the extraordinary *Concord of Discordant Canons*, a formal foundation for the newly emerging European Romano-Canonical system [Gratian 1992].

In a word, the legists sought to create a more systematic, coherent and legally justifiable system. This became the very foundation of all modern international law. This it seems to me, is a splendid example of what Weber described as a rationalization – making things far more inclusive, comprehensive and logically integrated. They also worked out legal precedents that were presumed to be binding on all courts. Most of these changes were at best tacitly acknowledged by Weber. There is no question, however, but that he understood that the reception of Roman *Corpus Juris Civilis* had a profound effect on the formation of Western law ever after.

Furthermore, since this was the time of the founding of the European universities, the legal scholars now began to teach this revised and reformed Romano-canonical law in the universities.

If we stay with this comparison with Islamic procedural law, we discover in Europe a set of paradigmatic procedures that were spelled out in detail especially by the canonists, the Church lawyers. This new system – now called the *ius commune*, i.e., the common law of the European Continent – was used wherever the Christian church spread, thereby becoming the universal legal system of Europe, the system used in England and across the Continent [among others see Stein 1999; Hartmann – Pennington 2008; Hartmann – Pennington 2016]. Civilian lawyers were trained in it because they might have to defend someone in an ecclesiastical court. In England at this time, many of the clerks, the legally trained servants in the royal courts, were often Christian ecclesiastics.

Furthermore, European legal doctrine (that was articulated by scholars in legal treatises, was established in court cases and articulated in Papal decretals), expected that every trial must involve a *plaintiff and a defendant*, that is, advocates for those two parties, the appearance of witnesses, the presence of court recorders such as clerks, proctors and notaries. These latter officials recorded the whole proceedings along with the names of those present at the trial and so on [Brundage 2008: chapter 10].¹² This was established a legal procedure by the end of the 12th century – all worked out by legal scholars usually attached to the schools and emerging universities, but also papal canonists. It was not just worked out as a matter of “customary practice” but ensclosed in major textbooks, such as Tancred’s *Ordo iudicale* [i.e., *Legal Procedure*] [1214–16] and Durand’s *Mirror for Judges* (*Speculum iudiciale*) [ca.1271]), and in Papal letters and statements (*concilia*) circulated across Europe. These documents were then taught in the law schools of the universities. This process is at the heart of what legal historians saw as the emergence of the *ius commune*, the common law of Europe [among others see Helmholtz 1996: 222–231; Hoeflich – Grabler 2008; Stein 1999; Brundage 2008; Hartmann – Pennington 2018].

¹² Tancred: “the service of advocates is essential in lawsuits,” as cited in Brundage [2008: 171].

It is also notable in our context that virtually all records, whatever they are, the initial complaint to the court (the libellus), summonses, testimony, reports or contracts presented, were recorded and filed away. This official evidence was also read out aloud in court and these records became part of the official court records, kept by proctors or notaries in an official location, always bearing the signature or seal of the acting court official. This was unlike the situation in Islamic law where records were, at best, irregularly maintained by the judge or his clerk in the “qadi’s diwan” [*Hallaq 1998*], his private files usually maintained in his home.¹³

But there is more: the opposing advocates prepared a list of questions to be put to the witnesses by the judge (or official examiner) for close questioning individually in private. Every effort was made, in the first instance by the interrogatories provided to the judge and by the opposing attorneys to separate direct evidence from hearsay testimony. The witnesses were sworn before god to tell “the whole truth and nothing but the truth about everything they knew in connection with the action in which they were to testify” [*Brun-dage 2008: 436*]. They were also cautioned to testify only about events they had seen and heard, “but not about what they believed or thought they heard from others.” This was oath-taking, to tell the truth, not an oath defying God and threatening punishment in the afterlife for falsehoods. As Harold Berman pointed out, this was a new legal conception introduced into canon law by Europeans of this era [*Berman 1983: 250*].¹⁴

An example of such close questioning comes from the Canterbury Court of England in the 13th century in the case of Master Robert de Picheford concerning the ownership of a church in the Diocese of Lincoln. The interrogatories submitted on behalf of the defendant Thomas de Nevill stated.

First, the examiners are to hear what the witnesses say of their own motion and to inquire as to the source of their information about each of the articles [submitted by *Master Robert*]. If they say that Robert was in possession of the church of Houghton as rector by himself or others from 26 July to 3 August 1268, they are to be asked whether they know this from seeing, hearing, knowledge, belief or public report. If they say seeing, ask where, when, the nature of the possession whether natural or civil, mental or physical, and how long before the feast Robert possessed the church and whether continuously or at intervals [*Adams – Donahue 1981: 269*].

Proctors or notaries, who were sworn officers of the court, were charged with recording all testimony and copying any other material presented to the court. When all testimony was completed, it was to be read out loud in front of the opposing parties by the judge or court official.

¹³ It should also be noted that in the European system the procedures specified that each court was meant to run according to a calendar, that once the plaintiff’s complaint was presented, the presiding judge would establish a date for a hearing along with specified sessions for the hearing of the testimony of witnesses. All proceedings were determined by a court schedule, not the whim of the defendant. See Richard Helmholz [1974: *chapter 4 and 5*]. For the more flexible Islamic procedure, see Powers [2002] and Messick [1993].

¹⁴ Oath-taking in Islamic law operated differently: when no evidence or witnesses were available, one could swear an oath, or alternatively, one could swear “50 oaths” and that would end the case or exonerate the accused. See Powers [2002: 162–166] and Ibn Rushd [1994: 261].

Conclusion

What can we now say about Weber's notion of comparative *rationalization*? First, it is clear that the Western legal tradition has been in the process of change for centuries. It has become ever more developed, *comprehensive*, and *systematic*. I would not stress Weber's notion of creating a completely logically coherent and "gapless," system, but it did undergo all sorts of revisions, reforms, clarifications (rationalizations) and additions, while logically integrating a plethora of divergent legal conceptions.

During the twelfth and thirteenth centuries, continuing into the fourteenth and fifteenth centuries (and beyond), Europeans developed what are in fact the fundamental structures of modernity that still prevail, and have traveled, with modifications, around the world.

We see it in our adherence to a set of conventions and protocols that define the very idea of due process of law, actual court room practice, and in myriad ways in daily activities and business transactions that are governed by a large set of underlying legal assumptions about who has done what, who can do what, and how to remedy events if things go wrong.

These protocols, include the notion of legally qualified mediators (lawyers as well as fully trained judges), the creation of legally autonomous entities whether these are *cities and towns, business enterprises, self-governing entities of many sorts, parliaments and other official legislative bodies; the establishment of a constitutional order, conjoined with democratic procedures entailing election by consent* (the consent of the governed). All these items have medieval and early modern roots and none of them appeared in Islamic law, nor Chinese law [for this comparison see *Huff 2017: 219–235*].

Looking at Islamic law, none of the rationalizations of concepts and procedures took place before Islamic law encountered the very different Western legal regime in the eighteenth century and later. At that point, Islamic law as a functioning system was reduced to family law and inheritance.

Furthermore, all of the other spheres of law – urban law, commercial law, criminal law, administrative law, patent law, and so on – remained undeveloped or entirely absent.¹⁵

The same was true for Chinese law that remained highly static all the way from the Ming through the Qing and its collapse in the first decade of the twentieth century. Chinese law then had to be entirely reconstructed, bringing in, for example, with great reluctance, those trouble makers known as lawyers and called "pettifoggers" into the 1950s [*Macauley 1998*].¹⁶

There is much more to be said, historically, about the unevenness of the rationalization process in one civilization (or society) than another, but I must leave that for another day.

---

¹⁵ For an extraordinary example of the complete absence of due process of law in a contemporary Islamic country, see Sarah Leah Whitson [2017]. The Saudi crown Prince, Muhammad bin Salman, seeking to curb corruption in the kingdom, simply put those accused under house arrest, no official court proceedings required.

¹⁶ For contemporary perceptions of China's persecution and incarceration of human rights lawyers, see Rachel E. Stern [2017], Andrew Jacobs and Christopher Buckley [2015], and Alex Palmer [2017].

Bibliography

- Adams, Norma – Donahue, Charles [1981]. *Selected Cases from the Ecclesiastical Courts of the Province of Canterbury c. 1200–1301*. London: The Selden Society.
- Berman, Harold [1983]. *Law and Revolution, The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brundage, James [2008]. *The Medieval Origins of the Legal Professions. Canonists, Civilians, and Courts*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cook, Michael [2003]. *Forbidding Wrong in Islam*. New York: Cambridge University Press.
- Crone, Patricia [2004]. *God's Rule. Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought*. New York: Columbia Press.
- Csaplar, Richard [1976]. *A Collection of Afghan Judicial Decisions*. Mimeograph.
- Frank, Richard [1992]. The Science of Kalam. *Arabic Science and Philosophy* 2 (1): 7–37.
- Gerth, Hans – Mills, C. Wright (eds.) [1946]. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University.
- Gratian. *The treatise on Laws (Decretum DD. 1–20)* [1992]. Translated by Augustine Thompson, O.P. with the Ordinary Gloss, and an Introduction by Katherine Christensen. Washington, D.C.: The Catholic University of America.
- Gutas, Dimitri [1998]. *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd–4th/8th–10th Centuries)*. London: Routledge.
- Hallaq, Wael [1996]. The “qadi’s diwan (sijill)” before the Ottomans. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61 (3): 415–436.
- Hallaq, Wael [2005]. *The Origins and Evolution of Islamic Law*. New York: Cambridge University Press.
- Hartmann, Wilfried – Pennington, Kenneth (eds.) [2008]. *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press.
- Hartmann, Wilfried – Pennington, Kenneth (eds.) [2018]. *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon law*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
- Helmholz, Richard [1974]. *Marriage Litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Helmholtz, Richard [1996]. *The Spirit of Classical Canon Law*. The Athens: University of Georgia Press.
- Hoeflich, Michael H. – Grabler, Jasonne M. [2008]. The Establishment of Normative Legal Tests. The Beginnings of the *Ius Commune*. In: Hartmann, Wilfried – Pennington, Kenneth (eds.). *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, pp. 1–21.
- Huff, Toby – Schluchter, Wolfgang (eds.) [1999]. *Max Weber & Islam*. New Brunswick: Transaction Books.
- Huff, Toby [2002]. Attitudes Towards Dissection in the History of European and Arabic Medicine. In: El Bouazatti, Bennacer (ed.). *Science: Locality and Universality*. Rabat: Mohammad V University Press, s. 61–88.
- Huff, Toby [2017]. *The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West*. Cambridge: Cambridge University Press (3rd edition).
- Jacobs, Andrew – Buckley, Christopher [2015]. China Targeting Rights Lawyer in a Crackdown. *New York Times*, July 22, 2015.
- Jennings, Ronald [1975]. The Office of Vekil (*wakil*) in the 17th Century Ottoman Courts. *Studia Islamica* 42: 147–169.
- Liebesny, Herbert [1983]. Judicial Systems in the Near East and Middle East: Evolutionary Development and Islamic Revival. *The Middle East Journal* 37 (2): 202–217.
- Macauley, Melissa [1998]. *Social Power and Legal Culture. Litigation Masters in Late Imperial China*. Stanford: Stanford University Press.
- Masud, Muhammad Khalil – Messick, Brinkley – Powers, David (eds.) [1996]. *Islamic Legal Interpretation*. Cambridge: Harvard University Press.
- Messick, Brinkley [1993]. *The Calligraphic State. Textual Domination and History in a Muslim Society*. Berkeley: University of California Press.

- Palmer, Alex [2017]. The Last Line of Defense. *New York Times Magazine*, July 30, 2017: 24–51.
- Powers, David [2002]. *Law, Society and Culture in the Maghrib, 1300–1500*. New York: Cambridge University Press.
- Rahman, Fazlur [1979]. *Islam (2nd edition)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rahman, Fazlur [1982]. *Islam & Modernity. Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ibn Rushd [1994]. *The Distinguished Jurist's Primer (translated by Imran Ahsan Khan Nyazee). Second Volume*. Reading: Garnet.
- Schacht, Joseph [1964]. *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Schluchter, Wolfgang [1979]. *Max Weber's Vision of History*. Berkeley: University of California Press.
- Schluchter, Wolfgang [1981]. *The Rise of Western Rationalism. Max Weber's Development History*. Berkeley: University of California Press.
- Schluchter, Wolfgang [1989]. *Rationalism, Religion, and Domination*. Berkeley: University of California Press.
- Stein, Peter [1999]. *Roman Law in European History*. New York: Cambridge University Press.
- Stern, Rachel E. [2017]. Activist Lawyers in Post-Tiananmen China. *Law & Social Inquiry*, 42 (1): 234–251.
- Ibn Warraq [1998]. *The Origins of the Koran. Classic Essays on Islam's Holy Book*. Amherst: Prometheus Book.
- Watt, Montgomery [1974]. *The Formative Period of Islam*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Watt, Montgomery [1994]. *Muslim Creeds*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Weber, Marianne [1975]. *Max Weber. A Biography*. New York: Wiley.
- Weber, Max [1954]. *On Law and Economy (edited and translated Max Rheinstein and Edward Shils)*. New York: Simon and Schuster.
- Weber, Max [1958]. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Weber, Max [1961]. *General Economic History*. New York: Collier – MacMillan.
- Weber, Max [1964]. *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.
- Wensinck, Jan [1932]. *The Muslim Creed*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitson, Sarah Leah [2017]. Saudi Arabia's Shakedown. *New York Times*, December 1, 2017.

Toby E. Huff was born in Portland, Maine and has been living in the Boston area since 1960. His interest in history of science led to a life long interest in the problems of Arabic-Islamic science and the question of why modern science developed only in the West. These interests resulted in a major studie, The Rise of early Modern Science: Islam, China and the West (1993, 3rd edition 2017). While doing research on Islam, science and development, Huff lived in many predominantly Muslim countries all around the world. From the perspective of historical sociology, his research is based on works of Max Weber and Benjamin Nelson.

Historická sociologie mobility ve venkovském mikroregionu*

BOHUSLAV ŠALANDA**

Historical Sociology of Mobilities in the Rural Area

Abstract: The study analyzes the possibilities and limits of rural region motorization in Eastern Bohemia, since the beginnings up to 1989. Exploration of the topic also includes the problems of situated mobility. There have been the relations of the means of transport users (cars and motorcycles) to mobility followed, together with their experiences, ideas and opinions connected with this aspect of their lives. Attention is also paid to the advent of tractors, related to the socialist village collectivisation. In general, we are provided with a critical reflection of this specific area of technology, its pragmatics, social and symbolic functions in historical context. The knowledge has been mainly gaining through the author's field research.

Keywords: motorization; situated mobility; automobil; transport users; cars, motorcycles, tractors

DOI: 10.14712/23363525.2019.8

Úvod

Dějiny samy o sobě jsou velmi vrstevnaté, možná i z tohoto důvodu existuje značná mezera v zachycení (auto)mobility obecně v rámci urbánních dějin; nejen to – tato neúplnost se týká i dějin venkova, a to jak na makro-, tak mikroškále. Téma lze pojednat historiograficky s přesahem do hospodářských a sociálních dějin, ale rovněž historicko-sociologicky, popřípadě etnograficky. Celkově vzato běží mimo jiné také o studium materiální kultury (věcí, reziduí apod.).

Ve venkovském mikroregionu na Poličsku, respektive Litomyšlsku (hlavně v Širokém Dole, Lubné, Zrnětíně, Dolním Újezdě aj.) je sledován obraz motorismu ze širšího hlediska, a to nejen s ohledem na vývoj zájmu uživatelů o jednotlivé značky automobilů a motocyklů. Ve zvoleném mikroregionu se lze zabývat rovněž nástupem traktorů v souvislosti s násilnou kolektivizací venkova.

Obecně budou analyzovány možnosti a limity motorizace v dané oblasti. Můžeme s nadsázkou konstatovat, že se jedná o jistý druh „lidového autosalónu“, který byl vymezen (omezován) tehdejšími možnostmi, především dostupnou nabídkou tuzemských a šířeji východoevropských automobilových značek. Součástí bádání se dále přednostně stává zájem o vztahy uživatelů k (auto)mobilitě, o jejich zkušenosti, představy a názory. Jinak řečeno, do hry tu vstupuje situovaný automobilismus.

* Vydáno za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2021 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

** Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: bohuslav.salanda@fhs.cuni.cz.

Prozatím není zcela jasno, jaký teoretický „background“ právě v případě venkovské mobility bude možno uplatnit. Určitě se tato oblast včleňuje i do linie zkoumání materiální kultury. Klasická etnologie nebo etnografie přitom do výzkumů venkovských populací nasazení strojů tohoto typu nezahrnula. V případě uvedených mobilních prostředků dochází průběžně k jejich přejímání a adaptaci na venkovské poměry; jde o recipování a následné zasazení daných jevů do specifického rámce. Je nutno počítat rovněž se způsoby získávání automobilů, motocyklů, traktorů a dalších strojů, přičemž stranou se postupně ocitá původně dominantní koňská (popřípadě kravská) síla.

Rozsáhlý projekt ke studiu motorismu již vypracovali Jan Štemberk a Ivan Jakubec. Oba si byli dobře vědomi toho, že této oblasti dosud nebyla věnována soustavná pozornost. Jmenovitě Ivan Jakubec doslova uvedl: „Je však až s podivem, že dosud v české historické literatuře bylo motorismu a jeho širokým souvislostem věnováno jen tak málo prostoru a řada témat nepřilákala dosud pozornost vůbec. Cílem tohoto textu je nastínit současný stav zpracování motorismu v české historiografii a současně poukázat na nezpracovaná místa a formulovat otázky, kterým by se měl další výzkum při hledání odpovědí vydat“ [Jakubec 2018: 128].

Předpoklady výzkumu mobility

V současné době zaznamenávají značnou oblibu práce, jež se z hlediska svého záběru pohybují na makroškále a vypovídají o stavu světa. Neustálou aktuálnost vykazují rovněž publikace Alvina a Heidi Tofflerových [2001] týkající se nástupu nových systémů tvorby bohatství „třetí vlny“. Podle těchto autorů se mění způsob, jak lidé zacházejí s časem, prostorem, znalostmi a mnoha dalšími hloubkovými skutečnostmi. Přitom se zároveň proměňuje povaha práce, struktura rodinného života, druhy médií, jakož i sociální, institucionální, kulturní a politické struktury. Pokročilé znalosti se stávají důležitějšími než staré „výrobní faktory“, jako jsou především půda, práce a kapitál. Tyto a jim podobné trendy lze ovšem prokázat jen důkladnými výzkumy, zaměřenými mimo jiné na lokální společenství.

V této souvislosti konstatujeme, že zde představené terénní výzkumy lokálních společenství jsou dlouhodobě zaměřeny etnosociologicky a podávají svého druhu mikrosociologii, respektive mikrohistorii venkovské části české populace. Výzkum se věnuje konkrétním sociokulturním fenoménům na lokální úrovni, přičemž mimo jiné detailně zachycuje různé aspekty expresivního chování. Zjištěná data pak mohou sloužit taktéž pro komparaci diverzity sociálního života a subkulturních variací v moderním českém etniku. Jedná se tak vlastně o studium kulturních variací, regionálních historických a ekonomických sil a trendů [viz například Kotak 2000: 55].

Pro postižení sociální situace jsou využívány poznatky „z první ruky“, tedy získané vlastním pozorováním (z větší části participativním) a rozhovory s respondenty či pamětníky. Pro takovouto „polní práci“ (*fieldwork*) se hodí vymezené lokality přijatelné velikosti, zhruba do 400–500 obyvatel, jedině tak může být totiž zajištěna určitá přehlednost terénu. V současné době informace získáváme především ve veřejných prostorech, málokdy se lze dostat přímo do domácnosti. Pokud nedorazí osobní pozvání, o své vlastní vůli neklepeme na dveře domu.

Následující úvahy se budou opírat o svědectví (ústní podání) několika místních, „lido- vých historiků“, kteří dovedou v kostce vykládat o mobilitě, přičemž své rozvahy a doklady

doprovázejí poměrně přesnými letopočty. Určitě disponují podrobnými znalostmi. Dále jsou schopni přesně datovat konkrétní dopravní prostředky: kdy se dané stroje dostaly do určitých lokalit. Detailně přitom popisují využití těchto prostředků apod. Bohužel nikdo z nich si nepíše poznámky, nebo přímo kroniku; informace uchovávají jen ve své paměti. Velmi vhod by tak přišly zmíněné kroniky o minulých technických vymoženostech.

Dosavadní výzkumná práce se dostala až na hranici soukromé sféry obyvatel příslušných lokalit. Všechny důležité informace zůstaly odkryty, a to včetně jmen respondentů, čísla popisného domu jejich bydliště apod. V žádném případě tudíž nejde o anonymní dějiny. V této souvislosti se tím pádem naplno vynořují otázky etiky výzkumu. Nelze přece lidem lézt až do kredence v kuchyni nebo s nimi podrobně probírat zcela privátní záležitosti ...

Pro úplnost uvedme, že se v ohnisku autorova přednostního badatelského zájmu objevuje dlouhodobě sledovaná lokalita ve východních Čechách – Široký Důl vzdálený 6 km od Poličky a 16 km od Litomyšle. Jde o historicky opakovaně zkoumanou vesnici, která byla již od začátku 20. století mnohokrát v centru badatelského zájmu různého rozsahu a zaměření. V letech 2003–2005 zde probíhal poměrně intenzivní výzkum také za účasti tehdejších studentů nově založeného oboru sociální antropologie na Univerzitě Pardubice. Samozřejmě nezůstáváme badatelsky omezeni pouze na tuto lokalitu. Sondážní výzkum se provádí i v dalších obcích, přibližně v okruhu 10–15 kilometrů od referenčního Širokého Dolu.

Vývoj počtu obyvatel Širokého Dolu vypadá v číslech následujícím způsobem: 1861 (654 obyvatel), 1900 (585), 1921 (570), 1950 (394), 1970 (345), 1991 (358), 2018 (420). Podle údajů z roku 2017 žije ve vedlejší vesnici Lubná 987 obyvatel, v Zrnětíně 80 a ve vzdálenějším Dolním Újezdě 1982 lidí.

Do stručné charakteristiky sledovaného Širokého Dolu patří ve vývojové perspektivě velké změny civilizační, ekonomické, sociální a kulturní povahy. Toto „sídló dějin“ se ve svém historickém rozvoji posunulo od tradičního a zemědělského sídelního typu k vesnici industriální a rekreační. Právě místní podnikatel Karel Flidr využil pracovitosti, zručnosti a skromnosti nejen lidí z obce k vytvoření továrny, jež v mnohém navazuje na automobilový průmysl (například kovové opěrky k sedadlům a plasty pro různé využití). Dále se tu vyrábějí hasičské hadice a šroubení. Početně zhruba čtvrtina z dvou set zaměstnanců se přitom rekrutuje přímo z místa. Zmíněný podnikatel nejen že tímto způsobem vytváří takřka plnou zaměstnanost, nýbrž i všemožně podporuje zdejší dobrovolné hasiče v jejich technických záležitostech a ve sportovním vyžití.

O Širokém Dole byla vydána monografie podávající pokud možno celkový pohled na shora naznačené trendy v uplynulém století [Šalanda 2008]. V získávání prvotního materiálu autor nadále pokračuje ve snaze učinit ze zvolené lokality trvale zkoumané teritorium. Z velké části to však nezáleží jen na badatelově usilování, hlavním momentem zůstává ochota místních obyvatel dále „snášet“ jeho přítomnost ve svém sídle, přičemž patrně mnoho respondentů má dojem, že vlastně již všechno bylo vyzkoumáno, že již oni sami všechno sdělili. Protože plánujeme původní monografii rozšířit a doplnit o další poznatky, bude to vyžadovat další revitalizaci výzkumu. Takže v Širokém Dole i jinde je třeba nadále zůstat činný v oblasti veřejných aktivit, expresivních, sociokulturních konfigurací. Podstatně se rozšiřuje badání v provozních záležitostech, stručně řečeno v mobilitě.

Počátky moderní mobility na vesnici

Počátky moderní mobility (zatím bez motorizace) jsou na vesnici spojeny s jízdními koly. Jedná se o období těsně po roce 1900, respektive těsně před Velkou válkou. (V té době sice už nastupují automobily, jsou však vyráběny v malém počtu, cenově dostupné jen omezené elitě.) Jízdní kola vybavená nosičem se rychle stala univerzálním dopravním prostředkem v domácnosti a také v hospodářství. Byly na nich dopravovány přebytky na trh nebo na výměnu (nejen plodiny, ale i drůbež a drobné zvířectvo).

Tak například prodej kol na Pardubicku před Velkou válkou mohl probíhat tak, že obchodník v rodinném železářství a klempířství je rozvážel po dvou do širokého okolí. Přitom na jednom kole jel a druhé vezl vedle sebe; zpět se pak vracel pěšky. Takový obchodník těžil ze zájmu hospodářů na vesnicích. Možná, že zpočátku se v rovinatých terénech kola prodávala a šířila o něco lépe než tam, kde bylo hodně kopců.

Automobilový průmysl spolu s výrobou motocyklů spíše sporadicky zásoboval svými výrobky mezi dvěma světovými válkami i venkov. První exkurz zachycuje motocykl „těžší kubatury“ konstruktéra Jaroslava Františka Kocha (1893–1983), který přišel se strojem typu BD 500; později byl vyráběn pod značkou Praga. Motocykl značky „Beďar“ měl motor 499 ccm s výkonem 15 koňských sil a mohl být opatřen přívěsným vozíkem („sajdkou“) i s užitkovou nástavbou. (Disponovala jí československá armáda a četnictvo.) Již před rokem 1939 tento stroj vlastnil významný hospodář v Širokém Dole Karel Telecký (1910–1983).

Obrázek 1: Prodej kol na Pardubicku kolem roku 1913. Foto: Archiv autora

Obrázek 2: Motocykl značky BD 500 („Bedar“), 1939. Foto: Archiv autora

V roce 1929 začala výroba motocyklů Jawa, od roku 1945 modelu Jawa 11 (lidově zvaného „pérák“). Nás především zajímá v návaznosti na „pérák“ takzvaná „kývačka“, žádaný stroj mladých mužů na vesnici. V té době se jednalo o přímo ikonický motocykl. Dále přichází malý motocykl Jawa 50 Pionýr, který se rovněž objevoval ve výbavě některých domácností. Subtilní moped Stadion plnil funkci „přibližovadla“ na nevelké vzdálenosti. Někdo si pořídil i elegantní moped Jawa M-207 Babetta, vyráběný v Považské Bystrici v letech 1973–1983.

Druhý exkurz se týká malého automobilu značky Trabant, který měl jak známo původ v Německé demokratické republice (DDR). Tento vůz s karosérií z duroplastu provází řada ambivalencí: na jedné straně auto cenově nejdostupnější, vůbec nejlevnější, na druhé straně vybavené hlučným dvoudobým motorem se vzduchovým chlazením. (Ovšem zpočátku byly dvoutaktními motory vybaveny i mnohé jiné automobily, jako například švédský Saab, italský Fiat 500, německý Volkswagen a další.) Jak ještě ukážeme, jednalo se ve zkoumaných podmínkách o velmi praktický vůz, i když ne zcela pohodlný. Zároveň byl nenáročný na údržbu. Především verze kombi sloužila k dopravě zemědělských produktů, mládat hospodářských zvířat, králíků apod. Rozhodně to nebylo pouze v jednotlivých případech. Ve střediskových obcích, například v Dolním Újezdě, se v 70. a 80. letech používal Trabant jako služební vozidlo, byl proto vybaven telefonem-vysílačkou pro organizaci a koordinaci zemědělské výroby (kupříkladu žňových prací). Jen v dané obci jezdilo kolem dvaceti takto uzpůsobených vozidel. Jak již bylo řečeno, prim tu hrála i cenová dostupnost tohoto automobilu.

Obrázek 3: Trabant jako služební vozidlo, 80. léta 20. století. Foto: Archiv autora

Obrázek 4: Traktor Zetor Major. Foto: Zdeněk Kočík 1973

Dovoz Trabantů 600 do Československa začal roku 1963, přičemž o dva roky později k tomuto typu přibyl nový Trabant 601 a v roce 1965 se objevila verze kombi, Trabant 601 Universal. Hodí se dodat, že počet Trabantů u nás kulminoval ve druhé polovině 70. let.

Mezi oblíbené značky automobilů „východního bloku“ v našich poměrech patřily Moskviče [viz například *Jan Tuček 2009*]. Avšak ve zkoumaném mikroregionu se ve velkém počtu nevyskytovaly, spíše jen sporadicky.

Kolektivizace zemědělského hospodaření byla v této oblasti v plném proudu ve druhé polovině 50. let. Předtím se zde vyskytovala například strojní družstva disponující třeba traktorem, který byl půjčován mezi členy podle výše vkladů. Byl to hlavně „jednoduchý“ Zetor 25 bez kabiny a později i s ní. Tento model stál doslova u zrodu JZD, byl totiž jako jeden z prvních převeden do kolektivního vlastnictví. Tvořil na počátku násilné kolektivizace prvotní výbavu sledovaných obcí na Poličsku. Z dalších „úsporných“ traktorů uvedme značku Zetor Major, vyráběnou od 60. let.

Éru zemědělské velkovýroby potom zahájil na začátku 70. let traktor Zetor Crystal, který poprvé sjel z výrobních pásů roku 1969. Kabinu poměrně pohodlného stroje tvořila odsazená kapota s obdélníkovým čelním sklem. V této době se objevují ve velké míře také sklizňové kombajny, které byly i s posádkou zapůjčovány sousedním nebo vzdáleným zemědělským družstvům. Shora naznačenou neúplnou mozaiku mobilních aktivit však bude třeba doplnit a rozšířit v dalších studiích.

Odbočka k současnému sběratelství mobilních prostředků

Ve zkoumaných souvislostech vystupují do popředí taktéž výrazové komunikační formy: ceremoniály, rituály a performance. Někdy se při takových příležitostech dokonce záměrně určité aktivity vymýšlejí a v jejich čele vždy stojí schopný iniciátor a organizátor.

Příkladem se může stát vymyšlení jedné tradice konkrétním aktérem, v tomto případě bývalým starostou obce Široký Důl Václavem Vopařilem (nar. 1959). V podstatě běží o volnočasovou aktivitu přimykající se ke sběratelství materiálních (technických) artefaktů. Václav Vopařil zorganizoval sraz historických motorových vozidel, tzv. veteránů. Na hasičském hřišti s travnatým povrchem bylo 7. července 2012 k vidění kolem 300 kusů motocyklů a automobilů. Původně se počítalo se 40 účastníky, ale přijelo jich o stovku více. Právě tento v pořadí druhý sraz veteránů předčil všechna očekávání. Pozvánky pravidelně slibují od 9 do 11 hodin prezentaci, dále od 12 do 14 hodin obvykle probíhá „kochačí“ vyjížďka po okolí, a konečně pak po dojezdu je naplánována živá hudba a bohatá tombola. Zároveň se podává občerstvení a prodává příslušná technická literatura.

Setkání historických dopravních prostředků, hlavně automobilů a motocyklů, se odehrávají podle stejného scénáře, celodenní program se děje ve stylu „retro“, kam spadá i dobové oblečení. Tak například při 8. srazu veteránů, konaném 7. července 2018, přibyla do programu od 19 hodin retro diskotéka. Zkrátka a dobře – jedno velké retro.

Za pozornost stojí, že první a nejlákavější cenu v tombole tehdy představoval motocykl značky Jawa 250, lidově zvaný „kývačka“. Tato motorka sériově vyráběná v letech 1954–1962 byla jako přibližovací prostředek snem mnoha mladých mužů a dodnes se na venkově honosí statutem oblíbeného nostalgického exempláře. Mezi shromážděnými veterány byl vždy zastoupen v dosti velkém počtu, navíc loni byl ještě speciálně vystaven a obklopen rozsvícenými svíčkami, protože se na něm při havárii zabil mladý člověk. Pro

venkovskou část populace se stala tato značka motocyklu stejně významnou jako pro městské obyvatelstvo skútr. Připomeňme v tomto kontextu alespoň letmo skútr VESPA, který se v Itálii od začátku 50. let stal lidovým dopravním prostředkem. V Čechách dodnes existují speciální kluby této značky.

Na tomto poli se nabízí aplikace širšího pojetí mytologie, respektive „mýtu dnes“ francouzského sémiologa Rolanda Barthesa [2004], jenž upozornil mimo jiné na to, že artefakty mohou získat jistou symboliku či znakovou funkci. Určité značky dopravních prostředků se často stávají ikonami, přičemž se také repasují nebo v jejich nitru probíhá tzv. tuning.

Shora uvedeným způsobem se také projevuje vztah k minulosti, a to „neživé“, ve smyslu nekonfliktní, nekontroverzní, neideologické. Nejde o živou minulost, která dosud zůstává ve společenské paměti například v podobě vzpomínek na násilnou kolektivizaci venkova, vyvlastňování, vyhánění a dalších příkoří. V tomto případě se mnohem více na jedné straně neformálně ukazuje vztah k dějinám techniky, na straně druhé rukodělná zručnost a schopnost improvizace.

Do sémantické hry může taktéž vstoupit oblíbená „bricolage“ jako kutilství nebo nepřímá cesta, jinak řečeno strukturální improvizace, metaforicky vyjádřeno „flikování“ či „záplatování“, jakož i přesouvání referenčních rámců. Lze tu pak uplatnit „těžký metodologický kalibr“, totiž myšlenky francouzského sociálního antropologa Clauda Lévi-Strausse, podle něhož kutil vyrábí nebo vylepšuje věci nikoli z nového materiálu, nýbrž naopak ze starých věcí. Ovšem hranice mezi kutilstvím a „inženýringem“ může být oboustranně dosti prostupná, o čemž svědčí právě v Širokém Dole předváděné technické kusy.

Každopádně se díky podobným aktivitám stará technika nestává odpadem, nekončí v železném šrotu, ale je svědomitě opravována a udržována v provozu. Chybějící nebo vadné součástky jsou vyhledávány pomocí internetových a tištěných inzerátů, popřípadě osobně získávány na specializovaných burzách.

Při širokodolských srazech technických veteránů byl také opakovaně páskou ohraničen prostor, který vyplnil Jan Procházka (nar. 1943) z obce Kamenec u Poličky malou ukázkou ze své sbírky tzv. stabilních motorů. Jedná se o jednotky se spalovacím motorem zážehovým nebo vznětovým, poháněným petrolejem, benzolem a benzinem. Tyto většinou jednoválcové motory pracující na čtyřtaktním principu doplňoval setrvačnick kvůli zajištění pravidelného chodu. Jak název napovídá, využívaly se pro pohon stabilních zařízení, jako například mlátiček, vodních čerpadel, pil na dřevo aj. Největší rozkvět zaznamenaly mezi dvěma válkami, kdy došlo k podstatné (technické a strojové) inovaci větších zemědělských usedlostí. Sběratel Jan Procházka pokračování této éry zažil jako dítě v rodině zemědělece, který až do násilné kolektivizace hospodařil na rozloze 12 ha polí, luk a lesa v osadě Jelínek na dohled zmíněné obce Kamenec. Svou monotematickou sbírku asi 50 strojů roku 2005 umístil do menší stavby pro ten účel speciálně zbudované. Lze proto bez nadsázky hovořit o domácím technickém muzeu, které nepravidelné a příležitostné návštěvy registruje do speciálního sešitu. Ve své podstatě ovšem takovéto sběratelství není motivováno snahou proměnit sbírku v nějakou lukrativní záležitost. Jan Procházka naopak odsuzuje podobné sběratele, kteří svou volnočasovou aktivitu směřují také k vlastnímu finančnímu obohacení. Nutno ještě dodat, že Jan Procházka v této sféře volnočasových aktivit vystupuje jako samouk, i když roku 1964 absolvoval proslulou střední zemědělskou školu v Litomyšli. Do roku 1982 pracoval v zemědělském družstvu v Kamenci a odtud se přesunul do technických služeb v Poličce. Můžeme tedy říci, že měl k technice vždycky blízko.

Při podobných příležitostech se nabízejí různé otázky, z nichž na prvním místě se nejspíše objeví ta nejprostší: proč to vůbec tito lidé dělají? Zároveň se patrně shodneme na tom, že jde o technické záležitosti, jimiž se ve volném čase zabírají především (téměř výhradně) muži. Ženy přitom nejsou z účasti vyloučeny, připadá jim však povětšinou role pouhého doprovodu.

Jednou z možných odpovědí na výše položenou otázku je pojem prestiže, jenž má sám několik dalších vrstev a významů, a to nejen ve vztahu k profesi nebo povolání. V tomto případě se jedná o úctu, respekt, reputaci, obdiv, pověst jedince nebo sociální skupiny, vše obvykle přesahující vlastní lokalitu. Nutno navíc zdůraznit, že tuto aktivitu nelze zahrnout do sféry nevážného, nýbrž je třeba ji posuzovat coby záležitost skutečně vážnou, podtrhující mimořádné vlastnosti a schopnosti každého sběratele. Tak například samotný organizátor srazu veteránů Václav Vopařil posiluje tímto způsobem nejen svou osobní hodnotu, nýbrž i určitou proslulost obce. Krátce řečeno – zvyrazňuje se tím jejich dobrá pověst navenek.

Závěr

Provázanost svébytných domén historické sociologie i vlastní historiografie je ve zde uvedených bádáních zřejmá. Můžeme tak poměrně dobře reflektovat specifickou technickou oblast, její pragmatiku i znakovou funkci. Protínají se přitom různé aspekty mobility, včetně novodobé motorizace.

Metodologicky a metodicky se k této oblasti studia nabízí mimo jiné závěry francouzského sociologa Pierra Bourdieu [1998]. Podle něj je nutné vycházet z určitého jednotícího principu, jeho terminologií řečeno „habitu“, který vytváří identifikovatelný životní styl a v němž se sjednocuje volba statků i praktických činností. Právě habitus představuje systém generující jednání, a může tím pádem poskytnout východisko pro zkoumání určitého sociálního pole, v našem případě konkrétních lokálních komunit. Na váhu ovšem v různé míře padají i mnohé limity, dané z hlediska našeho bádání především lokálně, na druhé straně nelze opominout ani záliby, vkus apod.

Mobilita představuje ve svém souhrnu proces akcelerace, zde konkrétně zrychlení pohybu na venkově. Zahrnuje i určitou scéničnost v přírodním prostředí. Mobilita se v námi představeném mikroregionu skutečně dosti prudce změnila s nástupem motorizace, zejména v souvislosti s automobily a motocykly. Ještě předtím, tj. na počátku 20. století, už velocipéd zrychlil pohyb oproti tradičnímu pěšímu přesunu. Nedá se nakonec říci, že by venkov (auto)mobilitě výrazně zaostával oproti městským sídlům. V dalším bádání proto půjde o kvalitativní a kvantitativní vyjádření této problematiky, jakož i o její časové zakotvení.

Literatura

- Barthes, Roland [2004]. *Mytologie*. Praha: Dokořán.
 Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
 Haukanes, Haldis [2004]. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
 Jakubec, Ivan [2018]. Společenská dimenze českého motorismu. *Historická sociologie* (2): 127–133.

- Kottak, Conrad Philip [2000]. *Anthropology. The Exploration of Human Diversity*. Boston: McGraw Hill.
- Malypetr, Marcel [2008]. *Skútr Čezeta. Renovace, údržba, opravy, technika*. Praha: Grada.
- Šalanda, Bohuslav [2008]. *Česká vesnice Široký Důl*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky.
- Tempír, Zdeněk, a kol. [1987]. *Historické traktory v Československu*. Praha: Zemědělské muzeum.
- Toffler, Alvin – Tofflerová, Heidi [2001]. *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.
- Tuček, Jan [2009]. *Auta východního bloku*. Praha: Grada.
- Urry, John [2007]. *Mobilities*. Cambridge, UK: Polity.
- Wohlmuth, Jiří [2015]. *Jawa 50 Pionýr. Historie, vývoj technika, sport*. Praha: Grada.

Bohuslav Šalanda působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá sociologickými a etnologickými výzkumy lokálních společností, v poslední době zaměřenými na studium (auto)mobility.

Haydena Whita – živé písanie o dejinách

JURAJ ŠUCH*

Hayden White – Living Writing on History

Abstract: The author of the article points out the main shifts in Hayden White's reflection on narrative history writing. These shifts are related to his emphasis on the role of tropes and figures in dealing with the problem of narrative representation in the past. In the author's view, White's works challenge a traditional understanding of history, while stressing terminal validity and plurality in narrative representations of historical reality. He also points out that Czech and Slovak scholars used some aspects of Hayden White's understanding of history for explaining different representations of history.

Keywords: Hayden White; history; historical narrative; figuration; practical past

DOI: 10.14712/23363525.2019.9

V minulom roku uplynulo 90 rokov od narodenia Haydena Whita, amerického bádateľa, ktorého práce púťali pozornosť vo viacerých humanitných disciplínach predovšetkým od druhej polovice 80. rokov minulého storočia. S jeho menom sa spája okrem iného vydanie knihy *Metahistória* [1973] a súbory statí v publikáciách *Trópy diskurzu* [1978], *Obsah formy* [1987], *Figurálny realizmus* [1999], *Praktická minulosť* [2014]. Tieto publikácie sa stali predmetom diskusií nielen medzi historikmi, ale aj literárnymi teoretikmi a filozofmi.

Životná dráha Whita bola poznačená skúsenosťou zo života v robotníckej rodine v Detroite, ako aj službou vo vojenskom námorníctve, ktoré mu umožnilo štúdium histórie na Wayne State University. Na univerzite sa zúčastňoval charizmatických prednášok Williama J. Bossenbrooka, ktoré poukazovali na dejinotvornú úlohu historikov. Whitova pozitívna skúsenosť s akademickým prostredím a najmä vplyv Bossenbrookových prednášok zo stredovekých dejín ho viedli k doktorandskému štúdiu venovanému problematike dejín katolíckej cirkvi a pápežskej schizmy v roku 1130 na Univerzite v Michigane. Počas tohto štúdia White využil dvojročný pobyt v Ríme nielen na prácu v archívoch, ale zároveň sa detailnejšie zoznámil s talianskymi prácami reflektujúcimi problematiku histórie v rokoch 1954–1955.¹ Od polovice 50. rokov White pôsobil dva roky na Katedre histórie v Detroite a nasledujúcich desať rokov (do roku 1968) bol asistentom na Univerzite v Rochesteri.

Na jednej strane Whitove historické práce zo stredovekých dejín dokumentovali použitie teórie Maxa Webera pri skúmaní problematiky vývoja v cirkvi. Na druhej strane texty o histórii zdôrazňovali potrebu zaujať určitý hodnotový postoj pri spracovávaní historických poznatkov. Whitov postupne silnejúci záujem o problematiku charakteru histórie

* Doc. PhDr. Juraj Šuch, Ph.D., Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Béla, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica. E-mail: Juraj.Such@umb.sk.

¹ White prekladá do anglického jazyka knihu Carla Antoniho *Od histórie k sociológii* (1959), v ktorej predhovor napísal Benedetto Croce. White v úvode tejto publikácie ocenil podnetnosť Croceho humanistického historizmu, pričom sa bližšie jeho názorom venoval v spomienkovej stati *Pretrvávajúca dôležitosť Croceho idey histórie* [1963].

sa spájal s presvedčením, že historik nie je pasívny sprostredkovateľ poznatkov z výskumu, ale intelektuálny dejinný činiteľ, ktorý svojou predstavou minulosti participuje na formovaní budúcnosti. Zároveň so zdôrazňovaním možnosti historika vplývať na podobu minulosti a tým ovplyvňovať budúcnosť, White pripomínal historikovu intelektuálnu slobodu a zodpovednosť. Preto nie je prekvapujúce, že ho oslovili práce Benedetta Croceho a existencionalistov.² Dokladom Whitovho presvedčenia o úzkej súvislosti medzi vývojom vo vede a slobodou bola jeho spolupráca s Willsonom Coatsom na dvojzväzkových dejinách o intelektuálnej histórii *Objav liberálneho humanizmu* [1966] a *Skúška liberálneho humanizmu* [1970]. V nich sa uvedená predstava liberálneho humanizmu viazala na proces neustále sa meniacich životných podmienok ľudí. Na základe tohto chápania situácie človeka predstavoval ľudský život „neustále preskúmavanie a prehodnocovanie, v každom akte bola pokusom poznať seba samého v danom momente histórie, pričom človek odhaľuje nový aspekt svojej esenciálnej kreativity“ [Coates – White – Schapiro 1966: 5]. Samotný liberálny humanizmus, autori chápali skôr ako kritickú tradíciu alebo dispozíciu, ktorú ilustrovala postava rebela. Pôsobenie rebela malo byť „zasvätené zmenšovaniu násillia vo svete a zvyšovaniu pragmatickej slobody aj na úkor dokonalej spravodlivosti“ [Coates – White 1970: 466].

Whitovo „existenciálne“ ladené kladenie otázok o úlohe histórie a jej zmysle pre spoločnosť sa objavuje v jeho známej stati *Bremeno histórie* [1966]. Samotnú krízu vo vnímaní histórie pripisoval metodologickému naivizmu, podľa ktorého bola história „kombináci spoločenských vied ze sklonku 19. století a umění z poloviny 19. století“ [White 2010: 58]. Východisko z krízy histórie videl White v hlbšom uvedomovaní si konštrukčného charakteru vedy a umenia, ktoré malo viesť cez používanie rôznych metafor k tvorbe impresionistickej, expresionistickej alebo existenciálnej historiografie. Ohlasy na túto prácu podnikli Whita k práci na jeho najznámejšej knihe *Metahistória*, ktorou sa podľa Ewy Domaňskej končí prvá etapa v jeho bádateľských záujmoch označovaná ako „špekulatívno-idealistická“ a začína „naračno-trópická“ [Domaňska 2009: 4–5]. V tomto období White pôsobil na Kalifornskej univerzite. Na rozdiel od Whitových predchádzajúcich prác *Metahistória* vzbudila krátko po vydaní značný ohlas a stala sa symbolom tzv. lingvistického alebo naratívneho obratu v teórii histórie. V spojitosti s ňou medzi najdiskutovanejšie problémy patrilo Whitove chápanie tvorby a štruktúry historickej narácie. V narácii sa zrkadlila historikova voľba jedného zo štvorice povrchových typov *konštrukcie zápletky/sujetu* (romance, tragédie, komédie, irónie), *argumentácie* (formistickej, mechanistickej, organickej, kontextuálnej), ktoré implikovali určitý typ ideologickej pozície (kontextuálnej, anarchistickej, radikálnej, liberálnej) [White 2011: 21–29]. Formovanie historikovej predstavy o určitých udalostiach bolo podľa Whita viazané na jeho hlbinnú úroveň vedomia, ktorá mala byť spojená s jedným zo štyroch tróпов (metaforou, metonymiou, synekdochou a iróniou) [White 2011: 52–61].³ Výber povrchových typov Whitovho modelu mohol

² Podľa Hermana Paula predovšetkým Whitov existencionalistický postoj je kľúčový pre pochopenie jeho náhľadu na celý rad problémov spojených s písaním o dejinách [Paul 2011]. Domnievame sa, že Whitova inklinácia k prácam existencionalistov (najmä Jeana-Paula Sarrtra a Alberta Camusa) mohla súvisieť s reflektovaným pragmatickým postojom intelektuála, ktorý využíval reflexiu na hľadanie zodpovedných postojov a následného konania.

³ Paradoxne tento štrukturalistický a „eklektický“ model *štvoritej tetrády* bol v určitom protiklade k Whitovmu humanistickému historizmu, ktorý zdôrazňoval prirodzenosť „neschematizujúcej“ tvorby historikov [Kellner 1980].

byť aplikovateľný na niektoré aspekty naratívnych zobrazení minulosti, pričom do určitej miery umožňoval vysvetlenie vzniku vzájomne odlišujúcich sa predstáv o dejinnom vývoji.⁴ Samotná aplikácia modelu v *Metahistórii* a prípadné detailnejšie domýšľanie na príkladoch vybraných filozofov a historikov z 19. storočia sa stretlo s vážnymi pochybnosťami.⁵ V porovnaní s pokusmi o použitie topologického modelu bolo pre odbornú komunitu zaujímavejšie Whitovo vyrovnávanie sa s problémom relativity vzťahu medzi minulosťou a historikmi konštruovanými naráciami. White redukoval relevantnosť „priameho“ determinovania významov samotnými faktami a v procese historikového konštruovania narácie otvoril priestor nielen pre tvorivosť historika, ale tiež pre koncipovanie alternatívnych zobrazení minulosti. Zároveň s touto redukciou nastolil problém formulovania kritéria vierohodnosti historických narácií a určovania kľúčového determinanta pre ich akceptáciu v odbornej komunite.

V prácach zo 70. rokov minulého storočia sa neobjavilo jednoznačné riešenie tohto problému. V súbore statí s názvom *Trópy diskurzu* prevažovalo Whitovo konkrétne skúmanie procesu zvýznamňovania dát v historických naráciách v spojitosti s ich literárnou formou. Predpokladom rôzneho zvýznamňovania udalostí prostredníctvom prirodzeného jazyka bola z jeho pohľadu ich „bezforemnosť“; svoju tragickú alebo romantickú formu nadobúdali až z určitého pohľadu historika v jeho historickom príbehu [*White 2010: 110*]. Čitateľ v úvodných statiach *Trópov diskurzu* (napr. *Historický text ako literárny artefakt, Fikcia faktickej reprezentácie, Historicismus, história a figuratívna obrazotvornosť*) sa stretáva s presvedčivými príkladmi, ktoré ilustrujú potrebu historikového vhodného používania figuratívnych výrazov. Tieto výrazy podľa neho recipientovi umožňujú pochopiť množstvo určitým spôsobom usporiadaných dát a tým aj „neznámy“ kontext diania v minulosti. Samotné historické texty tak považoval „za verbálne artefakty, jejichž obsah je stejnou měrou plodem imaginace, jako je objeveným faktem a jejich forma má bližší k literatuře než k vědě“ [*White 2010: 106*]. Zdranením úlohy recepcie pri prijímaní historických narácií White prirodzene oslabil vnímanie vývoja histórie ako autonómnej vedy.

Problematike naratívneho zobrazenia historickej reality sa White podrobnejšie venoval v statiach z 80. a 90. rokov minulého storočia, ktoré boli neskôr publikované pod názvom *Obsah formy* [1987] a *Figurálny realizmus* [1999]. Ewa Domańska tieto Whitove práce spájala so „zobrazovacou alebo diskurzívnou fázou“ v jeho názorovom vývoji [*Domańska 2007: 5*]. V tomto období až do roku 1996 pôsobil ako profesor študijného programu Historického vedomia na Kalifornskej Univerzite v Santa Cruz. Podobne ako v predchádzajúcich dielach aj v týchto statiach upozorňoval na význam figuratívnych výrazov a naratívnej formy pri historikovom konštruovaní narácií, pričom významnejšiu úlohu začal pripisovať ideológiám. Tento posun výstižne ilustrovalo jeho tvrdenie, že moderné ideológie „udeľujú význam histórii, čo spôsobuje, že jej evidentný zmätkos sa stáva napokon zrozumiteľným pre rozum, pochopenie alebo estetickú senzitivitu [...] v rozsahu, v akom to uskutočňujú, tieto ideológie zbavujú históriu istého druhu bezvýznamnosti, a tak samotné

⁴ Je dosť prekvapujúce, že možnosti aplikácie Whitovho modelu *štvoritej tetrády* preskúmal Donald Ostrovsky v stati *Metateoretická analýza: Hayden White a štyri narácie z „ruskej“ histórie až v roku 1990*. Na limity tohto modelu poukázal aj Kevin Platt v stati *Historia a despotizmus, alebo Hayden White vs. Ivan Hrozný a Peter Velký* [1999].

⁵ Bližšie k recepcii *Metahistórie* [Šuch 2010: 54–69].

môžu podnecovať žijúce ľudské bytosti a ich deti k utváraní odlišného spôsobu života, čo znamená, určovať ich životom význam, za ktorý oni budú plne zodpovední“ [White 1987: 72]. Ak Whitove úvahy nad rôznymi aspektmi formotvorných činiteľov naratívnej podoby minulosti boli spočiatku vnímané ako „len zvláštne“ teoretické úvahy, tak koncom 80. rokov minulého storočia vzbudzovali kritické reakcie.⁶

Pre Whitove konštruktivistické chápanie významu literárnej dimenzie naratívneho približovania udalostí bol výzvou osobitý (modernistický) typ udalostí, akým bol napr. holo-kaust. Pri zamýšľaní sa nad výberom vhodného spôsobu jeho zobrazovania zdôrazňoval nevyhnutnosť historikového používania figuratívnych výrazov a tým aj prítomnosť určitej estetizácie minulosti v sprostredkujúcich historických naráciách. White navrhol autorom hľadať „priateľný“ spôsob jazykového spodobenia modernistických udalostí a zvoliť si modernistický štýl, tzv. intransitívne písanie, ktoré malo spodobovať predmet v strednom rode (middle voice) [White 2009: 165–169].

V poslednej publikácii s názvom *Praktická minulosť* [2014] Whitove úvahy nadväzovali na Michaela Oakshotta a jeho rozlišovanie medzi historickou minulosťou a praktickou minulosťou [White 2014: 8–9]. *Historická minulosť* predstavovala pre Whita vysoko selektívnu formu, ktorá sa výrazne začala rozvíjať s formovaním histórie ako „nezaujatej“ a hodnotovo neutrálnej vedeckej disciplíny od 19. storočia. Na rozdiel od tohto (ideálneho) typu bola *praktická minulosť* viazaná na hodnoty, ktoré napomáhali riešiť nielen každodenné rozhodovanie, ale aj krízové situácie v živote spoločnosti [White 2014: 15]. Dôležitým médiom praktickej histórie bol pre Whita moderný román, ktorý so sebou vždy prinášal východiská určitej špekulatívnej filozofie dejín. Tento fakt podľa neho znamená pretrvávajúcu aktuálnosť filozofie dejín aj pre postmodernú spoločnosť. Podobne ako pri iných prácach, aj tento krátky súbor statí sprevádzali kritické i oceňujúce reakcie.⁷

Whitovými prácami sa vinie skúmanie spôsobov spracovávanía faktov do ucelenejších naratívnych celkov. V kontraste s tradičnou predstavou faktov (dát), z ktorých takmer „jednoznačne“ historik generuje jednu (správnu) podobu minulosti, White priorizoval kritické nahliadanie na proces vytvárania naratívneho celku. V tomto procese poukazoval na konštrukčný (figuratívny) spôsob jazykového priblíženia minulosti, ktorý nemohol byť považovaný za model korešpondujúci s historickou realitou. Používanie bežného jazyka a tým aj používanie figuratívnych výrazov v historických textoch viedlo Whita k zdôrazneniu významu literárnej dimenzie historických narácií. Možnosť rôzneho naratívneho priblíženia diania zvýraznila kreatívnu úlohu historikovej predstavivosti a vplyv determinantov participujúcich na konštruovaní obrazu minulosti. Vzhľadom na meniace sa dejinné vízie spoločnosti a vypracovávanie odlišných predstáv o historickej realite v komunite historikov White akceptoval neustálu prítomnosť vzájomne rozdielnych naratívnych

⁶ Azda s najostrejšou kritikou Whita vystúpil Carlo Ginsburg, ktorý dával Whitove názory chápal v spojitosti nielen s ideami Croceho, ale aj s Gentileho extrémnym subjektivismom (implikujúcim myšlienku, že historiografia vytvára svoj vlastný predmet – históriu). Podľa neho bol neudržateľný Whitov predpoklad, že relativizmus a skepticizmus môže poskytnúť epistemologické a morálne základy pre toleranciu, keďže „morálne a teoretické rozdiely nie sú ním v podstate viazané na pravdu, a preto nie je čo tolerovať“ [Ginsburg 1992: 93–94]. Ginsburg zostal s týmto kritickým náhľadom na Whitove práce osamotený.

⁷ Príkladom kritického postoja k Whitovej knihe *Praktická minulosť* je stať Chrisa Lorenza *Tango na tri. História medzi historickou a praktickou minulosťou* [Lorenz 2014]. Na rozdiel od neho Alun Munslow zaujal v recenzii na *Praktickú minulosť* podstatne pozitívnejší postoj [2015].

priblížení minulosti. Vzájomnú koexistenciu viacerých podôb minulosti vnímal ako výzvu na ich kritické skúmanie. Pre mnohých teoretikov v 80. a 90. rokoch minulého storočia Whitove relativistické chápanie historických narácií, ktoré kládlo dôraz na význam jazyka a zdôvodňovalo ich pluralitu, prirodzene korešpondovalo s ideami postmodernity. Whitove práce sa tak pre jej stúpcov ako aj kritikov stávali alternatívnou teóriou voči tradičnému chápaniu histórie. Túto skutočnosť vystihuje názov doslovu k *Metahistórii* od Petra Čorneje: „White nezměnil dějiny, ale pohled na ně“ [Čornej 2011: 575].

I keď Whitove esejistické práce problematizovali tradičné chápanie histórie, tak nepodávali systematicky precizované „konkurenčné“ chápanie. White reagoval na diskusie humanitných vedcov, pričom neustále „prepracovával“ (upravoval) svoje chápanie histórie. Zároveň sa s tým čoraz viac znejasňovala jeho názorová pozícia v konštruktivistickom názorovom spektre. Pre orientáciu v intelektuálnom vývoji a zdrojoch Whitových názorových posunov sú veľmi nápomocné práce najvplyvnejších znalcov Whitových textov, ktorými sú Herman Paul a Ewa Domańska. Pre niektorých čitateľov môžu byť ich interpretácie až veľmi ústretové, alebo naopak príliš kritické.

Začiatkom 90. rokov minulého storočia mohli byť českí a slovenskí čitatelia informovaní o Whitových dielach prostredníctvom kritických reakcií k nim (napr. u Jaroslava Marka). Prvým preloženým textom bola Whitova stať *Historicismus, historie a figuratívna obraznosť* v *Reflexii* v roku 1996, v ktorej sa zároveň publikovala aj ostrá kritika *Metahistórie* od Herty Nagl-Docekalovej. Na Slovensku bola prvým prekladom Whitova práca *Fikcia faktickej reprezentácie*, publikovaná v roku 1998 v *Slovenskej literatúre*. Podstatne väčší záujem o Whitove myšlienky sa prejavil začiatkom 21. storočia, kedy sa čoraz viac bádateľov malo možnosť zoznámiť s Whitovými prácami. Tomáš Horváth zdôvodňoval svoju kritiku „jednej pravdivej“ literárnej histórie v knihe *Rétorika histórie* [2002] s odvolávaním sa na Whitove tropologické chápanie histórie. Podobne sa Milan Řepa vo svojej knihe *Poetika českého dějepiscství* [2006] prihlásil k podnetnosti Whitovej tropológie pre svoju analýzu predstavovania dejín v prácach českých historikov (F. Palackého, J. Pekaře, J. Šustu, O. Odložilíka). Na niektoré Whitove myšlienky sa odvolával vo svojej knihe *Dějiny a vyprávění* [2011] Kamil Činátl. Podobne ako kniha Milana Řepy, tak aj kniha Kamila Činátla podnietila polemickú reakciu v jej recenzii. Whitovými myšlienkami bola inšpirovaná neskôr aj stať Martina Vašša *Možné aplikácie naratívneho konštruktivismu Haydena Whita pri historiografickej analýze vybraných diel* [Vašš 2015: 193–208]. Na problém Whitovej koncepcie pri „teste holokaustom“ upozornil Lubomír Doležel [2008].

Whitove chápanie histórie bolo komplexnejšie priblížené Karлом Šimom v spojitosti s tzv. lingvistickým obratom v histórii v zborníku Lucie Storchovej a Jana Horského *Paralely, průsečíky, mimobežky* [2009]. Podobne ako Karel Šíma pripustil aj Jan Horský opodstatnenosť Whitovho kritického postoja k nevyhnutne ideologickému nasycovaniu historických textov vo svojej knihe *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním* [2009]. Vzhľadom na silný kultúrny vplyv nemeckej historickej tradície na našom území, ktorá Whitove práce vníma skôr ako zvláštnosť, aj medzi českými a slovenskými historikmi je možné očakávať, že jeho relativistické chápanie histórie bude prijímané skôr polemicky. Významným prínosom pre zaujatie erudovaného postoja humanitných vedcov k Whitovým myšlienkam bolo vydanie prekladov publikácií *Tropika diskursu* [2010] a *Metahistórie* [2011]. K vybraným aspektom Whitových prác bol na Slovensku vydaný zborník prác s názvom *Mnohotvárnosť Haydena Whita* [2013].

Napriek tomu, že White nikdy neprednášal v Čechách a na Slovensku (narozdiel od Poľska a Maďarska), tak jeho práce vzbudzovali pozornosť u viacerých bádateľov. Domnievame sa, že napriek jeho skonu v marci minulého roka bude pretrvávajúť aktuálnosť jeho prác. Potreba prispôsobenia sa novým historickým podmienkam bude vyžadovať nové pohľady a spracovanie značného množstva faktografického materiálu. Podobne ako White budeme hľadať spôsoby vhodného približovania diania minulosti pre súčasníkov, ktoré by zohľadňovali aj ich etické aspekty. Pri vyrovnávaní sa s trvalo prebiehajúcim procesom „prepísovania histórie“ sa môžeme vyhnúť „slepým uličkám“ a pracovať na úprave ciest, ktorými už prešiel Hayden White.

Literatúra

- Coates, Willson – White, Hayden – Schapiro, Jacob S. [1966]. *The Emergence of Liberal Humanism. Intellectual History of Western Europe I*. New York: McGraw-Hill.
- Coates, Willson – White, Hayden [1970]. *The Ordeal of Liberal Humanism. Intellectual History of Western Europe II*. New York: McGraw-Hill.
- Činát, Kamil [2011]. *Dějiny a vyprávění*. Praha: Argo.
- Čornej, Petr [2011]. White nezměnil dějiny, ale pohled na ně. In. White, Hayden. *Metahistorie*. Brno: Host, s. 575–600.
- Doležel, Lubomír [2008]. *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha: Academia.
- Domaňská, Ewa [2009]. Intelektuální biografie Haydena Whitea. Úvod do problematiky. *Forum Historiae* 3 (2). Dostupné z: http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2009/texty_2_2009/domanska.pdf. 1–20.
- Ginsburg, Carlo [1992]. Narrativity and Historical Representation. In. Friedlander, Saul (ed.). *Probing the Limits of Representation*. Cambridge: Harvard University Press, s. 82–96.
- Horský, Jan [2009]. Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Praha: Argo.
- Horváth, Tomáš [2002]. *Rétorika histórie*. Bratislava: Veda.
- Kellner, Hans [1980]. Bedrock of Order: Hayden White. *History and Theory* 16 (4): 1–29.
- Lorenz, Chris [2014]. It takes three to tango. History between the „historical“ and the „practical“ past. *Storia della Storiografia* 65 (1): 29–46.
- Munslow, Alun [2015]. Review. *Rethinking history* 19 (4): 694–702.
- Nagl-Docekal, Herta [1996]. Lze založit filosofii dějin tropologicky? *Reflexe* 16: 7(1–12).
- Ostrowski, Donald [1990]. A Metatheoretical Analysis: Hayden White and Four Narratives of „Russian“ History. *Clio* 19 (3): 215–235.
- Paul, Hermann [2011]. *Hayden White: The Historical Imagination*. Cambridge: Polity Press.
- Platt, Kevin [1999]. History and Despotism, or Hayden White vs Ivan the Terrible and Peter the Great. *Rethinking history* 3 (3): 247–269.
- Řepa, Milan [2006]. *Poetika českého dějepisectví*. Brno: Host.
- Šíma, Karel [2009]. Velké vyprávění o lingvistickém obratu v teorii dějin a malý příběh české historiografie. In. Storchová, Lucie – Horský, Jan. *Paralely, průsečíky, mimobežky*. Praha: Albi International, s. 67–94.
- Šuch, Juraj [2010]. *Naratívny konštruktivizmus Haydena Whitea a Franka Ankersmita*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Vašš, Martin [2015]. Možné aplikácie naratívneho konštruktivismu Haydena Whitea pri historiografickej analýze vybraných diel. *Historica Olomucensia* 48: 193–208.
- White, Hayden [1987]. The Politics of Historical Interpretation: Discipline and De-Sublimation. In. *The Content of the Form*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, s. 58–82.
- White, Hayden [1999]. *Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- White, Hayden [2009]. Historický subjekt a problém pravdy v historickej reprezentácii. In. *Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín*. Bratislava: Chronos, s. 54–170.
- White, Hayden [2010]. *Tropika diskursu: Kulturně kritické eseje*. Praha: Karolinum.

White, Hayden [2011]. *Metahistorie*. Brno: Host.

White, Hayden [2014]. *The Practical Past*. Evanston: Northwestern University Press.

Zeleňák, Eugen (ed.) [2013]. *Mnohotvárnosť Haydena Whita*. Bratislava: Chronos.

Juraj Šuch (*1969) absolvoval vysokoškolské štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa v Prešove. Od roku 1997 pôsobí na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Béla v Banskej Bystrici. Vo svojom výskume sa zameriava na problémy filozofie dejín, predovšetkým na naratívnu filozofiu histórie Haydena Whita a Franka Ankersmita.

Hynek Jeřábek: *Paul Lazarsfeld and the Origins of Communications Research*. London: Routledge, 2017, 146 pp.

Paul Lazarsfeld is recognized today as one of the pioneering sociologists to research mass communication, and as such, as one who played a significant role in the shaping of communication studies as we know them today. For this reason, Professor Jerabek's publication, *Paul Lazarsfeld and the Origins of Communications Research*, is an important addition to the existing body of work on Lazarsfeld. Jerabek's monograph was originally written in Czech in 1997, when the author was studying the archives of the University of Konstanz. However, its recent publication in English not only makes this valuable study available to a much wider readership, it also gives the opportunity to reassess and evaluate Lazarsfeld's role in shaping communication studies, which emerged in the first half of the 20th century.

Focusing on the earlier part of Lazarsfeld's career, Jerabek's studies, among other topics, Lazarsfeld's initial intellectual influences and the context of his communication studies, his first radio studies in Austria and the US, as well as later studies from the period of World War II and shortly after (chapters two, three, four, and seven). In addition, chapter five is dedicated to two noteworthy studies conducted by Lazarsfeld's colleagues and an evaluation of Lazarsfeld's role in them, and chapter seven discusses related communication studies on daily perceptions of the media, such as radio listeners' habits and readers' relations to newspapers, as well as the character and role of influential figures in shaping local communities' opinions. By focusing on the formative years of communication studies, Jerabek is able to illuminate the theoretical and intellectual origins of Lazarsfeld's thought, trace their development over time and in different work environment (in Austria and in several places in the US), and evaluate Lazarsfeld's intellectual, methodological, and personal influence on the field of communications research.

According to Jerabek, Lazarsfeld's greatest contribution to communication studies was as

a teacher and educator (p. 6). For this reason, the monograph studies first of all the shaping of Lazarsfeld's own attitude to science, his role in forming research centers, and finally it reviews studies conducted by his colleagues and students. Focusing on these aspects enables Jerabek to assess the extent of Lazarsfeld's influence on the formation of communication studies. Lazarsfeld's greatest influence as a sociologist in general, and in the field of communication studies in particular, lies in six aspects: 1. He founded and successfully directed four research institutes (one in Vienna and three in the US); 2. At these institutes he "developed a sociological research system in the form of a workshop" (p. 133) – a framework through which he was able to instruct and supervise younger colleagues; 3. Lazarsfeld advanced the participation of junior colleagues in actual research, thereby affording them the opportunity to gain practical research experience; 4. He combined commercial and academic research with the triple intent of acquiring funds, progressing the development of sociology as an academic field, and ensuring that studies will produce practical results; 5. He developed sociological methodology in the areas of data collection, conceptualization, modeling social phenomenon, as well as tools for data analysis; 6. He encouraged interdisciplinary cooperation of researchers from various fields and with different specializations, as well as the use of a wide array of research techniques, both quantitative and qualitative.

What all these points seem to have in common is a systematically open approach to research, which defies rigid borders between disciplines, academic, political, and commercial fields, and social hierarchy. It is interesting to see how this interdisciplinary approach originated quite early in Lazarsfeld's intellectual development and therefore it deserves special attention. Jerabek traces Lazarsfeld's predilection for hybrid thinking and action all the way back to Lazarsfeld's formative years in Vienna. Lazarsfeld himself testified to this early influence when he said, "my background was politics and mathematics and a European humanistic training" (p. 7). Lazarsfeld's parents were also responsible for his interdisciplinary tendency: whereas his

father was a lawyer, his mother, Sophie Lazarsfeld, was an Adlerian therapist, and their household often teemed with Jewish, intellectual, social democrat friends. Lazarsfeld was influenced by the unusual combination of Marxist, social-democratic political ideals on the one hand, and Adler's individual psychology, on the other, a synthesis he attempted to implement as an educational tool in youth camps he organized at the age of 23. This synthesis of sociology and psychology perhaps prefigures Lazarsfeld's characteristic employment of both quantitative and qualitative research technique, a combination which he would retain and pass forward to his students. An additional source of influence, which ultimately prevailed over Marx's and Adler's was Karl and Charlotta Bühler's developmental psychology. The involvement with the Böhlers, which culminated, among other things, in Lazarsfeld's first publication *Youth and Occupation* (co-written with Charlotta Bühler), also marked the beginning of Lazarsfeld's academic sociological research (notwithstanding that he earned his degree in applied mathematics) (p. 10). However, even in his early academic research Lazarsfeld resisted the restrictions of the academia, and sought the cooperation of external factors, such as economists, company directors, industrialists, and other market leaders. This cooperation was, at least initially, pursued for economic motives, but it became a staple of Lazarsfeld's work, which he would impart to his colleagues and students (p. 135). In fact, Lazarsfeld brought not only external resources and partners to the academy, but he was also one of the first to use empirical research *within* the academy, uncommon in the extremely theoretical environment of the 1930s academy, thereby shaping and influencing this developing field. Another characteristic of Lazarsfeld's work which Jerabek traces to these formative years, is the importance Lazarsfeld found in working in large teams which consisted both of junior researchers, as well as a large proportion of women, the most well-known being Herta Herzog, who also became Lazarsfeld's wife, at a time when such a principle was far from obvious. Finally, a more formal manifestation of Lazarsfeld's idiosyncratic attitude can be found

in his self-description as a "social psychologist" (p. 3).

Proof of Lazarsfeld's enduring interdisciplinary approach Jerabek finds in the third Radio Research Yearbook (1949) in which Lazarsfeld and Frank Stanton formulated principles of wider validity which guided both Lazarsfeld and his school in the last 20 years of his work in communication research (p. 130). These include the emphasis on the benefits of combining statistical knowledge, laboratory experiment findings, analytic psychologist observations, and sociologist's interpretations, in addition to the conviction that "the most useful results stem from the combination of quantitative and qualitative approaches" (*ibid.*).

In order to establish Lazarsfeld's importance and influence as a communication research scientist, Jerabek devotes chapter five to reviewing two studies conducted by colleagues of Lazarsfeld at the Princeton Radio Research Project: a research on the public panic that followed Orson Welle's radio broadcast of *The War of the Worlds* (by Hadley Cantril, Herta Herzog, and Hazel Gaudet), and a study of mass persuasion, following the successful sale of war bonds following a full day broadcast by popular radio announcer Kate Smith (by Robert K. Merton). According to Jerabek, while Lazarsfeld did not actually prepare these studies, he initiated and financed them, and was involved in both to a varying degree (pp. 81–82). Jerabek presents two clear instances in which Lazarsfeld contributed to the public panic research: in the first case he suggested that the reason Welles received an overwhelming number of positive letters from listeners following the broadcast, was that negative letters were sent to Federal Communications Commission; in the second case Lazarsfeld influenced the research by suggesting that what was puzzling in the event, and should therefore be clarified by the research, was not that people got scared by the broadcast, but that they weren't able to verify that its authenticity (pp. 89–90). These two instances are interesting not only because they provide an insight into Lazarsfeld's thought process, but also because they emphasize Lazarsfeld's ability to rephrase research questions and thereby reach

more meaningful research conclusions. Lazarsfeld's contribution to the war bonds research, however, is more ambiguous, although Jerabek makes it clear that Lazarsfeld at least came up with the idea the study.

Lazarsfeld's contribution is in no way limited to his role as educator. As Jerabek demonstrates, through the research centers he founded Lazarsfeld played a central role in advancing social-empirical sociology at a time when theoretical sociology was the dominant school. The lack of attention empirical sociology suffered required scientists such as Lazarsfeld to develop methodologies, research manuals, and data processing techniques, to train research teams, and procure funds from external sources at a time when neither the academy nor the state would allot funds for such research (p. 132).

In conclusion, *Paul Lazarsfeld and the Origins of Communications Research* is an interesting work which provides meaningful insights into the personal and professional contributions of Paul Lazarsfeld to the emerging field of communications study. Jerabek's work will be useful to non-Czech speaking researchers who are interested both in the history of 20th century sociology and communications research, but also to those studying Lazarsfeld's life and his psychological and social background. On a wider scale, it provides interesting insights into the early formation of a field of studies in the 20th century, as well as into the ways in which communication research can help us understand the role of mass communication and media in contemporary society.

Adam Coman

DOI: 10.14712/23363525.2019.10

Jan Štemberk: *Pěšky, na lyžích, na kole, lodí či autem. K dějinám československé turistiky v letech 1945–1968.* Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2017, 281 s.

Na přelomu zimy a jara 2018 spatřila světlo světa kniha dnes již jednoho z klíčových tuzemských odborníků na moderní a soudobé dějiny cestovního ruchu, Jana Štemberka. Autor, jinak

absolvent oborů historie a slovenistika na Filozofické fakultě a také oboru právo na Právnické fakultě Univerzity Karlovy, již dlouhá léta působí na Vysoké škole obchodní v Praze a též na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, v roce 2011 se habilitoval na FF UK v oboru hospodářských a sociálních dějin a od roku 2017 je jeho působištěm také Pracoviště historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy.

Ve své nejnovější publikaci autor, taktéž specialista na dějiny dopravy, navazuje na svá předešlá a časem systematicky postupující bádání o dějinách cestovního ruchu a to zejména období tzv. první československé republiky (srovnej: *Fenomén cestovního ruchu. Limity a možnosti cestovního ruchu v meziválečném Československu*, 2009). Zároveň se ovšem opírá o své pilotní sondy do problematiky transformace některých segmentů sféry cestovního ruchu v období první světové války a také po jejím skončení, a to včetně dějin turistiky. V kontextu dosavadního bádání jak historiografie tuzemské, tak i zahraniční, je další knižní přírůstek na téma s důrazem na dějiny organizované turistiky možné jen přivítat, neboť dosavadní souborný zájem o problematiku soudobých dějin české a česko(-)slovenské turistiky a jejích dobových aktérů byl spíše okrajový, případně byl alternován pouze výstupy regionálního zaměření. Co do metodologického vymezení se Štemberkova práce pohybuje na pomezí politických, hospodářských, sociálních a dílem též kulturních dějin, a to v poměrně dlouhém časovém horizontu více než dvou „po-druhoválečných“ desetiletí. Tato značně rozkročená perspektiva klade na autora obrovské nároky na detailní znalost problematiky, ale také schopnost tu více, tu méně provázaných tématech srozumitelně pojednat na pozadí dobového kontextu a zároveň na relativně omezeném textovém rozsahu. To se podle mého soudu autorovi vzhledem k jeho historicko-právní specializaci a především díky jeho bohatým zkušenostem s podobně koncipovaným typem monografických i kolektivních prací úspěšně daří.

Mezi hlavní přednosti recenzované publikace patří především fakt, že její autor se v hojné míře snaží těžit z bohatství široké palety

archivních pramenů, a to nejen celostátní, ale také regionální a místní provenience. Z nejméně významnějších fondů, jež byly historičkami a historiky soudobých dějin využívány buď v menší míře, nebo byly autorem využity vůbec poprvé, je možné jmenovat například fondy spolků a turistických a tělovýchovných organizací, jako byly Klub československých turistů, Československá obec turistická, Československá obec sokolská, Československý tělovýchovný svaz nebo Československý svaz tělesné výchovy, případně pak Státního výboru pro tělesnou výchovu a sport, jež byl po část sledovaného období fakticky zastřešujícím orgánem turistického hnutí. Je nutné ocenit, že absenci některých „ústředních“ fondů těchto organizací v Národním archivu v Praze (z důvodu nedochovanosti) se autor snaží velmi úspěšně nahradit badáním ve fondech jejich regionálních poboček a podřízených organizačních struktur, jež jsou uchovávány ve státních oblastních a okresních archivech (např. Státní oblastní archiv Praha, Zámorský, Zemský archiv Opava, Moravský zemský archiv Brno, Státní okresní archiv v Karviné či v Českých Budějovicích). Jako nezbytný korektiv a rámec mu pak slouží materiály vládní a ministerské provenience a také ústředních orgánů KSČ, jež na danou problematiku zejména po roce 1948 také uplatňovala svůj vliv. Vedle sledování českého rozměru problematiky (jež bývá v mnoha pracích o dějinách Československa po roce 1945 vydáván za „československý“), těží také ze znalostí centrálních fondů slovenských, a to zejména centrální provenience uložených ve Slovenském národním archivu (jako je např. Úrad predsedníctva Sboru povereníkov, vybraná proveniencie, Slovenský výbor telesnej výchovy a športu, Výbor SNR pre cestovný ruch). Dalším doplňkovým pramenem pak jsou tištěné sborníky z turistických srazů, dobové časopisy s turistickým zaměřením a také elektronické zdroje (zejména normativní povahy) ze společné Česko-slovenské parlamentní digitální knihovny. Pro rámcové postižení a místy i dokreslení dějinného koloritu vývoje turistiky a jejích organizačních forem a praktické náplně pak autorovi slouží také reprezentativní soubor dobové teoreticko-metodologické a instrukčně-metodické literatury, a to jak

domácí, tak i zahraniční (zejména sovětské) provenience.

Tento pestrý (a co do množství velmi úctyhodný) soubor pramenů tak vcelku dává autorovi možnost vhodně postihnout jak jednotlivé trendy typické pro poválečnou českou a slovenskou turistiku. V první řadě autor velmi plasticky popisuje na pozadí dvaceti let zejména posun tuzemské turistiky od „nezávodivé formy chůze“ úzce spjaté s osvětově-poznávacím charakterem a navázáním na výdělečný cestovní ruch, k soutěžně-branné turistice jdoucí ve stopách sovětské „fyskultury“ a konečně postupný návrat k „novým formám se starým obsahem“ (tj. opětovně převážení původního pojetí ovšem v „socialistickém“ pojetí). Tento „ideově-charakterový“ posun se autorovi daří skloubit s vylíčením proměn a transformací zainteresovaných institucionálních aktérů, jdoucí od poválečného oživení turistiky jako spolkové činnosti, přes snahu o její centralizaci, „kolektivizaci“ a postátnění typickou zejména pro první polovinu padesátých let, až po její opětovnou decentralizaci a také větší míry přizpůsobování se individualizujícím formám trávení znatelnou od konce let padesátých a zejména v letech šedesátých.

Struktura práce kombinuje popis koncipovaný na základě chronologické linie, jež jsou průběžně doplňovány hlubšími exkurzami do dílčích tematických celků relevantních pro dané období. Vedle úvodního exkurzu do problematiky let 1945 až 1948 se tak kniha fakticky skládá ze dvou větších chronologicky vymezených částí. Část první spočívá v charakteristice dění v oblasti turistiky zhruba mezi lety 1948 až 1956 (s názvem „Turistika pod dohledem Státního úřadu pro tělesnou výchovu a sport“) a mezi dílčími tématy je zde popsána zejména organizační struktura turistiky, podob organizované turistiky a turistiky mládeže, nejméně významnějších hospodářských jednotek turistiky (družstva a podniku Vzlet a posléze národního podniku Turista), nástinu ubytovacích a stravovacích služeb, dopravních aspektů nebo problematiky turistických map a značení. Druhá část knihy se zaměřuje zhruba na léta 1956 až 1968 („Turistika pod praporem Československého svazu tělesné výchovy“) a čtenáři a čtenářky se vedle

již zmiňovaných témat mohou navíc seznámit také s nástinem dějin mezinárodní turistiky, jež se stále více začínala rozvíjet, je zde představena elementární analýza dobových nástrojů turistické propagace a poslední podkapitola je věnována letnému nástinu rozvoje technického vybavení a doplňkových turistických služeb (např. půjčoven vybavení či exkurzem do okolností jejich výroby). Dá se říci, že tato struktura práce je v kontextu autorova díla „kompatibilní“ s předešlými texty přehledového zaměření, a tudíž se zde čtenářské obci nabízí možnost bezproblémového „vcítění se“ do tématu.

Ačkoliv na první pohled autorův styl psaní může působit poněkud střízlivým dojmem, v němž autor nezapře historika hospodářských a sociálních dějin i právního historika v jedné osobě, není text zatížen přílišným důrazem na výčty ekonomických údajů či právních norem a je naopak velice dobře „plynoucím“ a čtivým. Místy navíc autor také dává velmi trefně zvolenými citáty z pramenů nahlédnout do mikrosvětta jednotlivých aktérů, což jednak umocňuje plastičnost jeho historických líčení a také zvyšuje čtenářskou atraktivitu textu.

Jak již jsem naznačil výše, z mého pohledu odvedl autor skvělou službu svým následovníkům a následovnicím, kteří se budou tématem nadále zabývat, ale text vzbudí bezesporu oprávněnou pozornost i mezi laickými čtenáři – zájemci o problematiku turistiky – kteří „svými“ soubornými náhledy na dějiny doposud nedisponovali. Štemberkova kniha představuje úctyhodný základ pro další bádání jdoucí buď směrem „do hloubky“ (tj. na regionální či specializovanou tematickou úroveň, v rovině doplnění vzpomínkových a pamětních svědectví, orální historie a „větší míry „zalidnění“ tématu apod.), do dalších dějinných období (např. po roce 1968), nebo směrem „navenek“ (tj. eventuality mezinárodní komparace, minimálně ve středo-evropském prostoru). Turistickou terminologií řečeno, tyto možné cesty jsou díky autorovu dílu velmi solidně (na)značeny...

Pavel Mücke

DOI: 10.14712/23363525.2019.11

David Remnick: *Král světa: Vzestup a pád Muhammada Aliho*. Praha: XYZ, 2016, 432 s.

Cassius Clay alias Muhammad Ali, jeden z nejslavnějších boxerů všech dob, podle knihy *Král světa: Vzestup a pád Muhammada Aliho* z pera Davida Remnicka výrazně vybočoval ve světě sportu i v mimosportovním životě. Box se dnes dostal na okraj společenského zájmu, ale v tehdejší americké společnosti se ještě nacházel v centru dění a přitahoval fanoušky ze všech vrstev včetně intelektuálů. Zároveň se do něj promítaly dobové společenské konflikty, prolínal se tak výrazně s politikou. Proto se Muhammad Ali stal jednou z ikon rozporuplných 60. let 20. století vedle takových osobností, jako byl Martin Luther King nebo Malcolm X. Proto hodnocení jeho postojů dodnes rozděluje společnost. A zákruty jeho života tak dobře odráží stav společnosti a doby, kterou však sám také spoluformoval. V éře postupujícího hnutí za občanská práva totiž Ali vstoupil do otevřené segregacionistického Národa islámu, čímž popularizoval rasistické postoje u části černochů i bělochů. V éře vyhrčené studené války dále odmítl narukovat do bojů ve Vietnamu, takto si vysloužil nenávisť a odmítání velké části tehdy ještě vlastenecky a militaristicky naladěné americké společnosti, ale též předznamenal protiválečné protesty.

Podle Davida Remnicka, držitele prestižní novinářské Pulitzerovy ceny, si Ali zpočátku získal pověst žvanila a tluchuby, který slovně uráží soupeře a taktizuje, avšak nemá talent, ruce při zápasech drží příliš nízko a útočí jen na hlavu. Sportovní novináři mu zprvu nedávali šanci, jeho boxerské vzory Sugar Ray Robinson i Floyd Patterson se k němu chovaly přezíravě. Rozhodně to nevypadalo, jak o něm později napsal Salman Rushdie, že by měl být jedním z těch, kteří ostatním během 60. let 20. století ukázali, že „osobnost a přímá akce dokáží ohýbat vesmír podle lidské vůle, přetvářet společnost, zlepšovat ji a dát jí lepší hudbu, vyšší ideály a svobodu“ (s. 10).

Muhammad Ali pocházel z černošské střední vrstvy a nikdy nezažil hlad, zatímco předchozí šampióni přicházeli z těch nejchudších poměrů (například jeho první opravdoví

soupeři jako Sonny Liston nebo Floyd Patterson). Neboxoval tak proto, že musel, ale proto, že chtěl. Díky tomu, že vychodil střední školu (sice s odřenýma ušima), dokázal na rozdíl od většiny soupeřů vyjadřovat své myšlenky a emoce. Stal se první boxerskou celebritou, která unikla ze spárů mafie (kontrola jednotlivých boxerů, boxerských organizací, turnajů i sázek), jakkoliv závislost na mafii vyměnil za závislost na pro mnohé obskurní náboženské organizaci Národ islámu. Na rozdíl od předchozích afroamerických boxerů se sportovními novináři ani veřejností nenechal zaškátulkovat do jedné ze dvou prefabrikovaných a pro potřeby sportovního marketingu vytvářených kategorií: zlý černochoch, kterému všichni přejí porážku, versus hodný černochoch, kterému naopak všichni drží palce. A konečně, Ali byl na rozdíl od ostatních boxerů sportovní osobností s výraznými přesahy ze světa sportu do oblasti aktivismu, náboženství, politiky i literatury.

Muhammad Ali v Remnickově líčení zprvu nebyl rebel. Tím se stal teprve díky krátkému a hořce přerušnému přátelství s Malcolmem X a především díky vstupu do Národa islámu. Zpočátku toužil hlavně po sportovním úspěchu a materiálním luxusu, když například obdivoval slavného boxera Sugar Raye Robinsona, jenž si každý rok pořizoval novou limuzínu. A v souladu s „americkým snem“ byl pro dosažení svého cíle již od dvanácti let také ochoten tvrdě a disciplinovaně trénovat. Zároveň zprvu nebyl ani kritikem americké zahraniční politiky, ale vzorným patriotem, který si schody do domu vymaloval v barvách americké vlajky a na počest svých vítězství na studenovělečné atmosférou prodržených Olympiádě v Římě (1960) složil jednu z mnoha básní: „Aby byla Amerika největší, mě láká. A tak zbiju Rusa i Poláka“ (s. 153). Konečně, mladý Cassius se ze strany bělochů nesetkal s tak vyhrocenými projevy rasové nesnášlivosti a diskriminace, jakým od malička čelili například Malcolm X nebo většina jeho tehdejších boxerských soupeřů. K boxu se dostal díky svému prvnímu trenérovi Joe Martinovi, jenž byl bělošským policistou. Na střední škole Central High School si poté mladého, zdvořilého a mimořádně citlivého Claye oblíbil bílý ředitel, který se za něj přimlouval u kolegů. Když

prorazil na olympiádě, začali ho sponzorovat bílí oligarchové z jeho rodného Louisville v Kentucku, takže v profesionálním boxu nepadl do spárů mafie. A každý Aliho organizační tým včetně trenérů a lékařů byl vždy většinou bělošský, což později budilo třenice s Černými muslimy, kteří Aliho provázeli.

Podle Remnicka Muhammad Ali rasové uvědomění přesto pociťoval. Vzhledem k místu a době, ve které žil, ani nemohl jinak. V Kentucku tehdy fungovala mírnější verze segregace, ne tak ostrá jako v srdci amerického Jihu jakým byla Alabama. Oficiálně tak černoši nesměli do vybraných hotelů a mezi 17. a 22. hodinou ani do obchodů v centrech. Neoficiálně byly segregované též kostely, parky, kina, restaurace, veřejná doprava a školy. Jak napsal Blyden Jackson, afroamerický spisovatel z Louisville: „Věděl jsem, že existují dva Louisvilly a že jsou dvě Ameriky. Věděl jsem i to, ke kterým Američanům patřím. Věděl jsem, že existují věci, které nemám dělat, pocty, o které nemám žádat, lidé, s nimiž nemám nikdy mluvit, a dokonce myšlenky, na něž nemám nikdy pomyslet. Byl jsem černochoch“ (s. 129). Město bylo rozděleno na bělošské a černošské čtvrti, a když se černé dítě zatoulalo do bílé čtvrti, pravidelně slyšelo výhrůžky typu: „Negře, táhni domů!“ Vnímavý a přirozeně inteligentní Ali si stejně jako jiní černoši nemohl nevšimnout toho, že kolem sebe nevidí afroamerické vzory. Ve svých pěti letech se tak ptal (s. 131): „Tati, jdu do potravin a prodavač je běloch. Jdu do drogerie a prodavač je běloch. Řidič autobusu je běloch. Co dělají barevní?“

Kromě toho, že se mladý Clay mohl učit nenávisti k bílým na ulici, xenofobii nasával také u rodinného stolu. Otec si příležitostně stěžoval na to, že je sice talentovaný malíř a mohl by být umělec, ale kvůli bělochům to dotáhl jen na pismomalířství. Kromě toho pohlížel otec se sklony k alkoholismu a domácímu násilí s nedůvěrou i na bílou policii, která ho příležitostně přijela zatknout. A co je nejdůležitější, otcovy názory na mezirasové vztahy byly promyšlenější díky tomu, že byl stejně jako o generaci starší otec Malcolm X stoupencem Marcuse Garveye. Takže měl blízko k názorům o tom, že černoši v USA nemají budoucnost a měli by odejít zpět do Afriky a tam si založit vlastní stát.

Jestliže ještě v 60. letech patřil box k těm divácky nejpobulárnějším americkým sportům, promítaly se do něj též dobové společenské konflikty. Soubor dvou boxerů poskytoval příležitost k tomu, aby se stal zástupným a symbolickým střetem soupeřících hnutí či světonázorů, pomyslného dobra a zla. Box se tak také stal metaforou rasového konfliktu. Koneckonců se ve Spojených státech zrodil z otrokářství, když proti sobě plantážníci začali pro zábavu a sázky stavět své nejsilnější otroky podobně jako proti sobě staří Římané stavěli své gladiátory. Později se boxerská kariéra stala arénou, kde se spolu utkávali lidé z těch nejnižších vrstev. Lidé, kteří neměli moc co ztratit, a tak riskovali životy i zdraví výměnou za matný příslib, že prorazí, zbohatnou a proslaví se. Jestliže se však rasová příslušnost ve Spojených státech vždy protínala s tou třídní, o boxerskou kariéru se pokoušelo nadproporční množství Afroameričanů.

V době, kdy Cassius Clay vstupoval do profesionálního ringu, zosobňoval archetyp slušného, nasmělého, vůči bělochům submisivního a tak trochu ochočeného černošského boxerského šampióna Floyd Patterson. Kromě jemného vystupování byl pro většinovou Ameriku přijatelný také proto, že ztělesňoval americký sen, americké křesťanství a sílící hnutí za občanská práva. Pocházel z newyorského slumu, kde s věčně přepracovanými rodiči žil v přeplněném bytě spolu s dalšími deseti sourozenci. Do rodinného rozpočtu se snažil přispět drobnou kriminalitou. Byl odsouzen k pobytu v chlapecké škole, kde jeho život nabral lepší směr, dostal se k boxu a postupně se vypracoval mezi ty nejlepší. Díky své pracovitosti, asketickému životu, starosti o soupeře, upřímné víře a biblickým citátům ve výcvikovém kempu (například „Ač je nás mnoho, jsme jedno tělo v Kristu“) dostal přezdívku „Svatý František boxu“.

Z marketingových důvodů se však v americkém boxu etabloval ještě protikladný archetyp černošského gangstera. Surový, sprostý a negramotný černoš s kontakty na podsvětí, který ztělesňuje zlo. Publikum se pak mohlo o to více ztotožnit s „dobrým“ černochem a fandit mu. A naopak si přát porážku toho zlého. Takového padoucha ve své době ztělesňoval Sonny Liston. Boxovat se naučil teprve ve vězení, odkud

se po propuštění vydal na cestu profesionálního boxera. Právě duel Listona s Pattersonem (1962) o titul mistra v těžké váze získal výrazný přesah do tehdejší rasové politiky. Běloši Listonem pohrdali, komentátoři zdůrazňovali, že je špatným příkladem pro americkou mládež. Hnutí za občanská práva černošů v čele s organizací *National Association for the Advancement of Coloured People* (NAACP) nechtělo, aby se celonárodně nejznámějším Afroameričanem stal kriminálník Liston. Proto podle Remnicka všichni fandili seriózně vystupujícímu propagátorovi integrace Pattersonovi. A ten ke zděšení všech prohrál. A aby toho nebylo málo, prohrál i odvetu v následujícím roce (1963).

A do takto polarizované atmosféry, kdy se soupeření v ringu prolíná se soupeřením v politice a řada lidí si přeje porážku Sonnyho Listona, přichází mladý a výřečný vyzyvatel Muhammad Ali. Na první pohled bílou Ameriku iritovala Aliho hlučnost a drzost. Nešlo ale jen o hlučnost a drzost. Šlo o mnohem více: o nezávislost na bílé Americe napájající se z ideologie Národa islámu. Muhammad Ali se o existenci Černých muslimů dozvěděl na turnaji v Chicagu, odkud si přivezl svou první nahrávku kázání Eliji Muhammada (1959). Od roku 1960 pak čítával hnutím vydávané noviny *Muhammad Speaks*. Fascinace černošskou kontrakulturou u něj poprvé vygradovala, když chtěl o Národě islámu psát středoškolskou ročníkovou práci, což mu učitelka na Central High School nakonec údajně zadržela. Ideologie Černých muslimů mladému Alimu zřejmě dodávala tolik potřebné sebevědomí, když hovořila o nadřazenosti černošské rasy. Na druhou stranu se Ali nikdy nedokázal sžít s důrazem, který Národ islámu kladl na řádný manželský život: postupně se oženil se čtyřmi ženami, vedle toho měl množství milenek (vždy černošských). Na Černých muslimech však Aliho více než ideologie přitahovalo chování jeho členů: hrdoť na svou rasu, soběstačnost, disciplína, puritánský styl života zapovídající večírky, alkohol a drogy, smysl pro hierarchii a pro povinnost. V jeho očích ztělesňovali ideál černošského mužství. V této ideově a společensky exponované době se však Ali kromě shromáždění Černých muslimů zajímal také o manifestace aktivistů z NAACP či CORE (*Congress of*

Racial Equality). Nebyl ještě tak ideově vyhraněný.

Muhammad Ali se tedy podle Remnicka plně ztotožnil s Národem islámu až po roce 1962. Ale obával se, že by mu veřejné spojení s nepopulárním hnutím vystupujícím proti rasové integraci překazilo možnost boxovat o titul a zničilo tak slibně rozjetou kariéru. Nakonec se Ali ke svým sympatiím k Černým muslimům přiznal až v předvečer zápasu o titul se Sonnym Listonem v únoru 1964 a hned to spojil s ostrou kritikou hnutí za občanská práva černochů: „Jistě, rozmlouval jsem s muslimy. A zase se mezi ně vrátím. Muslimy mám rád. Přece se nenechám zabít tím, že se budu vnucovat lidem, kteří mě nechtějí. Svůj život mám rád. Integrace není správná. Běloši nechtějí integraci. Nevěřím, že ji lze dosáhnout z donucení, a muslimové tomu také nevěří. Takže co je vlastně na muslimech špatné?“ (s. 235). Politicky ještě vyhraněnějším se podle Remnicka stal Aliho následující duel s vyzvatelem Floydem Pattersonem následující rok (22. listopadu 1965). Jakkoli šlo o souboj dvou černošských boxerů, proměnil se v symbolický střet integracionistů a segregacionistů, rasistů a liberálů, křesťanů a muslimů.

Kromě politické roviny však Aliho zápasy počínaje tím s Listonem vnesly do boxu i konflikt náboženský. Jak duel s Listonem pár dní před zápasem rámoval jeho tehdejší přítel Malcolm X: „Tehle boj je pravda. Je to první střet kříže a půlměsíce v prvotřídním ringu. Je to moderní křížová výprava – křesťan se střetne s muslimem, televize to bude celé vysílat do celého světa a ten bude zvědavý, jak to dopadne. Myslíš, že Alláha pro tebe tohle všechno zařídí, abys opustil ring jako kdokoli jiný než šampion?“ (s. 236). Ali tímto alternativním politickým a náboženským rámováním svých zápasů podle Davida Remnicka odmítl nálepku neškodného černého boxera. Chtěl být tím, kdo určí, jak moc je černý, jakou má víru a k jakým kořenům se hlásí, jak ostatně sám řekl na tiskové konferenci po vyhraném zápase: „Už nejsem křesťan. Víím, kam směřuji, znám pravdu a nemusím být tím, čím chcete vy, abych byl. Jsem svobodný, takže jsem tím, čím chci já“ (s. 279).

Aliho rebelie se nakonec kvůli válce ve Vietnamu rozšířila z rasové a náboženské otázky

na otázku protiválečnou, jak ostatně s oblibou opakoval: „S tím Vietkongem já žádný rozepře nemám“ (s. 378). Když při odvodech v Houstonu (1967) s odkazem na své náboženské svědomí definitivně odmítl narukovat do armády, stal se nebezpečným nikoliv pro část politického establishmentu, ale pro establishment celý. Známa celebrita odmítající bojovat za svou zemi ve válce vysílala špatný příklad ostatním brancům a mohla se stát symbolem teprve se rodícího protiválečného hnutí. Establishment i převažující nálada ve společnosti proto požadovala exemplární postih. Alimu byl odebrán titul, úřady mu zabavili pas a zároveň ho ve Spojených státech s odkazem na nevlástecké postoje nenechali zápasit. Na vrcholu kariéry tak přišel o možnost boxovat a možnost obživy. Namísto toho Ali začal obcházet vysokoškolské kampusy se svými protiválečnými přednáškami.

Mezi silné stránky recenzované knihy patří zasazení života Muhammada Aliho do širšího společenského a historického kontextu. David Remnick přesvědčivě ukazuje, jakým způsobem byla biografie Muhammada Aliho formována dobovými omezeními. Ale také to, jakým způsobem svou dobu sám ovlivnil a spolu-formoval, když se zas a znovu pokoušel balancovat na samé hraně přípustného. Nejde tedy o čistě sportovní životopis. Remnicka Muhammad Ali zajímá právě díky svým intelektuálním, aktivistickým a náboženským přesahům mimo sportovní prostředí. Proto může být kniha o sportovní celebritě atraktivní i pro zájemce o problematiku rasových vztahů, rebelantské generace 60. let 20. století nebo novodobé historie Spojených států. Z hlediska českého knižního trhu se jedná o důležitý vydavatelský počín, jelikož jde o první překladovou práci věnovanou Muhammadu Alimu, která vyšla u příležitosti jeho úmrtí v roce 2016 (nepočítáme-li komiksově zpracování *Muhammad Ali. Král ringu* od Lewise Helflanda z roku 2012 z nakladatelství Grada).

Hlavní slabinou knihy, která v originále vyšla pod názvem *King of the World: Muhammad Ali and the Rise of an American Hero* roku 1998, je právě její nepochopitelné a autorem nijak neobjasněné časové omezení, když se koncentruje na dění v letech 1962 (duel Floyd Pattersona a Sonnyho Listona) až 1965

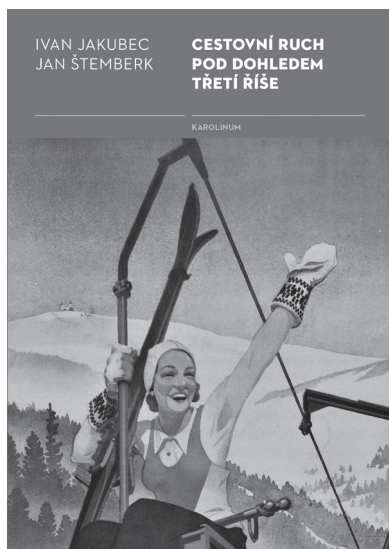
(odveta Muhammada Aliho a Floyda Pattersona). Pád Muhammada Aliho v souvislosti s jeho legendárním odporem k válce ve Vietnamu je tak „z povinnosti“ vylíčen až v epilogu knihy. Naprosto pak chybí návrat Muhammada Aliho na dráhu profesionálního boxeru poté, co byl Nejvyšším soudem rehabilitován (1971). Byly mu vráceny tituly a ve Spojených státech mohl opět boxovat. Právě tehdy však vybojoval celou řadu dodnes připomínaných a vysoce ceněných zápasů: s Georgem Foremanem, Joe Frazierem, Kenem Nortonem nebo Leonem Spinksem (profesionální kariéru definitivně ukončil v roce 1981).

V knize proto také chybí návrat Muhammada Aliho do amerického hlavního proudu: věnoval se charitativní práci, zapaloval olympijský oheň na hrách v Atlantě (1996), zkritizoval

teroristické útoky z 11. září 2001 a od prezidenta Spojených států dokonce získal vyznamenání (2005). Chybí také vylíčení jeho zápasu duchovního. Muhammad Ali se totiž nakonec osvobodil od obskurního pojetí islámu v podání Eliji Muhammada, vykonal pouť do Mekky (1972 a 1988) a přiklonil se ke společensky přijatelnějšímu ortodoxnímu sunnitskému islámu a poté dokonce k mystickému sufismu. Hlubokou zbožnost ostatně Ali vyjádřil v rozhovoru, jenž vedl s autorem knihy: „Konám dobré skutky. Navštěvuji nemocnice. Soudný den přichází. Člověk se probudí a nastane soudný den. Přemýšlím o tom, co nastane potom. Přemýšlím o Ráji“ (s. 19).

Karel Černý

DOI: 10.14712/23363525.2019.12

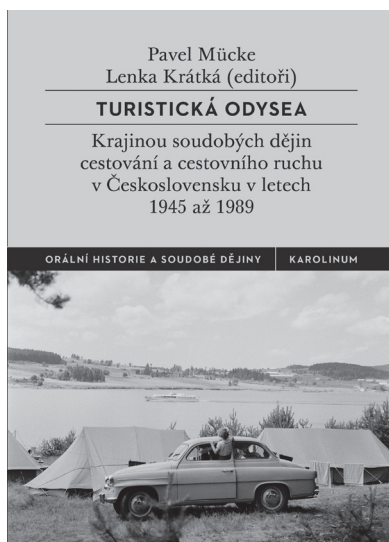

Ivan Jakubec, Jan Štemberk: Cestovní ruch pod dohledem třetí říše

Praha, Karolinum 2019, brožovaná, 310 str., 1. vydání, cena: 390 Kč

Cestovní ruch a druhá světová válka, to je na první pohled paradoxní spojení. Historici Ivan Jakubec a Jan Štemberk však revidují zažitou představu, že tehdy nebyla na cestování vhodná doba. Kniha se zaměřuje na protektorát Čechy a Morava, ale autoři se zabývají i oddělenými částmi Československa a zahrnují kontext říše. Jejich mimořádně erudovaná pramenná práce věnuje pozornost státní politice, administrativě, antisemitským opatřením i dopravě, stravování a ubytování. Publikace, doprovázená dobovými fotografiemi a reklamními materiály a doplněná barevnou obrazovou přílohou, představuje zásadní posun v bádání o tomto dosud málo zmapovaném fenoménu.

ISBN 978-80-246-4127-0

Pavel Mücke, Lenka Krátká (ed.): Turistická odysea. Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945 až 1989

Praha, Karolinum 2019, vázaná, 672 str., 1. vydání, cena: 490 Kč

Kolektivní monografie *Turistická odysea* představuje zásadní posun v bádání o různých formách a podobách cestovního ruchu v předlistopadovém Československu. Vedle základních tendencí celostátní i regionální politiky na tomto poli představuje v jednotlivých studiích nejrozličnější aspekty dobových fenoménů, jako byly odborové či podnikové rekreace, turistická hnutí, lázeňská léčebná péče nebo chatařství a chalupářství i cizinecký cestovní ruch (včetně zájezdů z opačné strany železné opony). Výborně pramenně podložená kniha, opírající se rovněž o rozhovory

s pamětníky a doprovázená dobovými fotografiemi, zalidňuje pomyslnou krajinou soudobých dějin konkrétními aktéry a jejich příběhy.

ISBN 978-80-246-4055-6